

Andrej Szaharov
AZ OROSZ TÖRTÉNELEM
ÚJ TERMINOLÓGIÁJA

RUSZISZTIKAI KÖNYVEK VII.

Andrej Szaharov

AZ OROSZ TÖRTÉNELEM
ÚJ TERMINOLÓGIÁJA

MAGYAR RUSZISZTIKAI INTÉZET

KÉSZÜLT
AZ ELTE RUSZISZTIKAI KÖZPONT
MŰHELYÉBEN

Az előszót írta
SZVÁK GYULA

*A kötet az Oktatási Minisztérium által támogatott
0271/1999 sz. Történeti Ruszisztikai Alaputatások
program keretében jelent meg*

Copyright © Andrej Szaharov, 2000

Hungarian translation © Az ELTE Ruszisztikai Központ
szakfordítói pályázatának résztvevői, 2000

Előszó

ZAVAROS IDŐK KRÓNIKÁSA

Andrej Nyikolajevics Szaharov soha nem kutatta a „szmutát”, tehát a XVII. század eleji Oroszország „zavaros időszakát”. Pályája első szakaszán a régi orosz történelemben, a Kijevi Rusz diplomáciai kapcsolataiban mélyedt el (egyik jelentős tanulmánya éppen a kijevi–magyar kapcsolatokról szól). A maga korában igen népszerű könyvet írt Vlagyimir Monomah fejedelemről, fontos monográfiát a régi orosz külpolitikáról vagy a magyarul is megjelent életrajzot Sztjepan Razinról. Az utolsó években érdeklődése látványosan a modern korok felé fordult. Erről árulkodik I. Sándornak szentelt biográfiája – és még inkább az e kötetben szereplő cikkei, tanulmányai.

Hogy mégis „zavaros idők” krónikásának aposztrofálom, annak kettős oka van. Részint olthatatlan vágya, hogy megértse és megértesse az orosz történelem állandósult „zavarait”, hogy a történelmi determinációk regisztrálása mellett elvesse a végzetszerűség zavart okozó tételét. Másrészt viszont, hogy a kötetünkbe válogatott publikációit az 1990-es években, tehát egy igencsak zavaros időszakban vetette papírra.

Ezek az évek tagadhatatlanul új kihívás elé állították az orosz történészeket. A gorbacsovi *glasznosztj* az 1980-as évek második felében még nemigen éreztette hatását az orosz történetírásban. Néhány ún. szenzáció került napvilágra – elsősorban a publicisztikának köszönhetően. A történész szakma azonban kivárt, s valójában csak a Szovjetunió váratlan felbomlását és a visszavonhatatlanul meginduló rendszerváltozást követően igyekezett reagálni a hirtelen támadt társadalmi elvárásokra. E feladat rendkívül komoly erkölcsi-etikai problémát jelentett az orosz történészek számára, hiszen derékhaduk egy ekkor megtagadott rendszer keretei között végezte korábban munkáját. Ahogy az hasonló történelmi-szellemi szituációban lenni szokott, hirtelen megszorodott a korábban elnyomott „másként gondolkodók” száma, ami a leggyakrabban azal a primitív technikával vált lehetségessé, hogy nézeteik előjelét egyszerűen felcserélték. Makacsul tartotta pozícióit ugyanakkor a

korábbi történet szemléleten érdemben változtatni nem kívánó történész gárda is.

Andrej Szaharov már ebben az új időben lett akadémikus, s választották meg az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetének igazgatójává. Nem kis mértékben tehát – szervezetileg is – rá hárult az a feladat, hogy az orosz történelem addig tabuként kezelt, agyonhallgatott vagy meghamisított problémáira a kutatások szintjén is ráirányítsa a figyelmet. Intézetében tehát új kutatási centrumokat szervezett, amelyek kiadványok egész sorával rukkoltak ki az évtized közepére. Legyen elég itt csupán az új háromkötetes *Oroszország története* szintézisükre, vagy historiográfiai sorozatukra utalnom.

Szaharov akadémikus azonban már alkatánál fogva sem vonhatta ki magát az alól, hogy az új történet szemlélet kialakításában személyesen mint kutató történész is részt vállaljon. A megoldandó feladatok sokasága szélesítette ki hirtelen az általa vizsgált témák körét – úgy tematikailag, mint kronológiailag. Látszólag egymástól távol eső korokról és jelenségekről van itt szó: az oroszországi nacionalizmusokról, lázadásokról, reformokról, a totalitárius rendszerről, sőt, még egy olyan konkrét történelmi kérdésről is, mint a II. világháborús szovjet diplomácia. Egységbe fogja azonban őket az orosz történelmi fejlődés sajátosságainak vizsgálata. Andrej Szaharov bármely problémához is nyúljon, valójában a sajátos orosz civilizáció kérdéskörét járja körül. Meg kell mondjuk, néha vitára ingerlő módon, egy orosz polgár elitista nézőpontjából. E szóösszetétel – „orosz polgár” – azonban, különösen a szovjet korszak évtizedei után, még kissé idegenül, életszerűtlenül hat ránk.

Csakúgy, mint az orosz történelem Nyugatról mintázott terminusai. Andrej Szaharov egész kötetében az a szándék vonul végig, hogy megmagyarázza: ezen általános fogalmak mögött milyen sajátos orosz jelenségek húzódnak meg. Mint „orosz polgár” érezhetően vágyja azt, hogy az orosz történelem európai terminusai egyszer már európai struktúrákat is jelöljenek, ám történészként ennek jószerivel az ellenkezőjét bizonyítja Oroszország utóbbi ezer évének történetében. Cikkei azonban kétségtelenül egy még kiforratlan, gyakran ellentmondásos, összességében igen eklektikus, de új értékeket beemelni képes történet szemlélet formálódásáról árulkodnak.

Kialakulóban az orosz történelem új terminológiája.

Végezetül néhány szó a fordításokról. A kötetben szereplő tanulmányokat a Ruszisztikai Központ által szervezett hallgatói

szakfordítói verseny résztvevői fordították. Mint minden ilyen versenynek, ennek is voltak nyertesei és egyszerű indulói. Érthető tehát a szövegek hullámzó színvonala, amiért sokszorosan kárpótolja központunkat az a tény, hogy egy új generáció kopogtat a ruszisztika tudományának kapuján.

SZVÁK GYULA

Az orosz civilizáció

Oroszország Európa és Ázsia közötti átmeneti helyzete, a nyugati és a keleti kulturális befolyással szembeni védekezés történeti tapasztalata, az önmeghatározásra való állandó törekvés, a világcivilizáción belüli sajátos pozíció mind-mind nyomot hagyott az orosz társadalmon. A nagy orosz gondolkodók országuk történetének valamennyi jelentős korszakában, sorsfordulóinál feltették az örök kérdéseket: melyik úton menjünk, kihez igazodjunk, hol és kinél keressünk menedéket. Ezek a kérdések újra meg újra örökül maradtak a jövő nemzedékekre. Nemhiába számít Oroszország különleges, eurázsiai országnak, sajátos „világhídnak”, amelyen keresztül a két civilizáció, Európa és Ázsia találkozik, és ahol megvalósul a kettő kölcsönhatása.

FÖLDRAJZI ADOTTSÁGOK

Ez a történelem hatalmas, két kontinensre – Európára és Ázsiára – is kiterjedő térségeken bontakozott ki. Az ország területe 1917-re az összes szárazföld 1/6-át, a földgolyó felszínének 1/22-ét foglalta el. E terület nagy része a kelet-európai síkságon fekszik, mely több ezer kilométer hosszan elnyúlik, nem szakítják meg sem tengerek, sem hegyerincek. Természetes határa északon a Jeges-tenger, délen a Kaukázus és a Fekete-tenger, keleten az Urál hegység, nyugaton pedig a Kárpátok nyúlványa. És ennek a hatalmas négyszögnek a belsejében ott a végtelen síkság, óriási erdőségekkel, észak-déli irányban bővizű folyókkal és mellékfolyókkal át- meg átszelve, délen pedig, ameddig a szem ellát, a végeláthatatlan sztyepp, egészen a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger partjáig.

Az Urál hegységtől távolodva Szibéria hatalmas sík térségei következnek, melyeket északon a Jeges-tenger, délen pedig a Pamír, a Tien-San és az Altaj hegység határol. Keleten a síkságot a Csendes-óceán vize zárja le. Ekkora méretekkel a világ egyetlen országa sem rendelkezett. A XVI. században, mielőtt még Oroszország az újkori

Európa részévé vált, e hatalmas síkság népsűrűsége rendkívül alacsony volt: 2,3 fő négyzetkilométerenként – míg Lengyelországé 21, Franciaországé több mint 30.

Természetesen egy ekkora méretű állam nem születhetett meg egyszerre, egyetlen pillanat alatt. A folyamat igen összetett és ellentmondásos volt. Oroszország természetes határának nyitottsága a középkori Európa és Ázsia népeinek folyamatos migrációját (áttelepülését) eredményezte ezen a területen. Az ázsiai nomádok az Urál hegység déli lejtői és a Kaszpi-tenger partja közti hatalmas kapun keresztül akadálytalanul özönlöttek a kelet-európai síkságra, vidékről vidékre nyomulva hosszú időre birtokba vették a déli sztyeppvidék területét. Állandó veszélyt jelentő szomszédaivá váltak a keleti szláv törzseknek, később a Kijevi Rusznak. Jórészt a földrajzi adottságokkal magyarázható tehát távoli őseink folyamatos küzdelme a Kelet nomádjainak nyomásával szemben.

Ugyanakkor ezek a nyitott határok, végtelen síkságok a Kijev, majd Moszkva központtal létrejövő orosz állam, később birodalom számára nagyban meg is könnyítették a terjeszkedést a szomszédos területek, a környező népek felé. Ez a terjeszkedés történelmünk fontos részévé vált, mély nyomot hagyott azon. Hatalmas emberi és anyagi ára volt mindennek. Oroszország e terjeszkedése során érintkezésbe lépett más népekkel és államokkal, ami időről időre hosszú, véres háborúkhöz vezetett.

A végtelen, nyitott térségek, síkságok tehát egyfelől pusztították Oroszországot, könnyű zsákmányként kínálva fel mind a keletről, mind a nyugatról érkező hódítóknak, másfelől segítették is az elvesztett terület visszahódításában, sőt abban is, hogy támadásba mehessen át szomszédai ellen. A hatalmas tér lehetőséget biztosított a visszavonulásra, a betörések előli menekülésre, a megközelíthetetlen vidékeken való nehéz átkelés pedig igen megnehezítette a hódítók dolgát.

A síkságon élő népességnek lehetetlen volt elszigetelődni. Közeledtek egymáshoz és keveredtek egymással, eközben pedig kicserélték termelési tapasztalataikat, kulturális eredményeiket, szokásaikat és hagyományaikat. Korántsem véletlen, hogy annyi közös vonás van az oroszok, a Volga-vidéki népek, valamint az északi és nyugati Dvina partjától a balti- és fehér-tengeri partvidékig letelepedett népek életformájában. A természet kovácsolta egységbe ezeket az embereket, hogy megvédjék közös létérdekeiket. Az egység létrejötté logikus és törvényszerű volt, ellenséges elkülönülés legfeljebb átmenetileg alakulhatott ki.

A FÖLDRAJZI FEKVÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Oroszország földrajzi fekvésének további különlegessége a világ-tengereken és óceánokon húzódó útvonalaktól való elszigeteltség. Egyetlen hosszú tengerpartja, a Jeges-tenger melléke a múltban kevésé volt alkalmas a külföld felé utat nyitó kijáratnak, és távol is esett a civilizált világtól. Még a Balti- és a Fekete-tenger is, melyeken keresztül Oroszország évszázadok óta kapcsolatot tart fenn Európa országaival és a világgal, lényegében beltenger az ország számára: ahhoz ugyanis, hogy ezeken átkelve az orosz partokhoz jussanak, majd újra kifussanak a világtengerekre, a hajóknak ki kellett kerülniük az orosz partoktól távol eső, hagyományosan a szomszédok kezében lévő szűk tengerszorosokat.

Ez a fekvés előnytelen helyzetre kárhoztatta Oroszországot a Nyugat centrumországaival – Franciaországgal, Olaszországgal, Németországgal, Angliával – szemben. De Spanyolország, Hollandia és Skandinávia valamennyi országa is, melyek területét kanyargós körvonalú tengerpart határolta, közel voltak a meleg tengerekhez, valamint élvezhették a Golf-áramlat jótékony hatását.

A kedvező tengeri útvonalaktól való elszigeteltség az egyik magyarázata az orosz fejlődés lassúságának. Másrészt ezzel magyarázható Oroszország állandó törekvése is a bezártságból való kitörésre, a világcivilizáció centrumába történő bejutásra, a jövedelmező kereskedelmi útvonalak birtokbavételére.

Az ország földrajzi fekvése, az orosz határok állandó veszélyeztetettsége keletről is, nyugatról is, a tengeri kijárat meghódításának szükségessége odavezetett, hogy az orosz társadalom hagyományosan militánssá vált, vagyis áthatotta a – védekező és támadó – harci kedv. A hadsereg, a katonai szolgálat, a katonai hőstett Oroszországban első helyre került a Kijevi Rusz idejétől kezdődő évszázadokban.

Oroszország területének nagysága erős befolyást gyakorolt a kormányzás módszerére is. Hogyan lehet a legjobban irányítani ezt a hatalmas, egymáshoz gyengén kötődő részekből álló területet, ezeket a különböző népeket? Évszázadok tapasztalata azt sugallja, hogy a legmegfelelőbb út az erősen központosított hatalom. Az autoriter, abszolút jellegű cári uralom hosszú fennmaradása Oroszországban nagyrészt az ország különleges fekvésével magyarázható. De emiatt születhetett meg a jobbágyság is, pontosabban a parasztság és a városi lakosság röghöz kötése az állami és a magánföldbirtokok munkaerővel (és a hadsereg katonákkal) való ellátása

érdekében, hogy a szegényes földek és a zord éghajlat közepette is megmaradjon az ország politikai, gazdasági, katonai és kulturális stabilitása.

Letörölhetetlen bélyeget hagyott a történelmén az a körülmény is, hogy Oroszország egyszerre volt európai és ázsiai hatalom. Az európai Oroszország régóta nyelvi kapcsolatban állt a rokon nyelvet beszélő európai országokkal, de létesültek (a kereszténység révén) vallási, kulturális és gazdasági kötelékek is. Ugyanakkor Ázsia is erős befolyást gyakorolt az ország fejlődésére. Innen származott a központosított, despotikus uralom mintája. Kereskedelmi és kulturális kapcsolatok építésére a tatárok és a mongolok orosz földekre történt betörésétől kezdve mind szűkebb lehetőség nyílt.

A Kelet-európai-síkság, melyen Oroszország története kibontakozott, egyhangúságával tűnik ki. Száz kilométereket utazhatunk úgy, hogy ugyanazt a tájat látjuk: nyugodt, fenségesen sík földfelszín, beborítva sűrű, kevert típusú erdővel. Csakhogy ez a fenséges és egyszerű báj komoly nehézséget tartogatott az itt letelepedettek számára. A földnek ők nemcsak a szépségével, hanem ridegségével, zordságával is találkoztak. Bár a rövid nyár alatt forróságban éltek, ősz végén viszont visszatért a hideg, és hosszú, kemény tél következett. Még az ország déli részét is (Kijev környékét, a Dnyeper alsó folyásának vidékét) három hónapig hó takarta – ilyen ország nem volt még egy Nyugat-Európában. A sarki szelek, nem ütköztvén magas hegyláncokba, ellenállás nélkül vágattak keresztül az országon, elértek annak legdélibb pontjáiig is. Északon a Jeges-tenger lehelete különösen erősen érezhető. Keletről égető kontinentális szél fúj keresztül a síkságon, télen hideg, nyáron forró és egészen száraz.

ERDŐK, FOLYÓK ÉS A SZTYEPP

Oroszország területének felét évszázadokon keresztül erdő borította: a tajga és a kevert erdő. Ez a körülmény sok szempontból hatással volt az orosz emberre. Félelmetes rengetegek és pusztító erdei mocsarak váltakoztak vidám, napfényes, meleg ligetekkel, berkekkel. Az erdő megvédett az ellenségtől, táplálékot adott, építőanyagot biztosított, melegített, ruhával és lábbelivel látott el. Innen származott a parasztházak faanyaga, a világításhoz a gyújtós, a bocskorkészítéshez a háncs. A sűrű erdőségekben remeték kerestek pihenést és nyugalmat. A vadászat, bogyógyűjtés, a gombaszedés révén az erdő élelemmel látta el az embereket. Az erdők talaja északon szegényes,

agyagos volt, dél felé haladva egyre kiválóbb minőségű. Az erdőtől megtisztított hatalmas területeken szántóföldek létesültek.

Erdőségeinek köszönhetően a Rusz fában mindig is gazdag terület volt, ellentétben Nyugat-Európa országaival, ahol a falusias települések és a városok is jellemzően kőből épültek. Ezek a kőépületek évszázadokig álltak az emberek szolgálatában. A Rusz ezzel szemben gyakran és könnyen leégett, igaz, aztán ugyanilyen gyorsan és könnyen újjáépült.

Oroszország nemcsak erdőben és fában volt gazdag, de folyóban is. A folyók ilyen bőségével valószínűleg a világ egyetlen országa sem rendelkezik. A Valdaj-hátság volt az ország nagy vízválasztója. Ettől délre hömpölygött a Dnyeper, a Volga, a Gyeszna, északra pedig a Nyugati Dvina. Közöttük számos mellékfolyó folyt, kisebbek-nagyobbak, melyeket számtalan tó és tavacska övezett.

A folyómedencék egymáshoz való közelsége, az elágazások sokasága, a lassú, síkvidéki áramlás a kényelmes vízi utak országává tették Oroszországot. Az emberek a folyópartokra települtek, csónakon és tutajon közlekedtek, a folyók látták el őket hallal, a méltóságteljesen lassú áramlás kiváló árteret hagyott maga mögött az állattenyésztés számára. A keleti szlávok szétterjedése és letelepedése a folyók útvonalát követte. A Dnyeper, a Nyugati Dvina és a Gyeszna mentén, az Oka és a Volga között alakultak ki az első orosz fejedelemségek.

Az erdős zónától délre a beláthatatlan sztyepp található gazdag feketeföldjével. A termékeny feketeföld adta a kenyérgabonák termesztésére, veteményezésre alkalmas legkiválóbb szántóföldeket. Csakhogy veszély is leselkedett az itt lakókra: a közelben ugyanis nomádok éltek, folyton készen állva a betörésre.

Az éghajlati és talajadottságok övezetes jellege azt eredményezte, hogy az északon, a középső sávban és a délen letelepedettek megélhetési lehetőségei: gazdálkodási módszereik, munkaeszközeik, házaik, szokásaik és hagyományaik sokban hasonlítottak egymáshoz, bármely népcsoporthoz vagy nemzetiséghez tartoztak is. Ez a körülmény tovább egységesítette, összekovácsolta az embereket.

TERMÉSZET ÉS LELKÜLET

Ám a természet sem északon, sem délen nem kényeztette el az itt lakókat. Az embereknek ahhoz, hogy megéljenek, megállás nélkül dolgozniuk kellett, el kellett hódítaniuk az erdőtől minden megmű-

velhető négyzetmétert. Ha nem esett, szénát kaszáltak és szárítottak, minden derült napot kihasználtak a termés begyűjtésére, minden erejüket megfeszítették, hogy megszerezzék a földtől, az erdtől, a folyótól mindazt, amire szükségük volt. Oroszország földrajzi fekvése, környezeti adottságai jelentősen fékeztek a civilizáció fejlődését. Az eredményességhez itt sokkal nagyobb erőfeszítésekre, állóképességre volt szükség, mint Nyugat-Európa országaiban.

Mindez nagymértékben meghatározta az orosz nép jellemét, lelkületét is. Ezeken az egyedülállóan sík, szabad térségeken, ezekben a komor erdőkben kovácsolódott ki annak karaktere, szívós, kemény, kitartó, ugyanakkor bizalmas, nyílt természete. Itt formálódtak ki azok az emberek, akik a rövid nyár alatt kapkodva dolgoztak, aztán kényszerű „pihenőre” vonultak a hosszú és kegyetlen tél idején. Vajon nem innen származik-e a Kelet-európai-síkság emberének sajátos, rohamszerű munkastílusa, nem emiatt hiányzik-e a rendszeres, folyamatos munkához való kedv, amely oly nagy jelentőséggel bírt aztán az ország sorsára, gazdasági fejlődésére, társadalmi viszonyaira nézve?

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a földrajzi-éghajlati adottságoknak a kollektív irányításra gyakorolt befolyását sem, amelynek gyakorlata az orosz agrárszférában mélyen és erősen meggyökeresedett, minden előnyével (kölcsonös segítség, társadalmi összetartás) és hátrányával (a közösség uralma az egyén felett, a személyiség alárendelődése a közösen választott vezetésnek) együtt. Az obszcina hagyománya, a középkorias kollektívizmus egészen a XX. század végéig áthatotta az orosz életet, megvédve a gyengéket, rátelepedve ugyanakkor az erősekre, akadályozva azok felemelkedését.

ZÁRT RÉGIÓK

Oroszországban – ahogy valószínűleg egyetlen más államban sem – éppen ezeknek a beláthatatlan térségeknek köszönhetően a régmúlttól a legújabb időkig láthatóak maradtak az egyes regionális egységek közti különbségek. Ez ahhoz vezetett, hogy az egységes államiságú területen különálló, zárt régiók léteztek, melyek lakói, bár annak idején főbb vonásaikban hasonlítottak egymásra, immár jelentősen különböztek egymástól, éppen úgy, ahogy az őket körülvevő természet, az éghajlat is különbözött. Ez a széttagoltság évszázadokig eltartott, krízishelyzetben a hatalmas méretű állam szét-

eséséhez, állandóan izzó szeparatizmushoz, valamint a régiók civilizációs fejlődése közti éles különbségekhez vezetve.

Nem véletlen, hogy a civilizálódás első lépései és az állami fejlődés korai jelei a középső Dnyeper vidékéhez kötődnek, ahol az életfeltételek az ország más tájaival összehasonlítva a legkedvezőbbek voltak: viszonylag enyhe éghajlat és termékeny, feketeföldes talaj. És itt, a Dnyeper mentén vezettek a hagyományos kereskedelmi utak is a Balti-tengertől a Fekete-tenger, Bizánc és a Balkán felé. A Fekete-tenger menti sztyeppék közelsége viszont, ahonnan a nomádok hullámai érkeztek, magában rejtette az ősi fenyegetést is, és ez jelentősen megnehezítette az itt lakók életét.

A Balti-tenger partjához közel eső földek, melyek központjában korábban Novgorod állt, szegényes, zord környezetükkel nagyban különböztek az előbb említett területektől, közel voltak ugyanakkor a közép-európai civilizációhoz s a balti kereskedelmi utakhoz, távol a fosztogató sztyepplakóktól, akiktől járhatatlan erdőségek védtek a novgorodi földeket. Mindez hosszan tartó és gyors fejlődést biztosított ennek az erdős, tengermelléki, ipari-kereskedelmi régiónak.

A Kijevi Rusz és Novgorod sűrűn lakott vidékein már a IX. században megteremtették az állami kereteket, a Rusz messzi, északkeleti sarka később ébredt álmából, itt jött létre aztán a Vlagyimir-Szuzdali és a Moszkvai Fejedelemség. A Volga-Oka folyóköz sűrű erdeiben viszont csekély számú népesség élt. Itt helyezkedtek el a finnugor törzsek, melyek tagjai főként erdőgazdálkodással, vadászattal és halászattal foglalkoztak. Később itt telepedtek le az orosz népesség magját alkotó vjatkai szláv törzsek, melyek a mai Voronyezs térségéből érkeztek. Folyamatosan jöttek ide a betelepülők délnyugatról, a Dnyeper-vidék földjeiről és északnyugatról, a novgorodi területekről is. A következő évszázadokban a népesség beáramlása tovább erősödött, különösen a mongol-tatár betörést követően. Az emberek az északkeleti erdőségekbe menekültek a betolakodók elől. Ide koncentrált a nemzet jövője magva. A természet itt képes volt védelmet, biztonságot nyújtani nekik, együttműködni az itteni lakossággal a térség felvirágoztatásában.

Amikor Kijev és Novgorod büszke kőtemplomainak kupolái már az égig emelkedtek, amikor London, Párizs európai nagyvárossá változott, ezeken a helyeken még a járhatatlan erdőségek mélyébe húzódozó kicsiny favároskák épültek. A Moszkvai Rusz később startolt a civilizáció történetében, és amikor az orosz államiság központja a Kijevi Rusz hanyatlása után északkeletre tolódott át, ez a késés

nyilvánvalóvá is vált. A korai Moszkvai Fejedelemség, majd a moszkvai állam évszázadokkal elmaradt Európa vezető országaitól, sőt még a délnyugati és a nyugati régió országaitól is. A későbbi Moszkvai Rusz meglehetősen gyors tempójú fejlődésbe kezdett, felhasználva ehhez a Kijevi Rusz és a környező országok gazdasági, kulturális, politikai tapasztalatait, egyesítve gazdaságában a dél-orosz földművelés és az északi erdőgazdálkodás előnyeit.

NEMZETISÉGI TARKASÁG

Oroszország újabb történeti sajátossága a soknemzetiségű fejlődés. A Kijevi Állam, a Moszkvai Állam és később az Orosz Birodalom területe is a kezdetektől egészen a XIX. század második feléig sok nemzetiség által lakott térségként szerveződött meg. Némelyek, például a finnugor törzsek a Baltikumon, a novgorodi földeken, a Volga, Oka és Moszkva folyó vidékén szláv törzsektől és egymástól is elkülönülve éltek. Mások – a Kaukázus, a középső Volga-vidék, az Urál-vidék, Nyugat-Szibéria, Kelet-, Közép-Ázsia népei – viszont beolvadtak Oroszország már kialakult összetételébe, nemritkán államalapítással. Egyesek kezdetől fogva a nagy orosz állam teljes jogú részének tekintették magukat. Mások részben békés, részben erőszakos úton váltak annak részévé – esetenként tűzzel-vassal vetette uralma alá őket a kijevi, a vlagyimir-szuzdali és a moszkvai kormányzat.

A különböző nemzetiségeknek egyetlen ország keretei közé szorítása erős befolyást gyakorolt az ország kül- és belpolitikájára, a lakosság gazdasági tevékenységére, a szokásokra, kultúrára, de újszerű magatartást követelt a központi hatalomtól is a nemzetiségek irányába. A hatalomnak szüntelenül szem előtt kellett tartania az ország soknemzetiségű összetételét.

A lakosság nemzetiségi tarkasága, az eltérő érdekek, törekvések természetesen kevésbé használtak az állam gyors konszolidációjának. Ugyanakkor az általuk kifejtett különböző nyelvi, vallási és kulturális befolyás mélyítette és gazdagította az orosz lakosság ismereteit, hozzájárult életének internacionalizálásához, megtanította az embereket a különféle nemzetiségek barátságára, a tiszteletre, sőt az egymással szembeni testvériségre. Ebben a soknemzetiségű közegben a nacionalizmus és a sovinizmus soha nem aratott nagy sikert, minduntalan meghátrált a különféle nemzetiségek képviselőinek gazdasági-kulturális egymásrataltsága előtt.

A Kijevi Rusz (kisebb mértékben) és a Moszkvai Állam (nagyobb mértékben) lett a központja annak a folyamatnak, melynek során a középorosz nemzetiségek Kijev, a nagyoroszok pedig Moszkva központtal egyesítették az összes népet, nemzetiséget, etnikai csoportot – bár néha igen éles ellentétek is adódtak köztük.

A FEJLETT VILÁG PERIFÉRIÁJÁN

Nem szabad megfeledkezni Oroszország fejlődésének egy további sajátosságáról: a világcivilizáció centrumától – Görögországtól és Rómától – való jelentős távolságáról. Ez különösen az ország északi és északkeleti térségeit érintette, melyeket a nagy távolság, a tengeri kijárat hiánya és a járhatatlan erdőségek hosszú időre elszigeteltek az egész világtól. Még a kijevi földek is, ahol pedig a keleti szlávok államisége annak idején megszületett, az európai világ perifériáján helyezkedtek el.

Németország, Franciaország, Anglia, Olaszország, Spanyolország és más európai államok is a csaknem egész Európára és Ázsia egy részére kiterjedő Római Birodalom romjain épültek fel. Örökségül kapták a rómaiak az idő tájt élenjáró gazdasági tapasztalatait, valamint Görögország és Róma fejlett szellemi kultúráját, a római hadsereg első osztályú szervezettségét, a részletesen kidolgozott jogrendet, kitűnő jogászok és jól képzett kormányhivatalnokok rendszerét, és nem utolsósorban a kereszténység egyesítő erejét.

Kelet-Európa országaira, különösen a Balkán-félszigeten fekvőkre a Bizánci Birodalom volt hatással. A Rusz keleti szlávjai viszont kimaradtak ebből az örökségből. A Kijevi Állam állandó kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat tartott fenn Bizánccal és annak fővárosával, Konstantinápolyval, csakhogy ez a kapcsolattartás a sztyeppi nomádok területeit átszelő, a Dnyeper és a Fekete-tenger mentén húzódó, hosszú és kockázatos útvonalakon zajlott, ott is csak májustól októberig, a nyári hajózás időszakában, utána ugyanis beköszöntöttek az őszi és téli viharok. A Dnyeper befagyott, és ez fél évre minden kapcsolatot elvágott Bizánccal.

Egyértelmű, hogy a kereszténység felvétele erősen meggyorsította Oroszország csatlakozását a Nyugat civilizációs értékeihez, még ha annak bizánci változatán keresztül is. Az orosz pravoszlávia egyfelől igen gyorsan elkülönült mind a bizánci patriarchátustól, mind a katolikus „eretnekségtől”. Az egyház a Ruszban az Európával való egyesülés ereje helyett az elkülönülés erejét adta, mind-

azonáltal befolyása az orosz állam fejlődésére semmiképp sem lebecsülendő.

Állandó befolyással voltak az orosz történelemre a külpolitikai tényezők is. Valamennyi állam közvetlen szomszédaival szoros kapcsolatban fejlődik. Csakhogy egyetlen európai államnak sem voltak a sztyeppi nomádokhoz hasonlóan veszélyes szomszédai. Betöréseikkel tönkretették a keleti szláv földterületeket, súlyos adókat vetettek ki rájuk, fogságba vetették a lakosságot, s hosszú időre visszavetették a fejlődést ezeken a vidékeken. A támadások meghatározó okaként kell kiemelni ismét a kijevi földek nyitottságát, a védhető természeti akadályok hiányát.

Ebben a sorban a mongol-tatár hódítók XIII. századi betörése nem az első és nem is az utolsó volt. Dzsingisz és Batu kán előtt számos hódító támadt már a keleti szláv területekre: kimmerek, szarmaták, szkíták, hunok, avarok, kazárok, polovecek. Később csatlakoztak csak a sorhoz a mongol-tatárok. Ezek a támadások megtizedelték és kimerítették a lakosságot, fékeztek a keleti szláv, illetve orosz területek történeti fejlődését.

Az ország életére jelentős befolyást gyakorolt önnön lakosságának folyamatos és hosszadalmas gyarmatosítása. Nyugodtan elmondható, hogy Oroszország fáradhatatlan gyarmatosító ország volt. Már a középkorban beindult ez a népmozgás a Dnyeper-vidékről északkeletre, a majdani Moszkva vidékére. A novgorodi telepések birtokba vették az Észak-Dvina medencéjét, eljutottak egyik irányban a Balti-tenger partjáig, a másik irányban az Urál-vidékig. Délről a félelem űzte az embereket, békéjüket a földjeik meghódítására és birtokbavételére törekvő sztyepplakók sorozatos betörései fenyegették. A lakosság tömeges elvándorlásának kedveztek a végtelen térségek, de támogatta azt maga a kormányzat is, amely az új területek meghódításának eszközét látta ebben.

Ezen tényezők kölcsönhatásának és az orosz történelem különböző időszakaira gyakorolt befolyásának ismerete lehetővé teszi, hogy az ország történetének értelmezéséhez egy szilárd váz épüljön fel, széles civilizációs alapon, meghaladva a korábbi ideologikus szemlélet eredményeit.

(*Meszto Rosszii v Jevrope*. Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999, 9–17. l.)

Fordította CZÉH ZOLTÁN

Az orosz nacionalizmus alapvető szakaszai és jellegzetességei

Az oroszországi tömegtájékoztatásban egyre gyakrabban esik szó az orosz nacionalizmus, sőt az orosz fasizmus fejlődéséről. Ennek alapjául szolgálnak egyes politikai pártok és csoportosulások vezetőinek nyíltan nacionalista szólamai és a hazafias frazeológia szándékosan drámai hangú kiélezése. Mindez óriási visszhangot vált ki Nyugaton. A világ komoly aggodalommal figyeli az új veszély megjelenését.

Az orosz nacionalizmusról szóló vitákat, sokszínűségük ellenére, Oroszországban és Nyugaton egyaránt erős érzelmi töltés és szélsőséges nézetek jellemzik, háttérbe szorítva a probléma tárgyilagos értelmezésének lehetőségét. Napjaink oroszországi nacionalizmusának mibenléte máig tisztázatlan: vajon társadalmi, politikai vagy alapvetően történelmi gyökerekkel rendelkezik-e, milyen kapcsolatban áll egymással a patriotizmus és a nacionalizmus mint társadalmi hangulat, mennyire reális és veszélyes az orosz nacionalizmus Oroszország és a világ többi része számára, s mi módon függ össze a modern Oroszország egyéb nacionalista – többek között oroszellenes – irányzataival? Milyen történelmi gyökerei vannak ennek az összefüggésnek, s végül kit tarthatunk a nacionalista ideológia hordozójának Oroszországban: a nép egészét, avagy annak valamely rétegét?

Csak ezen kérdések mégoly hozzávetőleges megválaszolása után térhetünk át a fent nevezett probléma értelmezéséhez.

Oroszország – mint állam – születésétől fogva soknemzetiségű konglomerátum. Már a IX. századtól a XIII. század elejéig fennálló Kijevi Rusz is legkevesebb huszonkét népet foglalt magába. Itt éltek a finnugorok, a balti népek, a törökök és az irániak. Ezen etnikumok egy része természetes úton olvadt be a Rusz népeibe: együtt éltek a szláv törzsi konföderációkkal, harcoltak a közös ellenséggel. Így – mint ismeretes – a novgorodi szlávok a helybeli balti és finnugor törzsekkel egyesülve léptek fel a varég támadókkal szemben; a Volga és az Oka folyók között élő törökök és finnugorok a Kijevi Russzal együtt küzdöttek a mongol-tatár betörés ellen. Később a

Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség és a Moszkvai Nagyfejedelemség tulajdonába olyan többnyelvű népek által lakott földek kerültek, amelyek korábban ugyancsak a Kijevi Rusz részei voltak. A XVI–XVII. században a központosított orosz állam elfoglalta a volgamenti tatár kánságokat, Szibériát, Észak-Kaukázus egy részét, valamint Ukrajna területét. Végül a cári Oroszország fejezte be a soknemzetiségű állam megteremtését: magába olvasztotta a Kaukázuson túli területek, Közép-Ázsia, a Baltikum, a délnyugati határvidék, Lengyelország és Finnország népeit.

E régiók és ezen – régóta eurázsiai területen élő – népek egy része erőszak hatására, más része önként csatlakozott Oroszországhoz. A csatlakozás mindkét esetben drámai jelentőségű volt, komoly fordulatot hozott a népek történelmi sorsának alakulásában.

E különleges geopolitikai feltételek közepette Oroszország politikájában, s annak gyakorlati megvalósításában az internacionalista tendenciákkal párhuzamosan létezett a hivatalos nacionalizmus ama formája, mely minden jelentős államalakulatnak sajátja, lett légyen az középkori vagy újkori képződmény. Minden orosz kormányzat – a legősibb koroktól kezdve egészen a XX. századig – szükségszerűen óvatos és rugalmas nemzetiségi politikát folytatott annak érdekében, hogy megőrizze a hatalmas, soknemzetiségű állam – később birodalom – egységét. A Kijevi Ruszra, a Moszkvai és a Pétervári Oroszországra egyaránt jellemző volt, hogy miután a nemzetiségi területeken bevezették saját adminisztrációjukat, hagyományosan a helyi előkelőkre támaszkodtak oly módon, hogy azok legkiemelkedőbb képviselőit a trón közelébe juttatták. A balti és török környezetből, Grúziából, Örményországból, Ukrajnából, Besszarábiából, a Baltikumból, Finnországból és az Észak-Kaukázusból érkezők időnként magas posztokat foglaltak el az orosz vezetésben, a kormányzásban, a hadseregben és a cári kíséretben. A cári adminisztráció a nemzetiségi területek legnagyobb részére nem terjesztette ki a jobbágyság intézményét. E „kiváltságot” az orosz jobbágyok számára tartotta fenn. Megőrizte továbbá a nemzetiségi területek felekezeti sajátosságait is. A vallási türelem hagyományos volt Oroszországban, bár ez nem zárta ki a pravoszláv egyház aktív (időnként meglehetősen erőszakos) hittérítő tevékenységét. Lényegében véve Oroszország a XVI. és a XX. század közötti időszakban kidolgozta a nemzetiségi területek adminisztratív irányításának szigorú rendszerét, melyet az egyes régiók sajátosságaihoz, hagyományaihoz, szokásaihoz, hitéhez, sőt gazdasági és politikai fejlettségének szintjéhez méretezett. E tekintet-

ben elegendő Lengyelország és Finnország alkotmányos berendezkedésére gondolnunk, mely az abszolutisztikus Oroszország keretein belül valósult meg a XIX. század első negyedében. Előkészítői I. Sándor, Szperanszkij és Novoszilcev voltak. Ugyanitt kell megemlítenünk Kiszeljov haladó reformjait, melyek I. Miklós jóváhagyásával Moldvában és Havasalföldön valósultak meg a XIX. század húszas éveiben.

Ilyen politika mellett az orosz nacionalizmus – mely az orosz nemzetnek az ország többi nemzete és nemzetisége közötti kiváltságos helyzetére, valamint ezen népek jogainak háttérbe szorítására tartana igényt – gyakorlatilag nem létezett. Sőt még a „hivatalos népiség” elmélete, a „pravoszlávia, egyeduralom, népiség” ismert tétele sem tartalmazta az orosz nemzet birodalmon belüli elsőlegességének gondolatát. Ahogy Herzen megjegyezte, ez az időszak a külső politikai rabság, s ugyanakkor a belső intellektuális szabadság korszaka volt. Természetesen a nagyorosz uralkodóréteg tényleges politikája az anyaország és a nemzetiségi területek viszonyát illetően erőszakos színezetet öltött, és éles nemzetiségi konfliktusokat – lázadásokat, felkeléseket, orosz tisztviselők elleni merényleteket – eredményezett. Mindemellett nem szabad elfeledkezni arról a tényről sem, hogy számos, önként Oroszországhoz csatlakozott nemzetiségi régióban (Ukrajna, Grúzia, Örményország, Kazahsztán) – nem is beszélve az erőszakos úton elfoglalt területekről (Észak-Kaukázus egy része, beleértve Csecsenföldet; Közép-Ázsiában az üzbég kánságok) – a nacionalizmus parazsa állandóan izzott. Ebből időnként hatalmas nemzetiségi tüzek lobbantak lángra, melyek a hatalom válaszreakcióit: súlyos megtorló intézkedéseket váltottak ki.

Feltétlenül le kell szögezni azt is, hogy az orosz vezetés nemzetiségi politikájába a nép széles rétegeinek nem volt beleszólása. Az oroszországi parasztság, a nagy- és kisvárosokban élő lakosság régóta hozzászólt a más, Oroszországban szintén tősgyökeresnek számító népekkel való együttéléshez. Mindez a különböző etnikumok kapcsolatában ösztönös internacionalizmust eredményezett.

Így Oroszország geopolitikai helyzete nem járult hozzá az orosz nacionalizmus fejlődéséhez (ez ekkor legfeljebb a pravoszláv hit államvallásként élvezett kiváltságos helyzetében nyilvánult meg). A nacionalista hangulat sokkal inkább az Oroszországhoz való csatlakozással korábbi privilégiumait elvesztő nemzetiségi vezetőréteg, valamint a nemzetiségi intelligencia azon képviselőinek körében

őrződött meg, akik a nemzeti öntudat fejlettségi szintjének megfelelő mértékű élességgel reagáltak a politikai függetlenség elvesztésére.

Az ország belsejében jelentkező internacionalista és nacionalista tendenciákkal együtt létezett egy másik, általam „védekező nacionalizmusnak” nevezett irányzat is. Ismeretes, hogy a Kijevi Rusz, majd a Moszkvai Nagyfejedelemség később alakult ki, mint más jelentős államalakulatok. Az alapvető kereskedelmi útvonalak és tengeri kijáratok régtől fogva tartósan a szomszédok – Bizánc, Lengyelország, a Német-Római Császárság, az Arany Horda, majd pedig Svédország, Törökország, a Krími és a volgavidéki tatár kán-ság – kezében voltak. Ezért mind a Kijevi Rusz, mind pedig a Moszkvai Nagyfejedelemség évszázadokig hátrányos helyzetben volt gazdasági és politikai téren egyaránt. Ez a körülmény mindkét államot aktív törekvésekre készítette annak érdekében, hogy önnön létének érvényt szerezzen, nemzetközi presztizsét emelje, állami státuszát megszerezze, a korábban saját tulajdonában levő földeket egyesítse, s hogy ezen állami érdekeknek megfelelő koncepciót alakítson ki. Nem véletlen, hogy a XI. században keletkezett Ilarion metropolita híres elmélgése *A törvényről és a malasztról*. Művében a szerző büszkén tekinti át a Rusz történelmi útját, melyet jelentőségére nézve egyenértékűnek tekint a világ más államainak történelmével. Nem véletlen, hogy ezt követően alakult ki a Kijevi és a Vlagyimir-Szuzdali Rusz, valamint a Moszkvai Nagyfejedelemség jogfolytonosságáról szóló koncepció, majd pedig a Moszkvát a Harmadik Rómával azonosító elképzelés. Továbbá az sem véletlen, hogy a XV–XVI. századi évkönyvírók a Rurikok genealógiáját csaknem Augustus császárig vezetik vissza. E szemlélet a középkor gondolatvilágának jellegzetes felfogását tükrözi. Emellett azonban számos tisztán orosz politikai megfontolás is kiolvasható belőle.

Az állam nemzetközi státuszának megszilárdításával párhuzamosan mind a Kijevi Rusz, mind pedig a Moszkvai Nagyfejedelemség a sztyeppe nomádok (a távoli szkíta-szarmata-hun-avar-kazár idők örökségeként fellépő besenyők, polovecek, később mongol-tatárok) támadásainak volt kitéve. Az évszázadokig tartó heves küzdelmekben a nép ereje megfogyatkozott. A legnagyobb jelentőségű területek elvesztek, a falvak és a városok elpusztultak, az orosz fővárost pedig nem egyszer ostromok, rohamok és tűzvészek pusztították. Ilyen körülmények között törvényszerűnek tekint-

hető annak a nacionalista-patrióta közhangulatnak a kialakulása, amely a folklórban és az irodalmi hagyományokban is tükröződik. Utóbbi csúcsteljesítménye a halhatatlan *Ének Igor hadáról*, és a büszke hangú lírai *Ének Oroszország pusztulásáról*. Mély patrióta beállítottságról tanúskodnak a XII–XV. század évkönyvei, valamint az ősi Rusz kiválósága, Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem *Intelmei*. Megszületett a *Zadonscsina* című jelentékeny elbeszélés, amely megénekelte az orosz nép XIV. századi, mongol-tatárok ellen vívott harcát és a kulikovói ütközetben kivívott győzelmét.

Amennyiben Rusz-Moszkóvia politikai törekvései alapvetően állami-ideológiai jellegűek, úgy a hazafias motívumok mély népi alapokkal rendelkeznek. Az orosz nemzeti öntudat a túlélésért folytatott harc nehéz körülményei között formálódott, szoros összefüggésben a népi patriotizmussal.

Ezek a tendenciák vezettek a nacionalista ideológia kialakulásához. Ez a nacionalizmus azonban nem az országban élő népek ellen irányult (a nacionalizmus e fajtája – mint mondtuk – a nép körében gyakorlatilag ismeretlen volt), hanem a határokon kívül élő ősi ellenségekkel szemben realizálódott. A mongol-tatárokkal folytatott évszázados harc az orosz nemzeti öntudat meghatározó elemévé vált. A patriotizmussal, illetve a nemzeti sérelmekkel és a nép szenvedéseivel elegyített orosz nacionalizmus e jellemző vonásai a XVII. században, az orosz központosított állam kialakulásának idején is fennmaradtak.

A XVI–XVII. században könyörtelen harc folyt a volgamenti kereskedelmi utak megszerzéséért, az örök ellenség (az Arany Horda maradványai: a Kazanyi és az Asztrahányi Kánság) megsemmisítéséért, valamint a Baltikumhoz vezető kijárat elfoglalásáért. A zavaros időszak, a lengyel és a svéd invázió felkeltette a tömegek patriotizmusát Oroszországban. Nem véletlen, hogy 1612-ben éppen egy népfelkelés – élén népi vezetőkkel: Minyinnel és Pozsarszkijjal – mentette meg Oroszországot Moszkva felszabadításával az intervenció seregek nyomása alól.

Ám az egységes, Moszkva-központú állam megteremtésének idejében, majd a zavaros időköt követő stabilizáció korszakában az orosz nacionalizmus azon oldalai is felerősödtek, amelyek a cári hatalom, illetve a bojár-nemesi csoport igényei szerint alakultak. Oroszország a védekező politikával felhagyva expanzív törekvésekbe kezdett. Ősi területeinek visszaszerzése helyett új földek bekebelezését tűzte ki célul Szibériában és délen (Krím, Moldva, Havasalföld). Ezen politikai irányvonalak mentén alakult ki az

orosz önkényuralmi nacionalizmus, amely immár nemcsak az országhatárokon kívülre, hanem a belső területekre is kiterjedt. A cári Oroszországban már létezett az orosz és a nem orosz nemzetiségűek határozott megkülönböztetése. Ez a felosztás az abszolutista állam megerősödésének és egységesítő törekvéseinek, valamint a különböző népek (Ukrajnában, Grúziában, Azerbajdzsánban) egykori szabadságkorlátozásának függvényében mind határozottabban érvényesült. Az oroszellenes geopolitikai tradíciók hordozóinak tekintett római katolicizmus, illetve a „baszurmánok” iránt táplált hajdani ellenszenv, valamint a nemzeti-patrióta erőként tisztelt pravoszlávia ideológiai támaszának helyére a cári Oroszországban a „pravoszlávia, önkényuralom, népiség” nagyhatalmi tétele lépett. Ez a gondolat – ahogy már fentebb megjegyeztük – sokkal inkább autokratikus, mint nacionalista jelleggel bír. Éppen ez a formula vált az orosz állami nacionalizmus alapjává.

Ehhez járult hozzá a XVIII–XIX. század számos belpolitikai eseménye: a „bironizmus” – az orosz kormányzásban jelentkező német hatalom ellen folytatott harc, mely az „orosz párt” által végrehajtott államcsínnyel végződött. E fordulat emelte trónra I. Péter leányát, Erzsébetet. Ugyanide tartozik a III. Péter német orientációja elleni küzdelem, és az orosz zászlók alatt megvalósított új fordulat, amely II. Katalin kormányát segítette hatalomra. Az ő idejében az orosz nacionalizmus hivatalos ideológiává vált.

Am a XVIII. és a XIX. században az állami-nacionalista tendenciák az orosz társadalomnak csupán azt a felső rétegét érintették, amely különös módon egyesítette magában a Nyugattal szemben tanúsított feltétlen alázatot és a sajátságos orosz gőgöt. A nép: a jobbágyok, az állami és cári birtokokon élő parasztok milliói, a munkások és a városi iparosok meglehetősen távol álltak ettől a beállítottságtól. Nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely azt bizonyítaná, hogy a nacionalista eszmék elterjedtek volna a népi közegekben. Ellenkezőleg, e társadalmi rétegek képviselőinek körében fennmaradt az ösztönös internacionalizmus: a nem orosz nemzetiségűekkel – tatárok, ukránok, grúzok, lettek, jakutok – szemben tanúsított nyugodt, baráti viszony, amely a soknemzetiségű, alapjában véve egységes államban született az ősidőkben. Ugyancsak hiányzott a világ más népei iránt táplált ellenséges érzület, bár a Rusz régtől fogva gyanakvással tekintett a németekre – mint az idegen, nyugati kultúra és vallás legközelebbi képviselőire, s mint az állandó agresszív keleti politikát folytató nemzetre. Jellemző, hogy míg a Napóleon ellen folytatott háború és a krími hadjárat epizód-

nak bizonyult csupán az orosz nemzeti öntudat kialakulásában, addig Alekszandr Nyevszkij „jégcsatája” a Teuton (Német) Lovagrend ellen, valamint a Livóniai Lovagrenddel vívott háború mindörökre nyomot hagyott az orosz lélemben. Ezeket az érzéseket erősítette a későbbiekben az első világháború és a német fasiszmus-sal való összecsapás.

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy az orosz nép körében a legkisebb jelét sem tapasztalhatjuk annak – a világ és saját országuk népeivel szemben tanúsított – faji felsőbbrendűségi érzésnek, amely a sovinizmus, a rasszizmus és a harcos nacionalizmus alapeleme.

A XIX. század második, illetve a XX. század első felében a belpolitikai helyzet alapvetően megváltozott. Az új kor nagyhatású társadalmi, gazdasági és politikai folyamatai alapjaiban rendítették meg az egykori birodalmat. Közelgett a forradalmi megrázkódtatások ideje. A különböző okokból saját államisággal nem rendelkező oroszországi népek, melyek nem járták be a civilizációs fejlődés fokait, saját maguk kívánták kézbe venni sorsuk irányítását.

Ilyen körülmények között az orosz társadalom vezető rétege a nacionalizmus eszközében látta a csodaszert az ország népeinek körében jelentkező nemzeti mozgalmak megfékezésére. A XIX. század végén, különösen 1905 és 1907 között, illetve a forradalmakat követő időszakban a trónhoz közel álló konzervatív erők az önkényuralom, mint ősi orosz kormányzati forma megingathatatlan-sága, a nemesi földbirtoklás szilárdsága, az egységes és oszthatatlan Oroszország, a társadalmi változások elleni küzdelem, a harcos pravoszlávia, a vallási türelmetlenség, a nagyhatalmi sovinizmus, az antiszemizmus és az idegengyűlölet jelszavával léptek fel.

A nacionalisták (ezt szintén nyíltan meg kell vallani) egyidejűleg kritikával illették a kormányzatot. Követelték a bürokrácia elleni fellépést, a rendi jogegyenlőséget, a közösségi földbirtoklás intézményének fenntartását és a munkásbiztosítás fejlesztését. Néhányan tevőlegesen támogatták Sztolipin reformjait.

Megalakultak a nacionalista szervezetek: „Az Orosz Nép Szövetsége” (Szojuz Russzkogo Naroda), az „Egyesült Orosz Nemzet” (Objegyinyonnij Russzkij Narod), a „Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetsége” (Russzkij Narodnij Szojuz imenyi Mihaila Arhangela). Épp e század elején hangzottak fel az Oroszország számára eddig ismeretlen szölamok az orosz nép idegen veszély elleni megóvásáról; arról, hogy Oroszország ellenségek által ostromlott vár; hogy az

országot az oroszoknak kell birtokolniuk és így tovább. Jellemző ugyanakkor, hogy míg e jelszavak mögé felsorakozott a klérus, a kereskedők egy része és a városi lakosság némely rétege, addig a széles néprétegeket nem érintette ez a nacionalista hisztéria. Az „Orosz Nép Szövetsége” háromszázötvenezer tagot számlált, a „Mihály Arkangyal Orosz Népi Szövetség” körülbelül hatvanezeret. Ez természetesen nem kis szám. Ám az országban több tízmillió ember élt, s a kétkezi munkások tömegei nem figyeltek ezekre a hangokra. A következő tény ugyancsak figyelemreméltó. Annak ellenére, hogy a választási rendszer hátrányosan érintette a parasztságot és a városi munkás rétegeket, és ugyanakkor előnyben részesítette azokat a társadalmi-politikai erőket, melyek a nacionalistákat erősíthették, az Állami Duma 1905. évi választásain a virilisták mindössze 9%-a került ki a nacionalista pártok soraiból. A nacionalisták széles társadalmi támogatottság nélkül maradtak. Ebben minden bizonnyal a nép hagyományos internacionalista beállítottsága is szerepet játszott.

Ámde a nacionalisták, bár kevesen voltak, egységes frontot alkottak. Propagandájuk, erőszakos cselekedeteik, például a zsidó pogromok, az általuk kiprovokált örmény-azerbajdzsán összeütközések és egyéb akciók széles társadalmi visszhangot váltottak ki, és bizonyos nacionalista színezetet adtak a kornak.

A forradalom első éveiben és az azt követő időszakban a nemzetiségi viszonyok erőteljesen kiéleződtek. Az orosz nacionalista mozgalom aktuális támaszra lelt a régi Oroszország számára katasztrofát jelentő összeomlásban és pusztulásban, az egykori társadalmi értékrend felbomlásában, az évszázadok hosszú sora alatt megszerzett nemzetiségi területek elvesztésében. A fehér antibolsevista erők többsége restaurációs-monarchista vagy burzsoá-demokrata jelszavak mellett nacionalista nézeteket is magáénak vallott. Oroszország egységének fenntartása, területi integritásának felújítása Kolcsak, Gyenyikin és Vrangel elgondolásának egyaránt sarkalatos pontja volt. Objektíve el kell azonban ismernünk, hogy az orosz nacionalizmus eme előretörését újra az ország nehéz helyzete váltotta ki: a korábbi prioritások elvesztése, a haza sorsának keserű megítélése, amint azt a bolsevik forradalom által a társadalmi küzdőtérrel eltávolított rétegek – a nemesség, a hivatalnoki és tiszti kar, a pravoszláv klérus, a vállalkozói réteg, a jómódú polgárok és a tehető parasztok – megfogalmazták. A nacionalista eszmék felerősödése egyidejűleg Oroszország nem oroszok lakta régióiban is megfigyelhető volt. Az összeomlott birodalom romjain nacionalista kor-

mányok alakultak, egyre gyakoribbá és hatékonyabbá vált az orosz-ellenes és természetesen antibolsevista propaganda (amennyiben a bolsevikok internacionalista jelszavaik ellenére a központi hatalom örökösének bizonyultak Oroszországban).

A helyzetet bonyolította tovább, hogy az események szociális színezetet öltöttek. Oroszországban és a nemzetiségi területeken egyidejűleg folyt a harc a fehérek és a vörösök, a régi társadalmi berendezkedés hívei és a baloldal védelmezői, a szocialista erők és az alsó néprétegek között. Mindez összetett jelleget kölcsönzött a nacionalista ideológiának. Teljes kudarccal végződtek az oroszországi fasiszta pártok létrehozására tett kísérletek Mandzsúriában a húszas, harmincas években, csakúgy mint az Amerikai Egyesült Államokban a harmincas években.

Ami a bolsevik Oroszországot illeti, forradalmi-internationalista szellemisége első pillantásra egészen nyilvánvalónak látszott. A bolsevikok polgárháborúban kivívott győzelme után úgy tűnt, hogy az új hatalom egyik fő feladatának tekinti a nagyorosz nacionalizmus és sovinizmus, valamint a helyi nacionalizmusok elfojtását.

Ám a vezetés számos képviselője – elméleti internacionalizmusa ellenére – a régi, nagyorosz birodalom teljes jogú örökösének tekintette magát, s – különösen Sztálin hatalomra jutása után – a szovjet köztársaságok nemzeti függetlenségének leple alatt egy hatalmas, egységes államot teremtett. Ezen – a régi birodalom területi határai által közrefogott – állam létrehozása együtt járt a nemzeti orientációjú köztársaságbeli vezetőkre nehezedő megtorló intézkedésekkel (annak ellenére, hogy ők ortodox leninisták voltak), és a nemzetiségek deportálásával a harmincas és a negyvenes években.

Éppen ezért egészen törvényszerűnek tekinthető, hogy a sztálini vezetés idővel a nagyorosz sovinizmus pozíciójába emelkedett, mégha megfontoltan is követte ezt az irányt, óvakodva attól, hogy az ország nemzetiségi területeinek lakosságát felbőszítse. Ugyancsak magától értetődő folyamat volt a nacionalizmus titkolt erősödése azon oroszországi régiók lakóinak körében, amelyek nélkülözték, vagy Oroszországhoz való visszacsatolásuk után elvesztették saját államiságukat. Ezek a lényegüket tekintve politikai folyamatok a szovjet társadalomnak csupán a felső rétegét érintették. A néptömegeket nem sújtották elnyomó intézkedések sem Oroszországban, sem pedig a nemzetiségi területeken. Ők ösztönösen azon internacionalista törvények szerint éltek, amelyek Oroszországban a történelem folyamán mindvégig érvényben maradtak.

A totalitárius uralom meggyengülésének, majd azt követő válsá-

gának idején a főként oroszellenes jellegű nacionalista tendenciák évről évre erősödtek Oroszországban. Ennek bizonyítéka a hűbéri-kommunista, illetve a nacionalista rendszerek létrejötte Üzbegisztánban, Kirgíziában, Kazahsztánban, Grúziában és Azerbajdzsánban. A szovjet köztársaságok politikai elitje és nacionalista érzelmű értelmisége az egyszerű emberek egyre szélesebb rétegeinek megnyerésére törekedett.

A szovjet társadalom mély válsága a nyolcvanas évek második felében, illetve a Szovjetunió felbomlása 1991-ben, még inkább felerősítették a nacionalista tendenciákat úgy Oroszországban, mint más, kisebb vagy nagyobb köztársaságokban. Felszínre törtek a népek egymástól elszenvedett hajdani sérelmei, a régi internacionalista hagyományt tudatosan és erélyesen háttérbe szorították. Az új vezetők politikáját a kisebbségi nacionalizmus határozta meg.

Ilyen körülmények között majd minden volt szovjet köztársaságban eltérő politikai színezetet – a totalitárius-kommunista irányzattól egészen a burzsoá-demokratáig – képviselő nacionalista rendszerek kerültek hatalomra. Sokuk politikájában az oroszellenes érzület dominált.

Az új oroszországi, radikálisan antikommunista rendszer alapjában véve társadalmi, politikai prioritásokkal rendelkezett, a nemzeti-patrióta, valamint a nacionalista értékek Oroszországnak a Szovjetunió keretein belül megvalósuló állami szuverenitásában érvényesültek.

A Szovjetunió felbomlása után a politikai események és a nemzetiségi folyamatok felgyorsultak. Kevés kivételtől eltekintve a hajdani köztársaságokban olyan rendszerek kerültek hatalomra, amelyek a nacionalista adottságokon túl, kifejezetten oroszellenes hangulaton alapultak. Mindez a totalitárius uralom erőszakos cselekedeteire adott természetes reakció volt. A nacionalizmus hulláma a peremterületekről a központ felé gyűrűzött. A volt Szovjetunió nemzetiségi területeinek nagy részén az Oroszország határain kívül rekedt orosz nemzetiségűek milliói kerültek nehéz helyzetbe – valósággal megalázták őket. A helyzetet súlyosbította a „nagy-hatalmi státusz” érzésének elvesztése, az oroszországi gazdaság, a kultúra, az oktatás, az orvosi ellátás és a tudomány hanyatlása, majd végül az állam örök büszkeségének, a hadseregnek a bomlása és hanyatlása. Az egykori hódítások – a Krím-félsziget Szevasztopollal és a Baltikum – elvesztek, a Kuril-szigetek birtoklása vesztélyben forgott. A tág értelemben vett, ténylegesen a Szovjetuniótól való elszakadást jelentő szuverenitás eszméje mellett léptek fel

egynéhány oroszországi autonóm köztársaság extrém-nacionalista erői, ezeken a helyeken az orosz népességet ugyancsak különféle megkülönböztetések sújtották. E politika csúcspontját a csecsen vezetés oroszellenes törekvései jelentették, melyek végeredményben fegyveres szembenálláshoz vezettek Oroszországnak ezen a részén.

Az orosz lakosság számára mindez elviselhetetlenné vált Oroszországban és annak határain túl egyaránt.

Törvényszerű, hogy az országban a néptömegek, a munkások, a parasztok, az intelligencia széles rétegei és a tisztviselők részéről jelentkező nemzeti-patrióta felbuzdulás ebben az időben alábbhagyott. Képviselőik közül sokan az új politikai aréna szenvedő alanyaivá váltak. A nemzeti-patrióta érzelmek a hadsereg körében is jelentkeztek, hiszen ez a szervezet elveszítette korábbi, a rendszer támaszaként élvezett kivételes politikai imidzsét, valamint a hatalmas anyagi támogatást, és erős morális csapásokat szenvedett el a volt szovjet köztársaságokban, különösen a Baltikumban.

Ám az orosz népi nacionalizmus és patriotizmus feléléde, mi-ként az az Oroszország számára nehéz esztendőkből lenni szokott, nem támadó, faji vagy nagyhatalmi jellegű volt, sokkal inkább védelmi céllal működött. Alapját az orosz nép, az orosz öntudat tragédiája szolgáltatta.

A hangulatnak támadó, valóban nacionalista, sőt sovinszta jelleget néhány közéleti személyiség adott. Ők olyan, újonnan alakult nacionalista pártok és csoportosulások vezetői voltak, mint az „Orosz Nemzeti Egység” (Russzkoje nacionalnoje jegyinsztvo), a „Nemzetiszocialista Párt” (Narodno-szocialiszticeszkaja partyija), a „Népi-Forradalmi Mozgalom Frontja” (Front nacionalno-revoljucionnogo gyejsztvija), a „Pravoszláv Oroszország Védelmeszöinek Testülete” (Korpusz sztrazsej pravoszlavnoj Rosszii), a „Fehér Világ” (Belij mir) mozgalom, a „Demokrata Néppárt” (Nacional-demokratyiceszkaja partyija), és így tovább. Ezen politikai szervezetek programjai tartalmazzák az orosz nemzeti öntudat felélesztésének szándékát; Oroszország újjászületését társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt; az orosz nép egyesítését a pravoszláv értékeken nyugvó nemzeti érdekek védelmére; valamint az antiszemitizmust. A szervezetek némelyike birodalmi célokat tűz maga elé, a nemzetiszocializmusra apellál, az ellenségek elleni küzdelemre szólítja az orosz népet, és saját harci egységeket hoz létre. Az ilyen szervezetek taglétszáma azonban nem jelentős (néhány tíztől néhány száz emberig terjed), és nem rendelkeznek széles tár-

sadalmi támogatottsággal sem. Legutóbb sem az oroszországi, sem a helyi választásokon nem arattak sikert az orosz nacionalista szervezetek.

Külön kell megemlíteni az „Oroszországi Liberális Demokrata Pártot” (Liberalno-demokratyicseskaja partyija Rosszii, LDPR) és az „Orosz Közösségek Kongresszusa” (Kongressz russzkih obscsin, KRO) mozgalmat. Az Állami Duma közelmúltban tartott választásai megmutatták, hogy világosan kifejtett társadalmi, gazdasági és politikai program híján a KRO hívei, és különösen a liberális demokraták az orosz társadalom fájó pontjaira: a gazdasági nehézségekre, a reformokkal való elégedetlenségre, az ország politikai összeomlására, valamint az orosz népességnek Oroszország határain túl elszenvedett sérelmeire összpontosítanak. Az LDPR és a KRO bizonyos mértékben a sértett orosz öntudat és önérzet által támasztott igényekre felelt. E két párt nézetrendszere meglehetősen különbözik az egyéb szélsőjobboldali csoportosulások által képviselt politikától. Az általuk képviselt nacionalizmus-eszme a századelő orosz birodalmi szellemének jegyében született. Társadalmi, gazdasági téren ezen mozgalmak – úgymond – a nemzeti kapitalizmust tartják szem előtt. Frazeológiájuk és jelszavaik azonban sokkal inkább védekező-nacionalista, mintsem támadó-soviniszta jellegűek. Ideológiai eszköztárukban is csupán a nép széles rétegeinek tetsző elemeket őrizték meg. Nem véletlen, hogy a védekező-nacionalista jelszavak némelyikét ma az orosz kormány is alkalmazza, ily módon törekedve arra, hogy magához ragadja a kezdeményezést a nacionalista-patrióta erők ellenében. Nyilvánvalóan ezt a funkciót töltötte be a csecsenföldi háború – nehéz körülmények között a *nagyhatalmak az apró győzelem* dicsőségébe kapaszkodnak.

A történelemórák csekély haszonnal jártak. Ennek ellenére a rasszizmussal, az idegengyűlölettel és a támadó szellemiséggel áthatott fasizmus tulajdonképpen ismeretlen hazánkban. Ennek záloga az orosz nép és a soknemzetiségű Oroszország hányatott történelme.

(*Rosszija v XX veke. Problemi nacionalnih otnosenij*. Moszkva, 1999, 19–30. l.)

Fordította NÉMETH ESZTER

A „zavaros idők” és a tekintélyuralom Oroszországban

Polemikus jegyzetek

Ma az oroszországi politikai összeütközések (a Szovjetunió felbomlása, a volt szovjet köztársaságok gyors önállósodása, vezetőik őrült ambíciói, a szeparatizmus és nacionalizmus országot bomlasztó narkotikuma) sok résztvevője és megfigyelője egyedülálló történelmi katasztrófának, világvégenek fogja fel azokat, amelyek után vagy sötétség és nihil, pusztulás következik, vagy pedig elkerülhetetlen visszatérés a „fényes múlt”hoz. Emellett azonban nem szabad elfelejteni, hogy a történelmet nehéz becsapni. Először is, ilyen visszatéréseket sem Oroszországban, sem máshol a világon a történelem nem ismer, kivétel pedig ez alól aligha lehetséges. Másodszor, a mély, hosszú, katasztrófális és pusztító válságok már régóta szembeötlő jellemzői az orosz politikai életnek, és hosszú időre meghatározzák annak történelmi helyzetét. Oroszország minden újabb „zavaros idők” után egy következő történelmi lépcsőfokra lépett; megújulva, és bármily különösnek tűnik is, megerősödve. A sötétség valóban eljött egy bizonyos időre, a pusztulás viszont nem.

Ezek a válságok már a IX–X. században megrengették a még meg sem született, ki sem alakult Ruszt. Emlékszünk Nyesztor híres szavaira, amelyek a varégek behívásának előzményeihez kapcsolódtak: „És nemzet nemzet fölé kerekedett”. A varégek már a XI. század első negyedében részekre osztották az országot, majd nagyon súlyos és félelmetes belviszályba taszították a XI. század végén, Bölcs Jaroszláv nagyszabású egyesítő törekvéseit követően. A XII. század második harmadától a Rusz a politikai „zavaros idők” újabb szakaszába került, amely megszakítás nélkül folytatódott a XII. századon át egészen a XIII. század elejéig, és a mongol-tatár hódítók szörnyű csapásai következtében az ország függetlenségének elvesztésével végződött. Mindezek után hosszú időre elvesztették az ősi kelet-szláv földeket, amelyek a Lengyel-litván állam, Svédország, a Német lovagrend, később pedig a Livóniai lovagrend, a Török Birodalom és csatlósa, a Krími kánság uralma alá kerültek.

Súlyos politikai belviszályok szaggatták szét az orosz fejedelemségeket történelmük tragikus periódusában, a XIII–XV. században.

Az elsőségért, a vezető szerepért folyó harc Moszkva, Tver, Novgorod, Rjazany és Nyizsnyij Novgorod között kimerítette a nemzeti erőket, sötét szakadékba taszította az országot, és úgy tűnt, onnan nincs visszatérés a napfényre. Alighogy talpra álltak és egyesülni kezdtek Moszkva körül, az orosz földek – politikusaik és az őket támogató erők akaratóból – 1425 és 1462 között a legkönyörtelenebb válságba kerültek. Ekkor a belső orosz fejedelmek közti – harcok folyamán rohamok és ütközetek lángjaiban álltak az orosz városok; a véres politikai tisztogatás során fejek hulltak a porba, s végül a halálos körforgásból győztesen kikerülő II. Vaszilij Vasziljevics ragadta magához a hatalmat. A moszkvai nagyfejedelem Tyomnij (= Vak) gúnyneven vált ismertté a történelemben, ugyanis politikai ellenfelei megvakították, azt remélve, hogy ezzel örökre eltántorítják a hatalomért folytatott harctól.

Az orosz politikai életnek a XV. század második felétől a XVI. század első harmadáig (nagyjából 70 évig) tartó stabilizációja ismét egy rövid, de heves „zavaros idők” vezetett Rettegett Iván gyermek- és kamaszkorának ideje alatt, a 30-as, 40-es években. Az ezután következő politikai „zűrzavar” (szmuta) pedig már felülről jött, maga IV. Iván cár rendelte el az opricsnyina idejében, a XVI. század 60-as, 70-es éveiben; súlyos szociális-gazdasági következményekkel, jelentős politikai krízissel járt, és lényegében a XVII. század elejének újabb félelmetes „zavaros idők” készítette elő, amely másfél évtizedig tartott. Gyakorlatilag az egész XVII. század azzal telt el, hogy ennek a válságnak az orosz élet különböző területein jelentkező igen súlyos következményeit felszámolják.

A későbbiek során az önkényuralom megerősödésével és az abszolutizmus erős katonai-bürokratikus rendszerének kialakulásával párhuzamosan a „zavaros idők” Oroszországban egy ideig megszűntek. A szigorú tekintélyuralmi rendszert, amely a nemesség, a kereskedőréteg, az egyház erőteljes konszolidációján alapult, nem tudták politikailag lerombolni sem a palotaforradalmak – amelyek nem a rendszer lényegét, hanem csak felszínét érintették –, sem a hatalmas parasztfelkelések, mint Razin és Pugacsov mozgalmi. Még a külső megrázkódtatások, a súlyos és kimerítő háborúk, elsősorban az 1812-es Honvédő Háború; a dekabristák kalandja; a narodovolecek (a „Narodnaja Volja”, „Népakarát” nevű titkos narodnyik szervezet tagjai) váratlan, a radikális értelmiséget felkavaró támadása sem tudta megingatni a politikai hatalom egész rendszerét, csak és a kormányt bőszítette.

Azonban Oroszország új jellegű szociális-gazdasági helyzetének

kialakulásával és a reformok idején mutatott evolúciójával egy időben, az ország politikai válságának fokozódásával, a „zűrzavar” félelmetes rémképe rajzolódott ki a politikai élet horizontján. Ennek első jelei az 1905–1907-es első orosz forradalom, és az utána következő igen súlyos politikai válságok voltak. De igazi válságot, olyat, amely a múltban is az ország szétesésével járt együtt, 1917 és az utána következő polgárháború eseményei okoztak.

Hosszú időbe telt, míg Oroszország újra feltámadt hamvaiból. Az újjászületéshez vezető évtizedek hatalmas erőfeszítéseket kívántak a néptől. Ezt súlyosbította az embertelen kollektivizálás, és a szigorú megtorlások formájában jelentkező kegyetlen, totalitárius sztálini rendszer. Annak ellenére, hogy úgy tűnt, elemeire esett szét az ország, mégis újra egységessé vált a Szovjetunió formájában, az összes szövetségi és autonóm köztársasággal, közigazgatási egységgel, nemzetiségi körzettel. A forma más lett, mint azelőtt, de az egységes jelleg változatlanul megmaradt – mint már annyiszor ezeréves történetében – Oroszország ideális modelljének. Ez a forma és ez a jelleg újra megmutatta rendkívüli erejét, amikor legyőzte Németországot és szövetségeseit a második világháborúban.

De nem tartott sokáig az orosz állam egységes elveken alapuló szervezetének diadala. Már a 60-as évektől érzékelhető szeparatista tendenciák kezdtek bomlasztani az egykori Szövetséget. A politikai földcsuszamlás és a Szovjetunió szétesése 1991-ben lezárta az Oroszországban már elkezdődő, hatalmas „zűrzavar” egyik szakaszát, és megnyitotta a következőt a 90-es évek elején. A politikai pokol új bugyrai következtek.

Minden „zavaros időszaknak” más és más volt a következménye, különböző erők álltak mögöttük, különböző korokban zajlottak; de közös volt bennük elkésérítő ismétlődésük és mindent átfogó jellegük.

Mi az oka ennek a szomorú politikai állandóságnak Oroszország területén, és vajon egyedülálló-e ebben az orosz történelem?

A zavaros politikai idők és a politikai válságok, a centrifugális és centripetális társadalmi erők működése mindig jellemző vonása volt az államépítésnek az antik korban, a középkorban és az újkor első századaiban is. Érték zavaros időszakok az összes jelentős európai országot, többek között Németországot, Olaszországot, Franciaországot, Angliát, Spanyolországot, a skandináv országokat és a nyugati, keleti és déli szlávok államait is: Csehországot, Len-

gyelországot, Bulgáriát, Szerbiát és más országokat. Mindenki ismeri Németország félönálló tartományokra való széthullásának hosszú történetét, a francia hercegségek kitartó szeparatizmusát a XI. Lajos központosítási törekvései ellen vívott harc idején a XV. század második felében, az Angliát két részre szakító „rózsák harcat” ugyanennek a XV. századnak a közepén, vagy az angol forradalmat a XVII. század közepén. Természetesen ezeket az eseményeket gyakorta teljesen eltérő szociális és politikai jelenségek kísérték, de az eredményük hasonló volt: társadalmi „zűrzavar”.

A „zavaros idők” egyike-másika tartós jellegűnek bizonyult; és, mint például Németországban és Olaszországban, egy kialakult politikai rendszer jellemzőit öltötte magára, bár ugyanennek a rendszernek a keretei között léteztek szerfölött stabil politikai struktúrák, amelyek amorf politikai egészet alkottak az országban.

A „zűrzavarok” különböző időkben és régiókban – mint Oroszországban is – nagyrészt a fordulatot jelentő korszakokban jelentkeztek, amikor a korábbi szociális-gazdasági, etnikai, politikai, szellemi értékek megsemmisültek, amikor a történelmi fejlődés objektív menete hatalmas embertömegeket irányított a társadalmi küzdőtérre. Ezen tömegek érdekei irányukat tekintve különböztek egymástól, vezetőik pedig ezeknek az érdekeknek a védelmére mozgósították az embereket, időnként fegyveres harcot hirdetve.

Azonban meg kell jegyezni, hogy Európa országaiban a politikai „zűrzavarok” sohasem hordoztak annyira elkeseredett, annyira földcsuszamlásszerű jelleget, hogy azok bármelyike a nemzetet létezésének határára sodorta volna. Ráadásul, ahogy az európai államok a civilizációs fejlődés főbb szakaszait megtették és fokozatosan, szenvedések árán, de letették a polgári társadalom szociális-gazdasági, politikai, kulturális, jogi alapjait, és megteremtették a társadalmi élet szabályozásának alkotmányos-demokratikus feltételeit, az európai „zavaros idők” – különösen a legfejlettebb országokban – megszűntek.

Oroszország már régóta más úton járt, bár általános civilizációs fejlődése ugyanabban az irányban haladt, mint a vele szomszédos európai és elő-ázsiai országoké. Minden nagyobb orosz „szmuta” végzetes hatással volt az országra. A válság mértéke, időbeli lefolyása, hevessége nagymértékben felülmúlta az európai analógiákat. És ez nem a nép különleges jellemével magyarázható: rosszindulattal, türelmetlenséggel, kultúrátatlansággal, egoizmussal vagy egyes rétegeinek butaságával, vezetőinek konokságával, korlátoltságával. Az ország geopolitikai, etnikai, szociális-gazdasági, politikai, kul-

turális jellemzői hordozták magukban az orosz történelem ilyen fordulatait.

Létezésük első percétől kezdve a keleti szlávok egy kolosszális történelmi dráma szereplői lettek, amely a kelet-európai síkság végtelen térségein bontakozott ki. Ez a síkság egy sajátos történelmi küzdőtérre változott, amelyen különböző – felbukkanó, majd elsüllyedő – népek és államok próbálták ki erejüket. Az összes itt kialakuló nagy állam kezdettől fogva magába olvasztotta a különböző népeket, amelyek azon a hatalmas földdarabon éltek, melyet északon a Balti- és a Fehér-tenger, délen a Fekete-tenger partvidéke és a Kaukázus előhegysége, keleten az Urál-hegység, nyugaton pedig a Kárpátok lábai határolnak. Az Urál déli nyúlványai és a Kaszpi-tenger közötti széles „kapun” keresztül az évszázadok folyamán Ázsia fokozatosan árasztotta el a kelet-európai síkságot végtelen hordáival, amelyek aztán döntő szerepet játszottak az itteni államok kialakulásában.

Minden itt keletkezett birodalom óriási területtel rendelkezett. A korai középkorban, amikor a keleti szláv államszövetség már hallatta a hangját, még csak a Frank Birodalom, az Arab kaganátus és a Bizánci Birodalom tudta felvenni a versenyt hatalom és jelentőség tekintetében például a hunok birodalmával vagy az avar kaganátussal.

A IX. század elejétől a kelet-európai térségben kezdett előtérbe kerülni egy új etnikai, politikai vezető népcsoport, a keleti szlávok; először saját – novgorodi és kijevi – állami központjaival, később pedig egy egységes állam, a Rusz keretei között, amely nemcsak a különböző keleti szláv törzsi szövetségeket kebelezte be, hanem más, nem szláv nyelvű – balti, finnugor, iráni, türk stb. – törzsek szövetségeit is. Ezt a politikai vonalat folytatta a későbbiekben a Vlagyimir-Szuzdali és a Moszkvai Oroszország is.

Ily módon a kelet-európai síkságon a IX. századtól kezdett kialakulni egy hatalmas területű, nemzeti összetételét tekintve heterogén állam, új vezető erővel – a keleti szlávokkal. A XI. század végére, a XII. század elejére már 22 különböző nemzetet olvasztott magába. Ráadásul a csatolt területek néha szerfölött élesen különböztek, nemcsak klimatikus adottságaikban, nemzeti összetételükben, hanem szociális-gazdasági, politikai, kulturális szintjükben, a hétköznapi szokások jellegében és az emberek nyelvében is.

Mіндеzen területek és népek egységbe tömörültek, ahogy ez a régebben itt létrejött államok esetében is történt, elsősorban az erős autokratikus hatalom hatására. Ennek ellenére azonban a Rusz sohasem volt szerves gazdasági, politikai és szellemi konglomerátum.

Ezért, amikor kialakultak a soron következő zavaros időszakot előidéző okok – dinasztikus krízisek, belviszályok, a külső hódítások hatása (mint például a besenyők és kunok behatolása) –, és amikor az állami egyesítő gépezet rosszul működött, akkor, általában, a „zűrzavar” kivételesen sötét és tragikus színezetet öltött. Mindez éppen az ország területének jelentősége, részeinek eltérő fejlettségi foka, a lakosság tarka összetétele, a város és a falu gazdasági és hétköznapi struktúrájának fejlődése közti nagy szintkülönbség és a regionális szeparatizmus miatt ment végbe. Az általános összeomlás szellemi elkorcsosuláshoz, erkölcsi megnyomorodáshoz, a világ civilizált folyamataitól való elzárkózáshoz vezetett. Aztán ellentétes folyamat kezdődött. A Rusz újjáéledt. Centripetális erők léptek munkába. Mi volt ennek az oka?

Minden „zavaros időszak” után sok időbe telt, míg a Rusz, a Moszkvai állam vagy Oroszország helyzete normalizálódott, újra létrehozták a tönkrement gazdasági kapcsolatokat, megalakultak a kornak és a feladatoknak megfelelő állami intézmények, megerősödött a katonaság, újra megszilárdították a külpolitikai kapcsolatokat és egyesítették a politikailag majdnem széthullott régiókat. Ezen folyamatok alapja a nemzet újjászületésének, önellátásának szokásos logikája volt. A nemzet, annak legdinamikusabb rétegei – a korai időkben a bojárság, a kisebb és nagyobb druzsina, az egyház; később a nemeség, a kereskedőréteg, a vállalkozók és ismét az egyház; a szovjet időkben a bürokratikus pártapparátus vezető rétege, a katonai felső vezetés, a fiatal szovjet gazdaság irányítói, az új szovjet értelmiség – a széles néptömegekre támaszkodva határozott erőfeszítéseket tettek az ország újjászerveződéséért. Az ország történelmének minden korszakában döntő szerepet játszott a tekintélyuralom.

A polgári társadalom létrehozása, vagy a rendekre való támaszkodás nem jelenthetett kiutat, bár történtek ilyen próbálkozások, ezek eredményei nem váltak az orosz politikai élet szerves részévé. Mintha a történelmi realitás mindenkit meggyőzött volna arról, hogy az országot legeredményesebben megújítani, az uralkodó osztályok érdekeit megvédeni és egyúttal az össznemzeti érdekeket is kifejezésre juttatni csak egy erős tekintélyuralmi rendszer képes. Éppen a kormányzás tekintélyuralmi módszereivel egyesítette Oroszország a különvált régiókat és terelte újra az összorosz „karámba” a lázongó nemzetiségeket. A hatalmas területeken, a soknemzetiségű államban éppen az alkotmányos módszerek hiánya

tette lehetővé, hogy a tekintélyuralomra épülő hatalom viszonylag gyorsan és hatásosan felszámolja a „zavaros időköt”, és megoldja az ország összefogását. Ennek ára az orosz élet konzerválása volt, a fokozatos lemaradás az európai államok mögött.

Ugyanakkor úgy tűnt, hogy ilyen feltételek között másképpen nem lehetett volna megújítani és egységbe fogni az országot. De még ez az út is tekervényes volt, állandó veszélyeket rejtett magában. Ez volt tehát az orosz társadalom fejlődésének feloldhatatlan ellentmondása.

Ez a gyakorlat alighanem I. Vlagyimirtól származik, aki – hatalomra jutásakor – néhány évet a határvidék lecsillapításával töltött, ugyanis fellázdak a korábbi törzsi konföderációkban élők, a vjaticskok, a radimicsek és a drevljánok. Vlagyimir erőszakkal állította vissza az ország egységét, egy sor nagyon fontos reformot vezetett be. Ezek elsősorban a vallás területét érintették: Vlagyimir először az őt támogató pogány Rusznak dobott koncot azzal, hogy megerősítette a pogány kultuszt; később pedig, hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan, a kereszténység kötelékével megerősítve próbálta meg az ország fejlődését előbbre mozdítani. A tekintélyuralmi módszerek és az elég határozott – abban a korban már nem élenjáró, de nem is túl elmaradott – reformok ötvözete (beleértve a régiók kormányzását is), megteremtette azt a hatást, amely lecsendesítette a „zűrzavarokat”, ez azután periodikusan ismétlődött Oroszország történelmében.

Néhány évtizeddel Vlagyimir után a Rusz feletti hatalom Bölcs Jaroszláv kezében összpontosult; később pedig – a XI. század végétől a XII. század elejéig – a hol hevesebb, hol erőtlenebb „zűrzavart” kegyetlen erővel szüntette meg Vlagyimir Monomah határozott reformista tevékenysége. Neki és fiának, Msztyiszlav Velikijnek, sikerült néhány évtizedig összefogni a részfejedelemségekre bomlott Ruszt olyannyira, hogy ez idő alatt Oroszország Európa politikai mintaállama volt.

Ugyanakkor Európában működésbe léptek a centripetális társadalmi erők, amelyek egyrészt a központosított monarchia kialakulásának folyamatához vezettek, másrészt a polgári társadalom első jellemzőit is mutatták – főként a városi kommunákban. Ezeket a folyamatokat lehetett megfigyelni a Vlagyimir-Szuzdali Oroszországban III. Vszevolod (Bolsoje Gnyezdo) és Andrej Bogoljubszkij uralkodása idején, amikor kezdtek kialakulni az érdekképviseleti intézmények. Később aztán ezeket felmorzsolta a tatár-mongol betörés és a súlyos idegen elnyomás.

Mindazonáltal, még ha megkésve is, de az orosz földek is a központosítás útján haladtak. Ez a kor szociális-gazdasági és politikai követelménye volt. Azonban, erről az útról nem egyszer a „zavaros évek” mélységeibe süllyedve, amit politikai földcsuszamlás, az életszínvonal hanyatlása, szeparatizmus kísért; a XV. század végén a Moszkvai Fejedelemség erősen, jól szervezeten, a szeparatista tendenciákat elfojtva, a kereskedelem és a városok felvirágzását biztosítva jött létre. És ezt az új, központosított, egységes államot fokozatosan elismerték a szomszédos országok. Európából követségek indultak Moszkvába, az orosz missziók pedig kezdték kiépíteni az utat az európai fővárosokba. Ezeknek a folyamatoknak az alapja ismét csak az erős tekintélyuralom, és a tekintélyuralmat megalósító erős személyiség: III. Iván volt. Mellette sorakoztak fel a társadalom felsőbb rétegei – a bojárság egy része, a nemesség és a nagyvárosok népe. Éppen ez a határozottság, amely az egész „föld” segítségére támaszkodott, tette lehetővé Tver, Novgorod és a többi rivalizáló fejedelemség szeparatizmusának felszámolását.

Moszkva a kelet-európai síkság szilárd centruma lett. Ugyanilyen nehéz volt a helyzete minden államnak vagy vezető etnikumnak, amely ennek a végeláthatatlan síkságnak – amelyet csak ritkán szakítanak meg alacsonyabb hegyek vagy meredélyek – a területén vert gyökeret. Azért, hogy létezhesenek, állandó terjeszkedésre voltak kárhóztatva. Az évszázadok során a sztyeppén élő (besenyő, kun, tatár-mongol) és a nyugati (német, svéd) idegen népek támadásai egy olyan terület szűk keretei közé szorították a keleti szlávságot, amelynek nem volt kijárata a tengerekhez, és nem voltak természetes kereskedelmi útvonalai sem. Moszkva megerősödésével – melynek során a szláv etnikum centralizált hatalommá vált – ezeknek a mozgóerőknek a tevékenysége gyengült. Egy ellentétes kényszerítő erő kezdett hatni minden irányban: nyugat, északnyugat, kelet, délkelet és dél felé. Csak a délnyugat – amelyet Európa ölelt keblére és amely rég elveszett a szlávság számára – maradt hosszú időre elérhetetlen, bár éppen erre irányultak a megszilárdult Rusz korának első csatái.

Mindazonáltal a Rusz minden külpolitikai jellegzetessége, eljárása – melyet a múltban, a keleti szláv állam különböző korszakában, különböző vezetők, különböző formákban alkalmaztak – szinte újra és újra rögeszmeszerűen tért vissza. És minél erősebbé, egységesebbé vált ez az állam, annál elszántabban alkalmazta ezeket a már-már Isten által elrendelt megoldásokat.

Nemcsak a terület nőtt meg – egyre több nemzet került az új

kelet-európai vezető állam hatáskörébe. És éppen ennek a folyamatnak volt reális következménye az, hogy újabb „zavaros idősza-
kok” fenyegették az orosz fejlődést. De ezen az úton nem volt meg-
állítás. Ellenkező irányú mozgásra csak rövid időszakokban volt
lehetőség, az erős és szerencsésebb szomszédok nyomására. De a mi
utunk határozottan vezetett előre. Ez végzetesnek bizonyult, de
síkságunkon az egyedüli lehetséges külpolitikai út volt. Már a XVI–
XVII. században Oroszország befolyása alá kerültek a Volga-vidék
hatalmas területei a Kazanyi és az Asztrahányi Kánsággal, az Urálon
túli vidék, és a későbbi Szibéria a Szibériai Kánsággal. Az orosz te-
rületek a Csendes-óceán partjáig, Kínáig nyúltak. Ezekben a száza-
dokban kezdődött meg egyes észak-kaukázusi népeknek a beolva-
dása az orosz birodalomba. Ezzel egy időben újra visszacsatolták az
ukrán és belorusz földek jelentős hányadát; Oroszország ismét a
Balti-tenger partjai felé törekedett.

A XVIII. században ezek a folyamatok tovább erősödtek. Az or-
szág befolyása alá kerül – már egy birodalom keretei közé – a Balti-
kum területe, az azerbajdzsáni kánságok, a kaszpi régiók; Oroszor-
szág protektorátusa alá kerül a kazah földek egy része. Napirenden
van a Kaukázuson túli területek és Közép-Ázsia megszerzése. Nyu-
gaton Lengyelország 4 részre való felosztása után Oroszországhoz
kerül a lengyel földek jelentős része; ahogy Finnország is, amely az
1809-es, Svédország felett aratott győzelem után orosz autonómiává
válk.

A világon soha egyetlen birodalom sem volt képes összefogni
ennyire különböző, a központtól és egymástól ennyire elkülönül-
t régiókat. Ez az évszázados, törvényszerű és egyszersmind ellent-
mondásos, pontosabban természetellenes expanziós politika állandó
robbanással fenyegette az egységes Oroszországot. Minden egyéb
létezésének külső körülményein, a belső szociális-gazdasági össze-
függéseken múlt. És nem szabad elfelejteni azt sem, hogy három
évszázad folyamán, a Romanov dinasztia kormányzásának periódusában,
Oroszország nem minden nehézség, veszteség és krízis-
helyzet nélkül, de meg tudta oldani az egységes állam megőrzé-
sének feladatát, megtalálni a sokféle nemzet egybekovácsolásának
az útját; és hol erőszakkal, hol indulatokat csillapító engedmények-
kel, hol a nép elmaradottságát, tehetetlenségét kihasználva őrizte
meg az ország szociális és gazdasági egységét. Az orosz állam poli-
tikája mind a soknemzetiségű régiók viszonylatában, mind a biro-
dalom alkotórészeinek szociális összetételét illetően – a nemesség-
hez, a papsághoz, a vállalkozó körökhöz, a parasztsághoz, később a

manufaktúrák dolgozóihoz, a munkásosztályhoz való viszonyában – egy sajátos történelmi eposz szellemét idézi. Ez a politika ugyanis nem volt egyoldalú, átfogta a szociális és nemzeti kapcsolatok egész spektrumát, ahol volt hely a felsőbb és alacsonyabb rangúak, a „nagyoroszok” és más nemzetiségűek számára is. Nem véletlen, hogy Oroszország a századok folyamán nem ismerte a célrelenes népi megmozdulásokat: Razin és Pugacsov felkelése sem ilyen volt. Az első erő, amely a cárizmussal mint hatalmi rendszerrel szembe mert szállni, a dekabrista mozgalom volt. A széles néptömegek csak a XX. században veszítették el az önkényuralomba vetett hitüket.

Mindazonáltal ez a politika arra kényszerült, hogy állandóan egyensúlyban tartsa magát. Ehhez hű bázisára, a társadalom felső rétegeire támaszkodott. Ez adott minden más államtól különböző, sajátos jelleget a Moszkvai Oroszországnak vagy az Orosz Birodalomnak.

A hatalmas birodalom életműködésének hátterében állandó szociális, nemzeti és regionális feszültség érződött, amely bizonyos feltételek mellett nagy erejű társadalmi robbanásban tört ki, s erre Oroszország múltjában volt példa bőven.

A XVII. század kezdete például feladta az újabb leckét Oroszországnak, az orosz népnek, az orosz államnak.

A XVII. századi „zavaros időszak” okai között számos ténytet lehet sorolni, ahogy ezt a hazai és külföldi történészek tették és teszik. Ide tartozik a dinasztikus válság, amelyet Dmitrij cárevics 1591-es évi meggyilkolása, azután az első és második Ál-Dmitrij megjelenése váltott ki; a társadalmi feszültség, a parasztok és a jobbágyok jogokért folytatott harcának felerősödése IV. Iván életének utolsó éveiben és Fjodor Ivanovics kormányzása idején. Ide tartoznak a hosszú és kimerítő livóniai háború terhei is; valamint a külső környezet nyomása, a Lengyel Nemesi Köztársaság ellenséges fonderlatai, amely az első Ál-Dmitrij figurája mögé bújva megpróbálta egyszer s mindenkorra a maga javára eldönteni az Oroszországgal való vitát: először a saját jelöltjét kívánta az orosz trónra ültetni, azután pedig megpróbálta Oroszországot egészében Lengyelország részévé tenni. Végül pedig ide kell számítani Svédország azon törekvését, hogy megszerezze a kulcspozíciókat az orosz északnyugaton, Novgorod központtal.

És mégis, a „zavaros időszak” nem volt más, mint mindezen okok megjelenése és kölcsönhatása. Kétségtelen, hogy külön-külön mindegyik jelentősen megingatta az állam hajóját, de közülük egyik sem, és az összes együttvéve sem bírta meglékelni és elsüllyeszteni

teljesen; nem úgy, ahogy ez a XVII. század első évtizedeiben történt. Oroszország összeomlása, az állami irányítás, a prikáz-gazdaságok elvesztése, a hadsereg teljes széthullása, területének szinte kizárólag a moszkvai kerületre való zsugorodása, az összes gazdasági kapcsolat elvesztése, az önellátás minden rendszerének megsemmisülése már kezdettől fogva ott lappangott a hatalmas állam építményében, az erősen kiélezett geopolitikai, regionális, szociális és gazdasági problémákkal együtt. Ott, ahol a hatalom és a társadalom közötti egyensúly felborult, bármennyire is ellentmondásos és bizonytalan, bármennyire egyoldalú volt is (bizonyos szociális erők javára), ott elkezdődött a nemzet, az ország összeomlása. És akkor működésbe léptek a kezdettől fogva meglévő centrifugális erők, és érelődtek azok a tényezők (mint például az engesztelhetetlen ellenségeskedés a társadalom alsóbb és felsőbb rétegei között), amelyek az orosz történelem sokkal későbbi korszakaiban hatottak.

Voltak olyan időszakok, amikor egész részek váltak le Oroszországról: északnyugati, nyugati területek, majdnem Moszkva határáig; a kozák földek; lázongott Oroszország számos nemzete, különösen a határvidékeken, ahol ezeket a decentralizáló impulzusokat erősebben lehetett érzékelni. A Lengyel Nemesi Köztársaság és Svédország részekre szaggatta az országot. És végül a Kremlben trónra lépett az a hatalom, amelyet a lengyel Ulászló képviselt, később pedig apja, Zsigmond király. Ez már a politikai mélypont volt; úgy tűnt, már fenéig ürítették a keserű poharat.

Látszólag az a korszak köszöntött be a kelet-európai síkság történetében, amelyben sor kerül egy birodalom eltűnésére, és a helyén egy másiknak a megjelenésére. De, mint köztudott, a történelem – beleértve az orosz történelmet is – nemcsak egy irányban halad. Kiderült az is, hogy a keleti szláv állam fejlődésének lehetőségeit nem aknázták még ki teljesen. Sem a szomszédságban, sem saját területein nem mutatkozott jelentős ellenálló erő. A dél felől közeledő muzulmán félhold maga is az állandó elégedetlenkedés és átalakítás állapotában volt; vezetője pedig – az Ottomán Birodalom – erre az időre már elvesztette expanzív hatalmát. A nyugati katolikus világ saját problémáival volt elfoglalva – a nyugati mértékkel mérve másodrangú –, Lengyelország sorsát Keletre bízta. Az orosz területekhez legközelebb eső határvidékeken nem alakult ki más vezető etnikum, amely képes lett volna hatalmas állkapcsokkal megőrölni és kiköpní az itt uralkodó keleti szlávságot. Annak idején ez még a mongoloknak sem sikerült.

A végén aztán a nemzet különböző rétegei, amelyek részt vettek

a „szmutában” (pedig gyakorlatilag az összes réteg részt vett benne; a papságot leszámítva, amely néhány kivételtől eltekintve erejének megfelelően erkölcsi-patriarchális alapokon akarta egyesíteni az országot), ahogy fokozódott Oroszország szétesése és az általános szociális-gazdasági, szellemi krízis; megtalálták magukban azt az erőt, amelynek segítségével szembe tudtak szállni a további hanyatlással. A nemzet és az állam létfenntartási ösztöne azt súgta, hogy az orosz életnek éppen azzal a láncszemével kell kezdenie a védekezést, amelyet elsőként semmisítettek meg: az államszervezettel. Az állam – ahogy Karamzin, éles elméjű, bölcs történészünk *Az orosz állam történetében* megjegyezte – mindenkor az az alap maradt, amelyre az egész orosz élet, jól-rosszul, felépült.

A nemzet egésze, lényegében egy sérült, de még élő és munkaképes organizmus érzékével tökéletesen megértette, mi lehet a menekülés útja; bár egyes rétegei egyáltalán nem voltak meggyőződve arról, hogy egy új monarchia megoldást hoz társadalmi gondjaikra. Így a parasztság és a kozákság egy része még sokáig lázongott kivétel nélkül minden ellen. Azonban feltehetőleg (és erről hosszú időn keresztül egész egyszerűen hallgattunk), ezek között a lázongó elemek között szép számmal voltak azok, akik egy teljes évtizeden át önkényeskedtek és fő foglalkozásként, mintegy életcélként, leplezetlenül raboltak, fosztogattak.

Az ország népe már megelégtelt a teljes társadalmi válságot, a sok rosszat, az erőszakot, a megtorlásokat. És nem meglepő, hogy népi környezetből – kisvárosi rétegekből – indultak ki azok az erők, amelyek a haza és a rend újjáépítéséért léptek fel. Ezekhez az erökhöz aztán gyorsan csatlakozott Oroszország még épen maradt része, amely bízott a megsemmisített orosz államiságban újjászülető hazafias buzgalomban.

A Romanov-dinasztia trónralépése az állam stabilizációjának kezdete volt, függetlenül attól, hogyan fogadták ezt a hatalmat a társadalom különböző rétegei. Ez a hatalom, amely a nemességre, a kozákság felső rétegére, a bojárság egy részére és a városokra támaszkodott, a 14 éves Mihail Romanovban testesült meg, mögé nagyon korán egy igazi uralkodó – apja, Fjodor Nyikityics Romanov, Filaret pátriárka – állt; aki nagyon gyorsan felszámolta azokat az okokat, amelyek a „zavaros időköt”, az állam rendszerének összeomlását eredményezték. Működésbe lépett a legfelsőbb hatalom – az első időkben még szoros egyetértésben a rendi országgyűléssel –, mozgásba lendült a kiterjedt prikáz-rendszer nehéz lendkereke; újra felállították a hadsereget, amely egyből a külső

ellenség, a lengyelek és a svédek felé fordította ágyúinak csövét. Az újjáéledt külpolitikai erők mindenben támogatták ezeket a katonai törekvéseket. A nyomozás és megtorlás megújult rendszere a nagy számú belső lázadó elem ellen irányult, a „rossz emberek” és, a nyíltan bűnöző elemek ellen. Az új hatalom kegyetlen volt, és szigorúak voltak az intézkedései. A kisháza-cár háta mögött működésbe lépett az évtizedek során elhasználódott, elpusztított, majd apró elemeiből újra összeállított gépezet. A rendszerbe bekapcsolódtak a régi hivatásosak is, akiket a „zúrzarar” szétszórta a városokba és a falvakba, és akik most Moszkvában gyűltek össze. Velük egy időben megjelentek a fiatal, tehetséges állami hiénák, akikkel nem bírtak versenyezni az olyan vezetők, mint például Minyin és Pozsarszkij, akik nem készültek fel erre a speciális, kemény munkára; ahol nem csupán a hazafi és a katona értékeivel kellett rendelkezni, hanem a hatalom rejtett erőinek ismeretével, sajátos cinizmussal, könyörtelenséggel és intrikusi tehetséggel is. Érteni kellett a magas rangú személyek előtti hajbókoláshoz és az alacsonyabb rendűek megvetéséhez, tehát azokhoz a módszerekhez, amelyek a korábbi államapparátusban megszokottak voltak.

De ez orosz hatalom volt, amely évről évre egyre több tekintélyuralmi vonást öltött magára, függetlenül Mihail Romanovnak és fiának, „Jámbor” Alekszejnek személyiségjegyeitől. Ez olyan hatalom volt, amely egyeseket meg tudott vásárolni, másokat elnyomni, és megint másokat likvidálni; és végül képes volt egységbe tömöríteni az országot, stabilizálni határait, elősegíteni a gazdaság újjáépítését az akkori feudális jobbágyrendszer formájában. Az 1649-es év Törvénykönyvvel új törvényeket adott az országnak. Egyesítette Ukrajnát Oroszországgal, az északi Kaukázusban sok új területet hódított meg, a század végére pedig először megszerezte Kijevet Lengyelországtól, aztán örök békét kötött vele.

Ezt az újjászerveződött államot nem rendítette meg még az új „zavaros időszak” rémképe sem, amely egy kozák-paraszt felkelés, illetve a városi szegénység felkelésének formájában jelentkezett. Ez utóbbinak Sztjepan Razin adott nevet.

A XVII. század elejének „zúrzarara” még egyszer okulásul szolgált Oroszországnak – ebben az államban a hatalom csak erős tekintélyuralmon alapuló hatalom lehet, függetlenül politikai vagy szociális színezetétől. Mindenesetre, egyelőre még megvoltak ehhez a társadalomban az objektív feltételek.

Másfél évszázad múltán, a súlyos megpróbáltatások ellenére, Oroszországnak sikerült elkerülnie egy újabb „zavaros időszakot”.

Szenvedett (pontosabban népe szenvedett), de megőrizte államiságát, területi egységét. Miközben területe állandóan növekedett, nem tartott lépést a kor szociális-politikai, gazdasági és kulturális áramlataival. Oroszország egyre több társadalmi megrázkódtatáson ment keresztül, melyek a múltban már többször felborították az állam hajóját, és amelyek a XIX. század második felétől százszorosán felerősödtek, egyre kritikusabbá téve a helyzetet. Az országot éppen a tekintélyuralmi vezetés tartotta fenn, amely arra az időre kétségtelenül anakronisztikussá vált.

A XX. század elejének szociális feszültsége, a politikai válság fokozódása, a dinasztikus szervezetlenség, a katonai vereségek az orosz-japán háborúban, a kudarcok és az új vereségek az első világháború során egy új „zűrzavar” határára sodorták az országot, bár Oroszország éppen ezekben az évtizedekben fedezte fel, hogyan lehetne átszervezni, átcsoportosítani a társadalmi népgazdasági erőket, a gazdaságot, a politikai törekvéseket, az állami-nemzeti prioritásokat az akkori civilizáció színvonalának megfelelően. Úgy tűnt, mindezt meg lehet oldani a régi, vagy csak egy kicsit megújított rendszerben. Azonban – ahogy ez már nemegyszer megesett az ország története során – az állandóan jelen levő centrifugális erők, a külpolitikai körülmények aktív befolyása és a hatalmas szociális feszültség mellett, az egyik minőségből a másikba való áthaladás egy új, kolosszális „zűrzavarhoz” vezetett, amelynek mértéke tökéletesen megegyezett az ország méreteivel, a benne felgyülemlett ellentmondásokkal.

Ahogy régebben is történt, az új „zavaros időszak” zülléssel, a központi hatalom gyengülésével és szétesésével kezdődött. Összeomlott a monarchia és vele együtt az egész rendszer, amely hosszú évtizedeken át megpróbálta az országot egyensúlyban tartani.

Később a soron következő „zűrzavar” a klasszikus orosz példák alapján fejlődött ki, amely azt jelentette, hogy elnyomták mind a régtől meglévő, sajátos, az ország számára robbanásveszélyes társadalmi, mind azokat a vonásokat, amelyek az újabb időkben alakultak ki.

Az államrendszer kezdett katasztrófálisan széthullani, a hatalmas hadsereg felfegyverzett egyének apokaliptikus, veszett bandájává változott, amely a földek és a családi tűzhely felé törekedett, mintha a „zűrzavar” képes lett volna megőrizni ezeket a földeket és tűzhegyeket. A társadalom alsó rétegei (nem a „proletariátus”, nem a „szegény parasztság”, hanem éppen az alsó rétegek) fellázadtak a felsőbb rétegek ellen; és ez természetes volt azon körülmények között, ami-

kor a társadalom összes rákfenéje egyszerre pusztított. A „zavaros időszakban” működésbe lépett az általános engedetlenség, a szociális revans félelmetes láncreakciója. Az Ideiglenes Kormány próbálkozásai, hogy a gyűléseket fenntartsa, vagy hogy modernizálja a régi államgépezetet, nem hoztak eredményt. Az a törekvés, hogy katonai diktatúrával erős hatalmat hozzanak létre az országban, azok között a bizonytalan körülmények között csak meggyorsította az általános összeomlást. A bolsevikok magukhoz ragadták a hatalmat, de annak csak árnyékát, minden tekintetben szárnalmas mását kapták meg, és végérvényesen tönkretették azzal, hogy kezdetben semmit sem adtak érte cserébe. A társadalom alsó és felső rétegeinek forradalmi szembenállása Oroszországban 1917 és 1925 között csak egy része volt a „zűrzavarnak” – bár a figyelem néha az eseményeknek csak az egyik oldalára irányul. Felborult minden: a gazdaság, a külkapcsolatok; a külső erők – Németország, az antanthatalmak, Törökország, Japán – nyomására, a nemzeti szeparatizmus előretörésének hatására a nemzeti régiók, Ukrajna, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán elszakadtak, felütötte fejét a szibériai szeparatizmus. A folyamat, amely az Ideiglenes Kormány ideje alatt kezdődött, a bolsevikok idejében, a polgárháború éveiben csak új impulzusokat kapott. Az ország már-már megszűnt létezni: mindenki harcolt mindenki ellen; mint hajdan, „nemzet nemzet ellen támadt”.

Majdnem minden nagyobb kormányzóság, több kerület ki nyilvánította politikai önállóságát. Ezzel még jobban összezúzták a gazdaságot, megbénították a városokat, és abszolút primitív szintre szorították a falusi életet. Oroszország élelem és közlekedés nélkül fuldoklott, nyomorba, barbarizmusba süllyedt, és egyre inkább elmaradt a szomszédos civilizált országoktól.

Ahogy mindig is történt a nagy orosz „zűrzavarok” éveiben, egyre nagyobb számban léptek fel Oroszország szétszakadt térségeiben kalandorok, karrierlovagok, a nép gonosz szellemei, akik gyanús tevékenységeket folytattak, hatalmaskodtak. Mindenfelé áldmitrijek jelentek meg, napirenden voltak a minden rendű és rangú szociális és nemzeti önkényeskedések. Úgy tűnt, valóban vége Oroszországnak. De aztán kiderült, hogy mégsem, az ország nem ürítette még fenéig a keserű poharat. Ez a történelmi pillanat még nem érkezett el.

Ahogy korábban sem, az ország hatalmas területén most sem lehetett találni egyetlen történelmi jelentőségű külső ellenséget sem. Pedig éppen ebben a térségben győzték le valamikor a szkíták a

szarmatákat, a hunok pedig eltörölték a föld színéről a szkítákat, de a nemzeti erők forrásai láthatóan nem apadtak ki, az újjászületésre való hajlamot sem fojtották el.

A „zúrzavar”-ból kivezető út hosszú és félelmetes volt. Így vagy úgy, ilyen vagy amolyan módon, bárki nyeri is meg a polgárháborút, megtalálta volna ezt az utat. A bolsevikok győztek, a társadalom alsó rétegeinek képviselői, így ez a feladat rájuk hárult. És a „zúrzavaros” körülmények között ismét meg kellett találni azokat a módszereket, amelyekkel az ország újjáépítése megvalósítható. Ez alkalommal ezek a társadalom alsó rétegeinek módszerei voltak, e rétegek tradícióival, kulturális színvonalával, mentalitásával, amelyek a szociális revans érzésével törtek a felszínre.

Elbúcsúzva az egyik tekintélyuralmi rendszertől, az ország nagyon hamar egy másik ugyanolyan rendszerbe került, csak ez éppen még szigorúbb, még könyörtelenebb volt. Ma már lehet beszélni arról, hogy ez az alsó rétegek durva, hozzá nem értő, kegyetlen embereinek totalitárius rendszere volt; azoké, akik számára mindenki ellenség, aki „nincs velük”. Ez olyan rendszer volt, és a rendszer olyan emberekből állt, akik hittek a világforradalom utópikus céljaiban, amelyek a népi gondolkodásban hasonlatossá váltak a tündérmesékhez, vagy a tejjel-mézzel folyó Kánaánról szóltak. Ezeket az embereket hidegen hagyta, hogy százezreket, milliókat lőttek agyon, küldtek kínzókamrákba, koncentrációs táborokba, és hogy az országot óriási ideológiai gúzsba kötötték. De éppen ezek az emberek, éppen ezekkel – és nem más – módszerekkel tudták egybefogni az országot, és a gigantikus kelet-európai síkságon létrehozta egy új, egységes államot. Rettentő következetességgel helyezték el ebben az új államban mindazokat a robbanóanyagokat, amelyek bizonyos körülmények között ismét elő tudták idézni a kolosszális hatalom robbanását, és ízzé-porrá zúzni az állam építményét, amelyet oly komor elszántsággal, és még Oroszország számára is szokatlan számú áldozattal építettek fel.

És mégis éppen a tekintélyuralom (mást nem ismert Oroszország, bár a XIX. század végétől kezdtek kifejlődni a polgári társadalom elemei) volt az, amely új társadalmi és technológiai alapon ismét létrehozta a korábbi hatalmas birodalmat (és ezt a megújulást az új társadalom és az új állam felépítői saját képmásukra formálták), először megállította a bomlást, később pedig egységes unióba szervezte az országot, ezzel hosszú időre megszüntette a nemzeti és regionális szeparatizmust. A gazdaságot és a társadalmi viszonyokat az ország vezetőinek totalitárius elképzelései szerint újított-

ták meg. Oroszország megnyert egy igen nehéz háborút, és újra a világ államainak közösségébe lépett, ismét olyan körülmények között és azokkal a sajátságokkal (sőt furcsaságokkal), amelyeket az akkori vezetők helyesnek láttak.

Úgy tűnt, hogy a kelet-európai síkság területén megerősödött társadalmi rendszernek még nincs vége. De létezésének időtartama meglepően rövid volt; mindenesetre nem több, mint egy „zavaros időszaktól” „zavaros időszakig” tartó periódus a XI. vagy a XIV. században – mindössze néhány évtized. Ezen időszak rövidségének és a soron következő „zűrzavar” közeledésének oka nemcsak geopolitikai tényezőkben rejlett – melyek Oroszországot a széteséshez vezették –, hanem abban is, hogy a totalitárius rezsim elutasította Oroszország irányításának évszázadok alatt kikristályosodott, messze nem ideális módszereit – mint például a lavírozás, engedmények adása, ezek visszavonása, a nyílt támadás képessége –, amelyeket a régi rendszer legokosabb, legmesszebb látó, legkörültekintőbb és legcinikusabb képviselői évszázadok során dolgoztak ki (szintén az önkényuralmi kormányzás feltételei mellett), és ezekkel szembeállította saját, hatékonynak és határozottnak tűnő, a gyakorlatban viszont primitív és rendkívül erőszakos módszereit: a politikai és gazdasági élet direkt irányításának módszerét, a megtorlásokat, a más-ként gondolkodókkal való harcot, a deportálásokat stb. A spontán és tervszerű gazdasági integrációs folyamatok egyre hatalmasabb összekapcsoló erőnek bizonyultak, de még ezek sem voltak abban a helyzetben, hogy a rezsim általános gazdaságpolitikai gyengeségét leplezzék.

Ezek alatt az évtizedek alatt újra jelentkezett a társadalomban a rezsim felső rétegei közti szociális feszültség. A pártgazdasági nomenklatúrával ellentétben állt a lakosság hozzá csatlakozott és őt szolgáló része, így az ideológiai táncba hívott értelmiség, a nép jelentős tömegei és az a demokratikus értelmiség is, amely a második és harmadik nemzedékben már elszakadt az „úttörők” egyszerűségétől és ambíciójától, és amely nem fogadta el a tőle mentálisan elmaradott felső réteg ideológiai nyomását. Jelen volt egy külső tényező igen erős hatása is – a hidegháborúé. Akkor is úgy érezték, hogy ebből minden valószínűség szerint a gazdaságilag erősebb, politikailag és ideológiailag kifinomultabb ellenfél, a nyugati országok kerülnek ki győztesen. Ráadásul a XX. század vége felé az országban még mindig nem létezett polgári társadalom és jogállam, a társadalmi folyamatok valóban alkotmányos irányítása, ami ellensúlyozni tudta volna a lehetséges krízishelyzeteket.

Így az új orosz „zavaros időszak” már jóval azelőtt szükség-szerűvé vált, hogy a liberális nómenklatúrának a régi, önmagát túl-élt rezsim életre keltésére tett próbálkozásai ténylegesen elkezdődtek volna. Már régóta alakulóban volt a nemzeti és regionális szeparatizmus, krízishelyzetbe jutott a népgazdaság, megjelentek a külpolitikai elszigetelődés elemei, erkölcsi hanyatlás vette kezdetét a társadalomban, és züllésnek indult a rezsim legföltettebb kincse: a katonaság és a belső fegyveres erők. A jelentősen megnövekedett bűnözés és erőszak a 80-as évek végén, a 90-es évek elején elárasztotta az országot; az alsó rétegeknek a felső réteg iránt érzett gyűlölete, a gazdaság elhanyagolása, a társadalomban elterjedő képmutatás és cinizmus, az erkölcsi hanyatlás fokozódott. Mindezt csak ideig-óráig, és csak erőszakkal, megfélemlítéssel lehetett féken tartani.

Az egyoldalúan irányított gazdaság mostani összeomlása, a régi rendszer által tönkretett falusi gazdálkodás felszámolása, a mindent elárasztó bűnözés, a nemzeti és regionális szeparatizmus már jóval azelőtt megjelent, hogy a liberális nómenklatúra tájékoztatta volna a népet a megkezdett reformokról.

De a nép tisztában volt a helyzettel: a hatalom képtelen irányítani, a korábbihoz hasonlóan kordában tartani az országot, képtelen tényleges alternatívát adni. A rendszer elvult. Ez Oroszország régi problémája volt, amely ezúttal újra megmutatkozott.

Gyakorlatilag az összes komponens, amely a korábbi, a XVII. és XX. század közötti nagy orosz „zűrzavarok” tulajdonképpeni alapját alkotta, adva volt. Ezen összetevők forgatókönyve szintén a korábbiakéhoz hasonló volt. Rohamosan csökkent a hatalom tekintélye; a lázas próbálkozások, hogy a különböző helyzeteket hivatali átrendezésekkel, válságot palástoló intézkedésekkel megmentsék, hatástalanok voltak. És titokban azonnal mozgolódni kezdtek az egységes ország nemzeti határvidékei, hatalmas régiói. A haldokló hatalom már kiengedte kezéből a népgazdaság gyeplőjét. Elindult lefelé a lejtőn. A valamikor erős szociális szervezetből a hadsereg amorf képződménnyé változott. A párt szétesése a társadalmi mozgalmak valódi robbanásához vezetett. Ahogy hasonló helyzetekben régebben is megszokott volt, felütötték a fejüket az alulról kiinduló mozgalmak. A „zavaros időszak” az orosz élet klasszikus szabályai szerint kezdődött.

A földcsuszamlás hónapról hónapra hevesebb lett. A szövetségi köztársaságok kiválása és a Szovjetunió összeomlása 1991-ben csak egy szakasza volt annak az útnak, amely nem ért véget a jelenben

sem. A lejtőn lefelé csúszó Oroszország, úgy lászik, ismét kihívja maga ellen a sorsot.

Ez az ország, amelyet állandóan marcangolnak a jobboldal és baloldal ellentétei, szidnak és átkoznak régi és jól szervezett külső és belső ellenségei, támadnak a volt szövetséges köztársaságok, belülről robbantanak szét autonóm területek, és amelyet nem ismernek el a nemzetek közösségében – még mindig vánszorog a történelem ösvényén, de már csak fél lábon. A kalandorok, a nagyravágók, az anarchiától megittasult emberek politikai táncot járnak Oroszország félig ledöntött testén, amelyet közben a különböző rangú fosztogatók apró darabokra próbálnak tépni.

A régebbi idők analógiája alapján a fő ideológiai csapást, a most még fel nem épült tekintélyuralmi rendszerre azok mérik, akiket a jelenlegi helyzet kielégít. Ezek az emberek világosan látják, hogy régebben a hatalomnak éppen ez a formája – szociális jellegétől függetlenül – szüntette meg a politikai boszorkányszombatot és vonta egységbe az országot, biztosította létezésének külpolitikai feltételeit, alapozta meg a gazdaság működését. Ma, véleményem szerint, ez a politikai csodaszer, figyelembe véve az ország állapotát – amely a totalitárius társadalom méhének gyümölcse – és az utolsó, legalább három évszázad „zavaros időszakának” mindent átfogó jellegét, újra működésbe hozható. Ennek a tekintélyuralomnak a lényege ma is magára öltheti a legkülönbébb formát – a demokratikustól a neokommunistáig –, és nem zárható ki a tekintélyuralmi rendszer harmonikus együttműködése a polgári társadalommal és jogállammal, amire Franciaország, Brazília, Chile a maguk módján annak idején példát adtak, és amelyhez, úgy tűnik, Oroszország véren és viszályon át közeledik.

(*Szvodnaja miszl*, 1996/9)

Fordította ABONYI RÉKA

A demokrácia és a „volja” hazánkban*

Népes, ám rendezetlen emberi közösségünk ajkát olyan szavak hagyják el, mint a „demokrácia”, „glasznosztj”, „emberi jogok”, és e sorban a legfontosabb, s valószínűleg a legfőbb szó – a „szabadság”. És mindegyik, de elsősorban a „szabadság” összekapcsolódik egy másik nagyon fontos és nagyon felelősségteljes szóval, a „néppel”.

Ugyanolyan buzgalommal ejtették ki és ejtik ki szájukon a politikusok és a gazdasági vezetők, a munkások és a gazdák, a KGB-tábornokok és a katonák édesanyjai, de még az elítéltek is. Úton-útfélen használják a kommunisták és a demokraták, a liberálisok és a kadétok, a nacionalisták és a „zöldek”. De ezekkel a szavakkal, érthető módon, leginkább a mi „fennkölt” újságírásunk dobálódzik.

Tehát a „demokrácia” és „nép”, a „szabadság” és „nép” – politikai életünk alapvető, vagy legalábbis hivatalosan deklarált vezéreszméi.

Egyébként mindebben nincs semmi meglepő: ezek a fogalmak mindig is a társadalmi színház, vagyis a politika résztvevőinek leginkább nyerő adui voltak. Hangvillaként szolgáltak és szolgálnak ma is, aminek alapján a mindenkori politikai zenekar behangol, függetlenül attól, hogy a politikai ellenfelek néha teljesen más tartalommal töltik meg őket. Így volt ez régen, így van ez ma is.

Az emberi jogok, a szabadság, a nép demokratikus vívmányai védelmének jelszavaival vonult 1917 augusztusában Petrográd ellen Krimov lovashadtestje, akiket Kornyilov tábornok szólított harcba a bolsevikok ellen. Politikai programjában L. G. Kornyilov a következőket hirdette: „Vissza kell állítani a polgári jogokat: Oroszország minden polgára, nemre és nemzetiségre való tekintet nélkül egyenlő a törvény előtt; az osztálykiváltságok megszün-

* Az orosz „volja” szó a magyarban a következőket jelenti: akarat, szándék, törekvés, kívánság, függetlenség, szabadság, szabad folyás. Az oroszban a szabad akaratral rokonítható leginkább; szembeállítva a szabadság fogalmával az akarat féktelen, korlátlan megnyilvánulását értik rajta. (A fordító M. A. jegyzete.)

tetése, a személyiség és magánlak sérthetlenségének megőrzése, költözködés és lakhelyválasztás szabadsága... A szólás- és a sajtószabadság teljes körű visszaállítása... Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe szabad képviselőválasztásokat kell lefolytatni – a népakaratra gyakorolt nyomás nélkül – s az egész országra kiterjedően. A népi küldöttek személye szent és sérthetetlen.”

Ugyanazokban a napokban, a párttűtő tábornok támadásai ellen, a forradalom védelmére buzdítva az országot, a bolsevik párt egyik vezetője, Sztálin szavaival a „Rabocsij” című újság 1917. augusztus 28-i számában többek között a „szabadságjogok visszaállítását, a demokratikus köztársaság rendeleti úton történő szabályozását és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés azonnali összehívását” követelte.

Hetvenegynéhány évvel később, s megint csak augusztusban a tábornokok ismét magukra vállalták a demokrácia, a szabadság és az emberi jogok megvédését az országban. Az 1991. augusztus 20-i szovjet újságokban megjelent, a néphez szóló kiáltványukban a puccs vezetői bejelentették: „A megkapott szabadságjogokkal élve, semmibe véve a demokrácia éppen hogy csak megjelenő csíráit, extrémista erők jelentek meg, akik a Szovjetunió eltörlésének, az állam összeomlásának és a hatalom bármilyen áron való megszerzésének programját hirdetik... A dolgozók kiharcolt jogaira törnek.”

Az emberek ugyanezekkel a jelszavakkal – a reakciós erőkkel szemben a szabadság és a demokrácia nevében vonultak a „Fehér Ház”, Oroszország kormányának védelmezésére, s végeredményben hozzájárultak a puccs megdöntéshez. E két történelmi mérföldkő közötti időszakban pedig Oroszországban, később a Szovjetunióban grandiózus események zajlottak le. S ezeket rendszerint az emberek számára szent fogalmakkal – „demokrácia”, „szabadság”, „nép” – szentesítették. Ezeket használták a sztálini rezsim barbár kollektivizációjának és represszióinak idején. A Sztálinnal szembenálló trockista ellenzék is ezekbe kapaszkodott. Rájuk támaszkodott a disszidens mozgalom, s az azzal szembenálló jogvédelmi harcosok is. Velük próbálták igazolni csapataink bevonulását Afganisztánba is, amit a világ kommunista, munkás- és nemzeti-felszabadító mozgalmainak nyújtott segítségként értelmeztek.

S végül, a politikai szófacsarók ezekkel a fogalmakkal szentesítették az országban kezdődő mérsékelt liberalizációt a totalitárius rezsim keretein belül, a liberális nómenklátúra hatalomra jutását, amit „peresztrojkanak” neveztek el. S aztán nemcsak a sokat szenvedett, a boldogság keresésében megzavarodott nép használta

ezeket a fogalmakat, hanem a szembenálló politikai erők, a legkülönbözőbb kalandorok és becsvágyók is a hatalomért folytatott harcban az ország hatalmas térségein, a Tiszától a Csendes-óceánig és Norilszktól Kuskáig.

De mit is jelentenek Oroszországban ezek a fogalmak, amelyekkel futball-labdaként játszanak az óriási szovjet térségeken, és amelyeket hazánkban már nem egy évtizede állandóan eltorzítanak. Úgy forgatják őket, mint a kereplőt, politikai szükség szerint használják; azt hinné az ember, az egymást teljesen kizáró szituációkban? És egyáltalán miért vált lehetővé, hogy ezek a logikusan, történelmileg kialakult fogalmak történelmünkben lényegében elvesztették az eredeti értelmüket, és az események minden egyes újabb fordulata csak elválaszt minket az adekvát társadalmi-politikai jelentésüktől?

Távol áll tőlem, hogy idealizáljam a nyugati demokráciát és úgy véljem, hogy az ottani politikusok nem manipulálnak a saját, néha nem éppen nemesnek tűnő céljaik érdekében a magasztos társadalmi fogalmakkal. Másról van szó. Arról, hogy országunkban e fogalmak tartalma a történelmi körülmények alakulása folytán nagyon kis mértékben felel meg nemcsak a történelmi-filozófiai értelmüknek, de a nyugati világ jelen gyakorlatának is, amelyet mi gyakran példának veszünk. Ha pedig így van, akkor ez azt jelenti, hogy úgy használhatjuk ezeket a fogalmakat, ahogy kedvünk tartja; úgysem áll mögöttük adekvát valóság, s ebből kifolyólag nem is bosszulják meg magukat.

Véleményem szerint mindez azért következhet be ilyen formában, mert Oroszországban, majd a Szovjetunióban ezek a fogalmak sohasem feleltek meg valódi tartalmuknak és rendeltetésüknek, sohasem voltak a társadalmi berendezkedés és tudat olyan szerves részei, amelyek képesek lettek volna a történelmi folyamat valódi mozgatóivá válni, és végeredményben az országban nyugalmat, jólétet és boldogságot teremteni, már ha ilyesmi egyáltalán lehetséges az emberi társadalomban. Ez nem vád, hanem egy szomorú tény konstatálása – ez a tény Oroszország történelméből ered. Oroszországban a „demokrácia” és „nép”, „szabadság” és „nép” fogalmi sohasem kapcsolódtak össze szervesen, még csak nem is kerültek közeli függőségbe. Sőt mi több, leggyakrabban teljesen különböző, ellentétes értelemmel telítődtek, s ily módon a barikád más-más oldalára kerültek. A nép törekvéseiben és harcában elég gyakran távol állt a valódi demokratikus mozgalmtól, a tudatos szabadságra való törekvéstől, mindezeket saját társadalmi pótszereivel

helyettesítette. Ez a fajta demokrácia- és szabadságérzékelés sajátos árnyalatot adott az ország egész társadalmi alapszínének.

Sok nyugati politológus már régen észrevette Oroszország társadalmi fejlődésének e sajátosságát, meghatározott ideológiai színezetet adva neki – „az orosz lélek jellegzetességei”, „az orosz nép vonzódása a totalitarizmushoz”, „ázsiai-bizánci szintézis” és ehhez hasonló elmés, néha formálisan az igazsághoz közeli, de lényegében elég felületes következtetéssel. Ez a felületesség abban jelenik meg, hogy ők a jelenségeknek csak a következményeivel foglalkoznak, nem hatolnak be azok dialektikus lényegébe, s mindezek során emelkedett, de megalapozott elemzéssel nem megerősített érzelmek vezérlik őket.

Éppen ezért egy ilyen rendkívüli jelenség jellemzése előtt egy rövid történelmi kitérőt teszünk.

Az évszázadok során kezdetben a keleti szlávság, majd a Rusz, Oroszország, bármennyire is szomorú ezt bevallani, történelmileg állandóan lemaradt a Nyugattól a gazdaság, a társadalmi viszonyok, az állami intézmények progresszív, dinamikus fejlődése, az általános politikai fejlődés és politikai kultúra tekintetében.

Mindez bizonyára akkor kezdődött, amikor a neolitikus korszakban a népek egységes indoeurópai emberáradata részekre oszlott, és az ősszlávok a baltiakkal együtt betelepültek az európai lakott világ peremére. Később kivált közülük a kelet-európai ág, amely a Dnyeper környékén, a Volga és az Oka folyók közén helyezkedett el, az iráni, finnugor, türk törzsek szomszédságában, vagyis a kelet-európai síkság azon részein, ahol a folyók télen befagynak, és fogcsikorgató, zord hideg van, ahova nem jut el a Golf-áramlat jótékony hatása, viszont érezhető a Jeges-tenger fuvallata és a rettenetes, télen csontig hatoló, nyáron mindent kiszárító keleti szél. Úgy tűnik, mintha maga a természet ítélte volna e terület lakosságát a kezdetben történelmi lemaradásra, mivel a természet hatása a még gyenge emberi nemre ekkor még bizonyára meghatározó volt.

Az i. e. I. évezredben a kimmerek, szkíták, szarmaták, majd később a hunok, avarok, kazárok, besenyők, kunok betörései, de leginkább a tatár-mongol támadások súlyosbították a helyzetet, s a keleti szlávság sorsának évszázadokon át ismétlődő, tragikus refrénje meghatározó elemei voltak. Miközben a germán törzsek, elpusztítva Rómát, saját államok létrehozásához kezdtek, átvették annak technikai vívmányait, kultúráját, harcművészetét, jól felépített

jogrendszerét, a kereszténység felvételével pedig filozófiai és teológiai értékekhez is csatlakoztak, addig a keleti szlávok, minden alkalmammal újjáéledve a soron következő invázió után és újra birtokba véve a valaha megművelt földeket, katasztrofálisan egy helyben topogtak periférikus civilizációs fejlődésükben.

A bizánci hatás itt szórványos volt, mivel a birodalom gondosan elhatárolta magát a kelet-európai barbár világtól, és csak a maga önös politikai és gazdasági céljai érdekében igyekezett felhasználni azt. Konstantinápoly így nem vált Kelet-Európa számára azzá az alma materré, amellyé (akarva-akaratlan) Róma lett a nyugati világ számára.

Az V. században megjelent a Frank Királyság. Az V–VI. század fordulóján alapítója, Klodvig már felvette a római kereszténységet. A VIII–IX. század fordulóján Európában feltűnt Nagy Károly birodalma, amely más, abban az időben igen erős államalakulatokkal (Arab Kalifátus, Bizánci Birodalom) egy szintre emelkedett. A VII. századtól kezdődnek meg a római hatás által felgyorsított, erőteljes társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális folyamatok a Brit szigeten.

A keleti szláv földek a kazár igától megszabadulva, gyorsan szereztek történelmi „jó pontokat”. Kijev a hozzá tartozó földekkel összegyűjtött, magába szívott mindent, ami ősidők óta a keleti szlávok életképességét bizonyította, és vezető szerephez jutott a nap-sütötte déli feketeföldeken a gazdálkodás legracionálisabb módjának fejlesztésében, a szláv törzsek egyesítéséért folytatott harcban. A nép energiája itt nyilvánult meg a legerősebben. Igaz persze, hogy felemészte a nomád törzsekkel folytatott örökös harcban, de ugyanilyen mértékben regenerálódott is. A nép vére itt erősebben pulzált, keringése a társadalom szervezetében mélyebb és teljesebb volt. Míg Európában az orosz északi és észak-keleti területek megdermedtek a hótakaró alatt a hosszú és zord telek során, míg az északi sűrű erdők menedéket adtak a déli, termékeny erdős sztyeppékről, a nomád hordák elől menekülő hullámainak, s bevonták őket a nem sietős, primitív erdei életformába, addig a délen fekvő Kijev ismét sikeresen látott munkához.

A kivételt valószínűleg Novgorod jelentette. Ez az északnyugati, szláv városállam egész létével nyitott volt Nyugatra, Délre és Keletre. Az ősidőktől fogva tengeri útvonalon fekvő, kereskedő és kézműves város mintha más szláv földek sok előnyös oldalát egyesítette volna magában: védve volt csakúgy, mint mondjuk Rosztov vagy Szuzdal, mivel a sztyeppéktől jókora távolság és erdők, mo-

csarak választották el, ugyanakkor fontos kereskedelmi útvonalakon helyezkedett el, mint pl. a gyengén védett Kijev, közel volt a Baltikumhoz. Mindezek a körülmények közrejátszottak abban, hogy életképes, dinamikus várossá válhasson.

A kelet-európai földek késleltetett fejlődése ugyanakkor ezt a térséget is érintette.

Bár a Rusz egyre energikusabban haladt a civilizálódás útján, az orosz földek számára a messze előljáró Európát utolérni gyakorlatilag lehetetlen volt. Így csak a IX–X. század fordulóján jelenik meg az első szerkezetileg fejlett keleti szláv állam – a Kijevi Rusz; csak a XI. század elején alkotják meg az első írott törvénykönyvet, a *Russzkaja Pravdát*, amelynek megszületése néhány száz évvel elkészt a germán *Lex Salica*, a frank kapitulárium, az angolszász „törvénykönyvek”, a longobárd rendeletek megalkotásától. Csak a X. század végén veszi fel a Rusz a bizánci kereszténységet, ami által csatlakozott a kereszténység magasztos szellemi értékeihez, de egyúttal történelmileg máris elzárkózott az európai katolikus vallási-szellemi áramlattól.

A keleti szlávok állami központja később törvényszerűen áthelyeződött a Dnyeper partjairól az Oka, Kljazma, Moszkva-folyó partjaira, a Felső-Volga vidékére, az északkeleti térség erdős rengetegébe, ez nagy hatással volt az ország fejlődésére. A fejlődés megint lelassult. A védett északkeleti szeglet minden előnye ellenére ezek a zord területek nem kedveztek a gyors felemelkedésnek: az emberek lassan gyűjtötték a termelői tapasztalatokat, a területet csak gyéren népesítette be új lakosság, az élet itt lassú, vontatott volt. Ezek a területek még a Közép-Dnyeper-vidéknél is távolabb voltak a világ kulturális központjaitól, s általános civilizációs elmaradottságuk itt még nyilvánvalóbb volt.

A politikai decentralizáció, a feudális széttagoltság idején a Ruszra nagyon erős külpolitikai csapást is mértek a tatár-mongol hordák, majd pedig az Arany Horda gazdasági és politikai függőségébe került. A csapást történelmi jelentőségében súlyosbította Litvánia, később pedig az egyesített lengyel-litván állam expanziója, és az északnyugati és nyugati határok hosszan tartó blokádja. Mindez sokáig elzárta a Ruszt az összeurópai folyamatoktól, visszafogta az ország társadalmi-politikai, államjogi fejlődésének progresszív folyamatait.

Ekkorra már Angliában, 1215-ben elfogadták a *Magna Chartát*, ami jogszabályok által korlátozta a királyi hatalmat, és bizonyos jogokat adott a lovagságnak, a városoknak, a szabad parasztság fel-

sőbb rétegének. Ezzel egyidejűleg Franciaországban a végletekig éleződött a városok és a királyi hatalom közti rivalizálás, elkezdődött a nevezetes kommunális mozgalom, amely megadta az alapját a francia feudális társadalomban végbement demokratikus változásoknak, és előremozdította a kereskedő-kézműves városi réteg felszabadulását a király és a szeniorok teljhatalma alól. A XIV. század elején Franciaországban először gyűlt össze a rendi országgyűlés, amely néhány száz év múltán a kezdődő francia forradalom szervező magjává vált.

Ilyen tendenciák törtek maguknak utat az abszolutista elnyomás mélyéből Németalföldön, az észak-olasz területeken, s erőtlenebbül a Német Birodalmon belül.

Évszázadoknak kellett eltelniük ahhoz, hogy valódi szabadság és valódi demokrácia szülessen, majd felnőjön, megerősödjön és fejlődjön. Az erőszakon, mások elnyomásán alapuló társadalomban rendkívüli feszültségre és rendkívüli körülményekre volt szükség ahhoz, hogy felülkerekedjen ezen a mindenre kiterjedő, féktelen ököljogon. A bot használata és a kar kitekerése ugyanolyan természetes volt az emberi társadalomban, és annyira megfelelték mind az emberek, mind a társadalom természetének, mint amennyire természetes volt a szabadságra és a demokráciára való törekvés, ami szintén teljes mértékben megfelelt mind az egyik, mind a másik természetének. De hosszú századokon keresztül az erőszakra erőszakkal feleltek. Az ököl szavára ököl adott választ. A tömegek dühének elemi robbanásai megrázták egész Európát. A népi „volja”, a nép szabad akarata túláradt, és gyűlöletével mindent s mindenkit elöntött. Majd újból beteretelték az állam szabályozó partjai közé, de ott csak újabb dühös népi áradás erjedt. És minél féktelenebb nyomást gyakorolt az erőszak, annál dühösebb és kétségbeesettebb volt az ellenállás. Úgy tűnt, hogy az emberek szabadságvágya egyenes arányban áll kizsákmányolásuk, kigúnyolásuk, a rájuk erősített társadalmi szájkosár szorosságával.

De az élet, a gazdaság, a társadalmi viszonyok, a kultúra fejlődése azt jelezte, hogy az ilyen jellegű szembenállás robbanásveszélyes volt magára a társadalom létezésére nézve. Európa mind keleti, mind nyugati részén lassan elkezdtek kifejlődni a társadalmi viszonyok szabályozásának, a demokratikus átalakulások alapját képező intézmények létrehozásának eszméi.

A Nyugat, történelmi fejlődésének megfelelően, már a XII–XIII.

században a demokratikus intézmények építésének gyötrelmes útjára lépett, amelyet társadalmi összeütközések, nagy véráldozatok és meghátrálások kísértek.

A Rusz, Oroszország ebben nem volt valami szomorú kivétel. A hazai történészek helyesen mutatnak rá a korai feudális állam keretein belül sokáig fennmaradt népi-demokratikus vecse-tradíciókra, amelyek gyökerei a távoli múltba nyúlnak vissza. Történe-szeink hivatkoznak a novgorodi arisztokratikus demokráciára, a vallási intézmények, szabályok és hagyományok erőteljes hatására, amelyek a XII–XIII. századra sokban korlátozták és „nemesítették” az erősek e világának féktelen teljhatalmát. Később már lehet beszél-ni rendi képviselőletről, ami végül is a XVI–XVII. századi országos gyűlések rendszerében jelent meg.

De Oroszországnak nem volt elég történelmi ideje, s nem voltak meg a külső feltételei sem ahhoz, hogy megfelelően kifejlődhessenek a társadalmi élet azon jelenségei, amelyek a demokratikus intézmények létrehozását elő tudták volna segíteni.

Természetesen a pogány múltból a Kijevi Ruszba eljutó népi-de-mokratikus elvek meghatározott szerepet játszottak a társadalmi viszonyok szabályozásában, de a fejedelmi-bojári teljhatalom felté-telei között az embereket nem a jogaikért való legális és véres harc-ra buzdították, hanem gyakran a gyors és dühödt leszámolásra a kellemetlen felsőbb rétegekkel. Történelmünk tele van városi és falusi felkelések hasonló eseteivel, amik a vecse-gyűléseken kezdőd-tek és nagy öldöklésekbe torkolltak. Még a novgorodi „demokrácia” is, amelyről publicisztikánk dicshimnuszokat zeng, a jogok meg-erősítésének egyik legdöntőbb eszközének a Volhov folyó feletti hídon tartott ökölharcot tekintette. A fékezhetetlen „volja”, a nem-demokrácia mindenhatóan uralkodott a kora feudális államiság első századaiban mind Nyugaton, mind az orosz területeken.

Az emberek demokratikus jogaiban és demokratikus intézmé-nyeiben összegződik az emberiség összes korábbi tapasztalata. Mindkettő sok történelmi tényező hatásának az eredménye, s csak kölcsönhatásuk tudja a szükséges végeredményt biztosítani. Oroszország, az általános elmaradottságnak köszönhetően, nem rendelkezett sem a szociális-gazdasági viszonyok olyan fejlettségi fokával, sem a politikai tapasztalat olyan szintjével, sem a társada-lom különböző rétegei közti kölcsönhatás kulturális hagyományá-nak olyan mélységével, amelyek az igazi demokrácia és szabadság születésének alapjává válhattak volna az országban, legalább oly módon, ahogy az Nyugaton megvalósult.

Alighanem e szempontból döntő szerepet játszott az országban kialakult előbb centralizált, majd tekintélyuralmi, később abszolutista hatalom, ami persze nem az uralkodó, hanem egy mögötte álló, meghatározott társadalmi réteg teljhatalmát jelentette. A teljhatalom fejlődési fokaival egyáltalán nem járt együtt a párhuzamos demokratikus tradíciók nehéz és gyötrelmes kiérlelődése – mint ahogy ez Nyugaton történt –, amit magyaráztak geopolitikai körülményekkel is (nem lehet egy hatalmas, elmaradott országban a tekintélyuralmon kívül más kormányzást megvalósítani), külpolitikai tényezővel is (először az összes, néha teljesen ellentétes társadalmi erőnek a tömörítése a központi hatalom körül, az ellenséges környezetben az ország túléléséért folytatott harcban, később pedig a külső expanzióra törekvés miatt), és osztályszempontokkal is (a hagyományos, sok tekintetben pangó gazdálkodás feltételei közt szükséges volt, hogy a városi és a falusi parasztok és kézművesek legalább valamilyen szintű, munkára és a tulajdonra vonatkozó joga fennmaradhasson).

Míg Nyugaton idővel, a gyorsan fejlődő gazdasági rendszer maga segítette a feudális rend megdöntésében ott, ahol az meggyökeresedett, addig Oroszországban ez a rendszer segítette elő a régi viszonyok konzerválódását. Az abszolutisztikus rendszer keretein belül segédkezett e viszonyok modernizálásában és megerősítésében még akkor is, amikor a gazdaságban új jelenségek kezdtek erőre kapni (a XVII. századtól kezdve).

Oroszország lassú ütemű társadalmi-gazdasági fejlődésének köszönhetően a középréteg, amely Nyugaton a demokrácia és a szabadság hagyományainak hordozójává vált, itt szűk volt, és nem képezett tényleges történelmi erőt.

Míg a Nyugat országainak viszonylag körülhatárolt földrajzi térségein évszázadokon keresztül ápolták a demokratikus kulturális tradíciókat, amelyek az életkörülményeknek köszönhetően mindenkire, még az alacsonyabb néprétegekhez is eljutottak, addig Oroszország ugyanezt a folyamatot csak a központi területeken valósította meg, objektíve minden módon fékezte és gyengítette az erőteljes külső expanzió, a kolonizáció, újabb és újabb, a legkülönbözőbb gazdasági és kulturális szinten álló emberi konglomerátumok bevonása miatt.

A hatalmas orosz térségeken minden társadalmi tájékozódási pont eltűnt, elvesztek az évek során kialakult vívmányok, teljesen más rend és hagyomány szerezte meg a hatalmat. S bár az orosz szellemi élet az évszázadok során látványos sikereket ért el – ame-

lyeket krónikaírók, építészek, költők, ikonfestők nagyszerű alkotásai, később pedig a világ irodalmában és művészetében a XIX. században, és a XX. század elején történt nagy áttörés jellemzett – a széles néptömegek szintjén ugyanazon évszázadok során jelentős mértékben az összeurópai szint alatt maradt. Oroszországban a kultúra szintjét zseniális egyedek, egy vékony elitréteg határozta meg a központban és vidéken is, Nyugaton pedig a kultúra általános és hatékony elterjedése volt jellemző, ami összhangban volt az élet mindennapi rendjével. Ez kifejeződött a humanista hagyományokkal rendelkező reneszánsz jótékony hatásában, a könyvnyomtatás korai elterjedésében, a csodálatos egyházi zene fejlődésében vagy a monumentális, lenyűgöző gótikus építészetben, s végül a reformáció erőteljes áramlatában.

Száz évvel Ivan Fjodorov előtt Johann Gutenberg kinyomtatta első könyvét. 47 évvel Andrej Rubljov halála után Sandro Botticelli megalkotta híres *Primaveráját* – a korai reneszánsz csodáját.

Ivan Fjodorov természetesen jelentős szellemi újító volt, ahogy Rubljov pedig zseniális művész. De az orosz „Apostol” teljesen más európai korszakban jelent meg Moszkvában, mint Gutenberg Bibliája, Botticelli művészete pedig teljesen más kor művészete, mint akár a legzseniálisabb ikonfestészeté. S később, amikor a Ruszt a só- és a rézadók miatt kitört zendülések rázták meg, és a felbőszült tömeg megragadta Alekszej Mihajlovszics cár lovának kantárszárát, addig Angliában forradalom zajlott le, s a királyt elítélték és kivégezték.

Feltehetik nekem a kérdést: mi köze van mindennek a demokráciához, szabadsághoz, a glasznosztyhoz? Nagyon is sok.

Az orosz élet rendje évszázadokon át nem volt képes megerősíteni a középkori demokrácia kezdeti csíráit, amelyek pedig Nyugaton a forradalmi megrázkódtatások, az evolúciós módosulások, a nagy és kis politikai kompromisszumok után az új kor demokratikus hagyományaivá és intézményeivé alakultak.

J. Feofanov a *Mi nem más országban élünk* című érdekes cikkében (Izvesztyija, 1991. szeptember 14.), néhány más szerzőhöz hasonlóan kifejtette, hogy Oroszország csak monarchikus és állami-paternalista mintákat ismert, demokratikusakat nem. Ez így persze nem teljesen igaz, hiszen ismerte az utóbbit is, csak nem olyan mértékben, amely képessé tette volna arra, hogy megszilárdítsa, kifejlessze, és egy későbbi demokratikus fejlődés alapjává tegye őket.

Ugyanakkor Oroszországban is, mint bármely más országban, az emberek szabadságvágya, személyes önállóságra való törekvése

(a társadalmi helyzettől függetlenül) erőteljesen és állandóan megnyilvánult. A városi és falusi burzsoá tulajdonformákat kialakító, stabil demokratikus tradíciók hiányában, a kormányzati teljhatalom, az általános rendőri önkény keretei között, s mindezek ellenére, a szabadság megszerzésére irányuló törekvések élénken, erőteljesen és folyamatosan jelentkeztek. De ezek sajnos, csak a középkori „volja” kinyilvánításának szintjén maradtak. Annak az embernek, aki azt nyilatkozta, hogy Oroszországban „mindenki rab, rangra való különbség nélkül”, csak zavaros fogalmi voltak az orosz történelemről vagy Oroszország más népeinek történelméről. Ezek a „rabok” ugyanis ugyanazt tették az uraikkal, amit azok velük. A „rabokat” megvesszőzték, kínpadra vonták, felakasztották, kerékbe törték, a nyelvüket kitepték és levágták a fülüket; a „rabok” pedig felgyújtották a nemesi kúriákat, karóval, buzogánnyal, kaszával öldösték le ellenségeiket, folyóba fullasztották őket, helyeslő rikoltások közepette taszították le őket a szakadékba. Elég emlékezni csak a „parasztháborúkra”, hogy kételkedni kezdjünk az oroszországi lakosság rabszolgálatosságában.

Míg Nyugaton a nép a gyorsan fejlődő és a jövőre irányuló társadalmi-gazdasági viszonyokra támaszkodva, egyre inkább politikailag szerveződött, a politikailag kiegyensúlyozott társadalmi berendezkedés újabb és újabb formáit kereste, addig Oroszországban a népi „volja” megnyilvánulásainak virágkorát élte. A XVII. század elejét és a 60–70-es évek jelentős részét erőteljes népi megmozdulások jellemezték, amelyek során a „nép” és a „volja” eggyé olvadtak. Ennek a fékezhetetlen akarathoz a tetőpontját a Sztjepan Razin vezette felkelés jelentette.

Minden egyszerű emberhez szóló „gyönyörű kiáltványaiban” a felkelők vezére az „árulók cselekvésképtelenné tételére”, vagyis megsemmisítésére buzdította, a kozák „seregbe” hívta híveit, „volját” és „életet” ígért, vagyis a földbirtokosok tulajdonát, szabadságot a „jobbágyi viszonyban, és a földszerződésben, az adókban, és bármilyen vallásban”.

Száz évvel később Jemeljan Pugacsov újabb felkelést szított a nép között a hatalmat birtoklók ellen, s felhívásaiban ígért a népnek „érdemrendeket, a szakállviselés jogát, folyót és földet, füvet és tengereket, pénzadományt és kenyérgabonát, ólmot, puskaport és örök szabadságot”. Viszont annak, „aki nem engedelmeskedik és ellenáll: bojár, generális, őrnagy, kapitány és mások – fejét venni, birtokát elkobozni... Egykor ők rajtatok élőködtek, megfosztottak... akaratotoktól, szabadságotoktól, most kaszaboljátok ti őket, ha nem

engedelmeskednek.” Ezt 1773-ban, 16 évvel a nagy francia forradalom előtt tette közzé a vezér.

A későbbiekben a népi „volja” nem egyszer szabadult el hasonló módon Oroszországban – megjelent a munkászendülésekben, a sztrájkokban, a parasztfelkelésekben és a földesúri birtokok felgyújtásában. S még az 1905–07-es forradalomnak is ez a „volja” adott sajátos színezetet.

Közben pedig a demokratikus kezdeményezéseket csírájukban fojtották el. A reformátorok és mindazok, akik reménykedtek abban, hogy valamilyen formában bizonyos politikai, intézményes jogi kereteket tudnak teremteni az autokratikus berendezkedésű országban, mind a vérpadra vagy száműzetésbe kerültek. Rettegett Iván liberális bajtársait, Adasevet és Szilvesztert eltávolították. Kurbszkij elmenekült, Vaszilij Golicin száműzetésben találta magát, és átadta a helyét a despota reformátor I. Péternek, akinek eszében sem volt alkotmányos alapokat lefektetni. I. Sándor liberalizáló szándékai határozatlansága és a konzervatívokkal szembeni féelme miatt buktak meg; liberális bizalmasa, Szperanszkij pedig egyszerre csak Nyizsnyij Novgorodban találta magát. Elfojtották a dekabristák próbálkozását is, akik erőszakkal akartak tért nyerni az országban a demokratikus törekvéseknek.

És ismét csak, mint Razin és Pugacsov korában, a parasztok „Földet és volját” követelő üvöltése hangzott szerte Oroszországban, amelyet a parasztság forradalmi szószólói, a narodnyikok jelszavuknak választottak.

Ily módon, Oroszország újkori történelme során sem jöttek létre a demokrácia és a szabadság szilárd hagyományai, és társadalmi mentalitásában, egészen a XX. századig két alapvető tendencia, alapvető ellentét érvényesült. Egyrészt a hatalomé: a „húzd meg és ne ereszd el” elve, vagyis hogy főként az erőszak eszközához nyúljanak, s másrészt a népé, amely a „voljára”, törekedett, ami alatt a „mindent szabad” állapotát, mindenfajta társadalmi korlát hiányát, az ellenséggel való leszámolást értették, egészen a fizikai megsemmisítéséig.

Ebben a szörnyű szembenállásban az emberi személyiség egy lyukas garast sem ért. S ezt a helyzetet nem tudták gyökeresen megváltoztatni sem a '60-as évek reformjai, sem pedig a demokrácia és a társadalom szerveződésének ama bátortalan kezdeményezései, amelyek az 1905–07-es forradalom alatt és után megjelentek. Túl erősek voltak az erőszak és a „volja” szembenállásának hagyományai a múltban, túl nagy volt köztük a szakadék még a XX. században is.

Ezért a szabadság jegyében lezajlott összes megmozdulás Oroszországban a XVII–XX. században, e középkori szembenállás nyomát hordozták magukon, és ha csak egy rövid időre is, de megtestesültek a „volja” diadalában, amelynek útjai Oroszország hatalmas térségein kifürkészhetetlenek voltak. Így volt ez a „razinscsina” és a „pugacsovcsina” idején, így volt a hatalom és a nép őszi szembenállásakor 1905-ben is.

Úgy tűnik, hogy csak kétszer törte meg a „volja” elemi ereje a hatalom ellenállását és kezdte diktálni a maga rendjét az országban: a „zavaros időkben” a XVII. század elején és az 1917 februárjától októberéig tartó időszakban.

A „zavaros időkben” a „volja” az ország széteséséhez vezetett. Minden társadalmi megmozdulásnak megvoltak a maga egymással rivalizáló vezetői, az országot részekre szaggatták az áldmitrijek, Ijapunovok, zaruckijek, a különböző trónbitorlók és kalandorok. A szabadságtól megrészegetett nép fejszét és kaszát ragadott. Akkor aztán minden és mindenki pusztult. Az állam gyenge volt, a harcias seregekbe tömörült nép pedig minden lehetséges úton-módon demonstrálta erejét. Ez a megmozdulás a „voljával” kezdődött, de az erőszakkal végződött. Az utolsó „szabadságharcosokat” a megerősödő állam még a XVII. század második évtizedének közepén is üldözte.

A majdnem abszolút szabadság kilenc hónapja 1917-ben megrázta Oroszországot. A nép, mivel nem tudott és nem volt képes rendelkezni a kiszakított szabadsággal, amelynek nem voltak mélyen gyökerező demokratikus hagyományai, „volját” teremtett városban, falun és a hadseregben is. Az ország a szétesés szélén állt, össznézeti katasztrófa fenyegette. A gyorsan „összetákoltt” demokratikus intézmények az össznépi „volja”, a radikálisok és a demokraták kompromisszum nélküli szembenállásának feltételei között képtelenek voltak megszilárdítani a helyzetet. A tábornokok erőszakára a tömegek erőszakkal válaszoltak, és megtisztították az utat a bolsevikoknak.

Az októberi forradalom után, a gyenge központi kormányzat alatt, úgy tűnik, a „volja” hatalma még nagyobb lett. Az ország szétesése, a gazdasági törvények és a politikai célszerűség ellenére, folytatódott. Az ország perifériáin a hibbant kalandorok a nép nacionalista érzéseit szítva, zavaros vizekben halásztak. A szélsőséges-ségig fajuló helyi politikai szeparatizmus a tomboló „volja” győzelmét támogatta.

S csak később, a bolsevizmus vasökle tudta visszahajtani a féktelen országot a régi állami antidemokratikus karámba, amely persze új szociális és politikai attribútumokat, új politikai és osztályimidzset, és új demokratikus propagandakörítést kapott.

De minket most nem a szovjet totalitarizmus természete érdekel, amely létrehozásában a szabadságszerető nép nagyon jelentős szerepet játszott, hanem Oroszország későbbi politikai struktúráinak hatása a valódi demokratikus hagyományok és intézmények fejlődésére.

Ezek a struktúrák azonban, különösen a sztálini diktatúra idején, elfojtották a demokrácia mindazon száználmas kis hajtásait, amelyek áttörték magukat 1917 kilenc, valóban szabad hónapján, majd félénken felemelték fejüket a NEP-korszakban. Nemcsak a politikai rendszer volt ennek az oka, hanem az is, hogy az egy óriási, mindent átfogó állami tulajdonon alapult, ami gyakorlatilag, már önmagában véve is értelmetlenné tette a demokrácia kérdését. És ma, a tulajdon más formái és az új gazdasági struktúrák (egészen a sasklikárusokig és a bankárokig) fejlődésének ellenére az állami tulajdon túlsúlya, ennek az állami struktúrákkal megerősített gazdasági monolitnak a megléte nem a demokratikus intézmények és tendenciák kialakulásának kedvez, hanem csak az erő és a „volja” szembenállását erősíti.

1985-re a régi teherrel érkezünk – a nép akaratát erőszakkal sarokba szorították, minden valódi demokratikus rendet elfeledtünk, a személyiséget az állam abszolút semmibe vette, és az egyszerű ember mérhetetlen haraggal viseltetett a hatalmon lévőkkel szemben.

Az orosz (szovjet) szabadság új fordulatát az emberi értékek tisztelete nélkül kezdte az ország anélkül, hogy megértette volna a társadalom érdekében történő önkorlátozás szükségességét; működő demokratikus jogrend nélkül, amin a demokrácia és a szabadság alapul a civilizált társadalomban.

Csakúgy, mint a „zavaros időkben” és Február időszakában, most sem a demokratikus intézmények kidolgozása került a politikai napirendre – amihez pedig némely demokrata, elsősorban A. D. Szaharov ragaszkodott, s amit a nómenklatúra, illetve annak értelmiségi apológétái minden módon elleneztek –, hanem a becsvágy, a politikai kalandorság, s megint csak a határtalan erőszak. Valóban igaza volt a nagy orosz történésznek, V. O. Kljucsevszkijnek, aki történelmünk sajátos ismétlődéséről írt, amelynek alapja a történelmi elmaradottság, a tehetetlenség és a konzervativizmus.

Ezért, amikor a peresztrojka első éveitől kezdve a felsőbb fórumokról felhívások hangzottak a demokrácia, glasznosztj, szabadság helyreállítására, ezt jórészt csak humorként lehetett értékelni, mert sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik a maga valódi jelentésében nem létezett, és nem létezhetett. S azok az emberek, akik ezeket a szavakat kimondták, miközben átadták magukat a nyugati demokratikus minták varázsának, vagy ravaszkodtak, vagy (ez a valószínűbb) egyszerűen nem voltak tudatában e szavak valódi értelmének a mi körülményeink között.

De az élet mindent gyorsan a helyére tett. Újból felszínre tört az emberekben a történelem során ki nem aludt vágy a „volja” után, megint csak megmutatkozott a mély szakadék a tartós nyugati demokratizmus és az orosz fejsze között, aminek a megragadására buzdított hosszú századok során Oroszthonban mindenki, aki nem volt hozzá rest. S a vég nélkül hangoztatott szuverenitás, a nagyszámú elnök, a végeláthatatlan sok üléselés és a század eleji oroszországi sztrájkokra emlékeztető sztrájkmozgalmak – mind a nép nagy „volja” utáni vágyakozásának már jól ismert megnyilvánulása volt. A századokon át a cárizmus igája, majd a sztálini rezsím alatt nyögő, a múlt és a jelen reformátorai által nem egyszer becsapott emberek felálltak, kiegyenesedtek, és az egész világ számára demonstrálták a maguk valójában gyermeki, spontán forradalmi lendületét. Ebben a lendületben nagyszámú pszichológiai komplexus figyelhető meg – szociális, nemzeti, személyes –, amelyeket a nyugati demokráciák már régen leküzdöttek a modern politikai intézményekhez vezető nehéz és gyötrelmes útjuk során.

Be kell látnunk, hogy amikor a „demokráciáról” beszélünk, akkor ezen azokat a törekvéseket értjük, amelyeket a mai nép érvényesít a „volja” érdekében, amikor pedig a „glasznosztjról” beszélünk, akkor a „voljának” teljes mértékben megfelelő vágyat értjük, azt, hogy a teljes jogi büntetlenségünk tudatában „mindent” a szemébe mondjunk politikai ellenfelünknek. Nagyon gyakran a „szuverenitás” követelése elsősorban a nemzeti és személyes ambícióink kielégítésére irányul, s amikor azt hangoztatjuk, hogy a „Szovjetunió érdeke”, akkor ezen mindenekelőtt a központi vezető körök érdekeit értjük.

A fogalmak ilyen jellegű magyarázatát tovább lehetne folytatni. Valahol Nyugaton helyesen értelmezik azokat a szavakat, hogy „földreform”, „farmer”, „bérlet”. Nálunk ezek teljesen mást jelen-

tenek: a paraszt bolyongását a hatalom helyi szerveinek kopott folyosóin, ahol kigúnyolják, és kenőpénzt kérnek tőle stb. Amikor nekünk azt mondják, hogy „külföldi hitelek”, „árufelvásárlás a nép számára”, tudjuk, hogy nem a nyugati értelemben vett hitelekről van szó, hanem azok orosz megfelelőjéről: milliárdokat költenek az élelmiszerellátás, a közszükségleti cikkek beszerzésére nagy egyéni haszonnal az eladók, s nem pedig a vásárlók számára, ami miatt már nem egy külkereskedelmi szervezetünk elnöke ült a vádlottak padján. Majd ezután az áruk nagy részét kéz alatt a feketepiacon őrült áron eladják a kereskedő maffiának, hogy azok még ennél is drágábban jussanak a sokat szenvedett néphez. Amikor mi azt halljuk, hogy „külföldi segítség”, értjük, hogy az összes elsőrendű fontosságú árut és orvosságot tartalmazó doboz a mi „voljánk” feltételei között ugyanolyan úton-módon kerül a néphez, mint a külföldi milliárdokon vásárolt áruk. Amikor az újságokban az „új káderpolitika” szükségességéről olvashatunk, új, tehetséges emberek bevonásáról a vezetésbe, tudjuk, hogy a hatalomhoz fiatal farkasok jutnak, akik már rég felfelé törnek és elfoglalják a megüresedett dolgozószobákat, nyaralókat, különböző kiváltságokhoz jutnak és így tovább.

A „volja” a „mindent szabad” elvének és a büntetlenségnek az érvényesülését eredményezi, annak a lehetőségét, hogy mindenki azt tegye, amihez kedve van. Mindehhez vegyük még hozzá azokat a tömegeket, akik elvesztették a hatalmukat, a társadalomban elfoglalt különleges helyüket; a régi társadalmi tudat és az új, a nagy néptömegekben még el nem terjedt demokratikus gondolkodásmód közti nagyon éles szembenállást. Nincs demokrácia, a szabadságot nem korlátozzák ésszerű, törvények, a „volja” nehéz és zavaros időszaka köszönt be.

Amikor ma az emberre, a népre, annak tudatára apellálunk és ezt összekapcsoljuk a demokrácia, a glasznoszty, a szabadság fogalmaival, akkor mindez eléggé naivnak tűnik, mivel a megszólítottakat s magukat a fogalmakat sem egészen adekvát módon értelmezzük. Hazánkban ezek teljesen más tartalmat kapnak, mint a világ más országaiban. A gyakorlatban törekvéseink teljesen más eredménnyel, következményekkel járnak. Ezeket előre lehetne látni, ha a dolgokat a nevükön neveznénk, és nem önáltatással, mások és önmagunk becsapásával foglalkoznánk.

Van még egy probléma, ami közvetlen kapcsolatban áll a demokrácia, „volja” és a nép kérdésével.

Ismert dolog, hogy Oroszországban a XIX. század végén és a XX. század elején igen gyors fejlődésnek indult a kapitalista ipar. A bur-

zsoá gazdaság az első világháború előestéjén lenyűgöző iramban fejlődött, de 1917-ben ezt megállították, az ország a gazdálkodás más rendszerére állt át, amely az oroszországi körülmények között azzá vált, amivé. De a gyorsan fejlődő tőkés tulajdon és vállalkozások mögött óriási agrárország állt, több tízmilliós paraszti lakossággal, akik a századok során nem csak a „volja”, de a föld megszerzésére is törekedtek. A kisbirtokost az önfejlesztés és az önmegvalósítás olthatatlan szenvedélye hajtotta, amely nem jutott érvényre sem a sztolipini agrárreform következtében, sem a szovjethatalom éveiben. A NEP-korszakban megmozdult falu a '20-as évek végére újból „magába zárkozott”. Ezt az egész kisbirtokosi tömeget, amelyekkel szemben Lenin bizonyos reményeket táplált 1921–22-ben, szintén elnyomták, s jelentős részben meg is semmisítették.

Ám a beérett, de végig nem vitt történelmi tendenciák, mint ismeretes, nem pusztulnak el az emberekkel együtt. Ezek a fejlődő ország társadalmi-gazdasági, szellemi és kulturális természetében gyökereznek. Megtalálják a társadalmi, gazdasági kiskapukat, hozzáidomulnak az új rendszerhez, várják a kellő pillanatot, s amint megfelelő alkalom kínálkozik, a nem realizált gazdasági, szociális, politikai és kulturális tendenciák a felszínre törnek, és nyíltan bejelentik a létezéshez való jogukat.

Hetven év túl kevés ahhoz, hogy egy százmilliós kisbirtokos paraszti réteg mentalitása nyomtalanul eltűnjön. Vajon nem ezt érezzük ma a szégyenletes meggazdagodásokban, a fékezhetetlen vállalkozási kedv tombolásában; vajon nem látjuk-e a nyomait a városba kényszerített paraszt és leszármazottjainak vágyában, hogy egy tenyérnyi saját földdel rendelkezzen, még ha csak a kiskert korcs formájában is; s vajon nem ez diktálja a mi primitív pop-kultúránk ízlését is? Ezeknek az embereknek – több millióról van szó – teljesen homályos elképzelései vannak a demokráciáról, de az önmeghatározás, a „volja” problémája, a nemzetiségi területeken megsokszorozódott, történelmileg megoldatlan nemzeti komplexusok pedig makacsul utat törnek maguknak.

A tömegek kisbirtokosi ösztöne még sokáig nehéz teherként fogja nyomni társadalmunk vállát. Mindenhol érezhető lesz: a kormányzás rendszerében, gazdaságban, tudományban, kultúrában, s természetesen abban, hogy miképp értelmezzük majd a nyugati, klasszikus jelentésben vett demokráciát, hogyan viszünk bele honi elemeket. S míg ez a tendencia nem találja meg a maga történelmi medrét, addig alapvetően fog hatni az ország gazdaságára és politikájára is.

Pjotr Sztruve egyáltalán nem volt olyan naiv, amikor a XIX. század végén azt írta, hogy nehéz valamiféle szociális-társadalmi fejlődésre számítani, amíg Oroszország az ipar kohójában nem forrja ki magát. Milyen tűzhelyre van szükség ma az országban ahhoz, hogy mindezek a felerészben a középkori társadalmi jelenségekből ránk maradt ellentmondások kiforrjanak, és hazánk rátérjen a valódi demokrácia és a valódi szabadság útjára?

(Szvobodnaja miszl, 1991/17.)

Fordította MOLNÁR ANGELIKA és SAROVECZKI ANNA

A forradalmi totalitarizmus történelmünkben

Totalitarizmus... mindent átölelő, rémítő fogalom, egy kor, amely nyomtalanul nyelte el az egyént, nemzedékek életét és sorsát; áldozatok milliói, a győztesek örömkönnyei és meghatódottsága, őrült remények, észbontó kudarckok, megzavarodott nemzetek, világméretű zsákutcák...

A fogalom még a 20-as évek derekán keletkezett Mussolini környezetében, az egyén állammal szembeni teljes alávetettségére szólított fel, bizonyos örök felsőbb nemzeti célok nevében. Később a nyugati tudósok a német fasizmus és a sztálinizmus anyagára alapozva a totalitarizmust a szocialista tanításokkal és a világméretű társadalmi utópia megszületésével hozták kapcsolatba. Arról írtak, hogy éppen az „atomizált egyén” alakítja ki a totalitarizmus szindrómáját.¹

A világ totalitárius rendszereit vizsgálva Z. Brzezinski a totalitarizmus alapvető jellemzőiként kiemelte a vezér-diktátor irányította egyedüli tömegpártot, a társadalomban hivatalosan egyeduralkodó ideológiát, a média és a fegyveres erők eszközeinek monopóliumát, a rendőri ellenőrzés terrorisztikus rendszerét, a gazdaság ellenőrzésének, irányításának központosított rendszerét.²

A XX. századi totalitárius társadalom szörnyű ábrázatát mutatta meg nagyszerű művészi köntösben olvasói számára Zamjatin *Mi*, később pedig Orwell *1984* című regényében.

A közelmúltban széles körű vitát tartottak a Szovjetunióban a totalitarizmus kérdéseiről, amely során az elmúlt évek szovjet kutatásainak és publicisztikájának gyakorlata mellett nyugati munkákra támaszkodva a probléma megközelítésének új lehetőségei is felmerültek. Megemlégették többek között, hogy a szovjet totalitarizmusra, ahogyan a totalitarizmusra általában, jellemző a hatalom abszolút összpontosulása egy kézben, a társadalom indokrinációja, alapvetően erkölcstelen volta, és az emberek teljes megvetése. Ugyancsak a nyugati szerzők nyomán szó volt az ázsiai despotizmus elemeinek és a radikális ideológiai doktrináknak a szovjet totalitarizmusban való szintéziséről, a szovjet totalitarizmus kizárólagos jövőre

irányultságáról, a patetikus apellálásáról a tömegekre, az ideologizáció hihetetlen mértékéről, a területi terjeszkedést alátámasztó nagyhatalmi ambíciókról, és az élenjáró ország által vezetett világforradalmi folyamatba vetett hatalmas hitről.³

Csupán egyről nem szóltak sem az igen tisztelt nyugati teoretikusok, sem a hazánkból való mai követők – az ilyen- vagy olyanfajta totalitarizmus társadalmi jellegéről, a nép szerepéről a totalitárius rendszer megteremtésében, az „atomizált egyénről”, nemcsak mint a totalitárius erő szenvedő alanyáról, hanem mint történelemalakító tényezőjéről ennek a nép számára is tragikus időszaknak. Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet egy lenyűgöző jelenségre filozófiai, történelmi, irodalmi publicisztikánkban, illetve egynémely teljesen alapvető humán kutatómunkában, melyekben a szovjet totalitarizmus elemzésekor a társadalmat ravaszul különálló részekre szabdadják: egyfelől Sztálin, Sztálin környezete, az adminisztratív-vezető állampolitikai apparátus, másfelől pedig a szenvedő nép.

Természetesen e félbevágott társadalom első csoportjának tulajdonítható a totalitarizmus összes nyomasztó vonása, míg a másik része csaknem szent családként, szerencsétlen tolsztoji, „a gonosznak ellen nem állóként”, az oltárra hurcolt áldozati bárányként jelent meg, akikért csak sírni és nyögni lehet.

A szovjet totalitarizmust rendszerint a néppel, a párttal és a széles párttömegekkel, és bármilyen furcsa, a forradalommal való kapcsolatát is figyelmen kívül hagyva szokták elemezni.

De milyen volt Oroszország népe a bolsevik hatalommegszerzés pillanatában?

Történészeink adatai szerint 1920-ban a városi lakosságnak csak 58, a vidékinek 33,5%-a volt írástudó. A határvidékek nemzetiségei valamennyien analfabéták voltak. De még ha tudott is írni-olvasni a lakosság egy része, ez még nem jelenti, hogy valamiféle kultúrával rendelkezett volna. És ezeknek az írástudatlan, félművelt, egyszerűen vad embereknek a tömegei, akiknek köze sem volt a kultúrához, léptek 1917 után a történelem színpadára. Ilyen rettenetes módon fizetett Oroszország az elmaradottságért, a cárizmusért, a feudalista maradványokért.

Demográfusaink adatai szerint a 20-as évek közepén a városi munkások közül a férfiak 30, a nők 35%-a volt 20-29 éves.⁴ Összeségében a fiatalság alkotta a lakosságnak csaknem a felét. Figyelembe véve, hogy ezek a fiatalok legnagyobbbrészt szintén a társadalom alsóbb rétegeihez tartoztak, sokan közülük pedig falusiak voltak,

csaknem biztosan állíthatjuk, hogy a forradalmi néptömeg legnagyobb része tulajdonképpen kulturálatlan, műveletlen fiatalokból állt. Ez volt az a forradalmi „anyag”, amivel a bolsevik vezetőknek, Leninnek, majd Sztálinnak dolga volt.

Emellett ez az embertömeg jelentős részben földhöz kötődő falusiakból vagy mezővárosiakból, munkássá lett parasztokból állt. Az ipar eredményei, a gyorsan fejlődő kapitalizmus mellett Oroszország agrárország maradt, és munkásosztályát erős kötelékek fűzték még a faluhoz. Az első világháború alatt ez a százmilliós parasztmunkás tömeg megtanult bánni a fegyverrel. Gyakorlatilag fel voltak fegyverezve. Több millió katona tért haza puskával, gépfegyverrel, gránátokkal vagy akár ágyúval. A polgárháború és az azt követő társadalmi megrázkódtatások hatására közülük több millióan a városba mentek, és létrehozták annak a társadalomnak az alapjait, amellyel Oroszország akkori forradalmi vezetősége szembeállított. Erről még a közelmúltban sem illett igazán beszélni. Állhatatosan kerestük az orosz proletariátus legapróbb vonásait, amelyek a teljesen eltérő társadalmi-gazdasági, politikai, földrajzi, etnikai és kulturális közegben kialakult nyugati munkásosztályokkal rokonították volna, bár az elmélyültebb külföldi és hazai kutatók, valamint jelentős politikusok, köztük Plehanov és Martov, elkeseredetten írtak az ország gazdasági és kulturális elmaradottságát nehéz súlyként magán viselő orosz proletariátus sajátos képéről. Valamiért megfeledezünk arról is, milyen kifejezően és pontosan írta le még századunk kezdetén Lenin, hogy Oroszországban különös módon élt együtt a „legfejlettebb ipari és pénzügyi kapitalizmus” és a „legvadabb falu”, amely alatt ő nemcsak a szó szerinti falut értette, hanem az összes középkori formát, a gazdasági, politikai, kulturális elmaradottságot, amely az országban akkoriban létezett.⁵ Naivitás lenne azt hinni, hogy másfél-két évtized alatt, különösen az októberi forradalom után, ez a különös ötvözet megváltozott volna. Igaz, az ipari és pénzügyi kapitalizmus helyét átvették az állami tulajdon és a köztulajdonba vett korszerű nagyipar új formái, de a „legvadabb falu” nemcsak hogy nem tűnt el, de épp ellenkezőleg, az alsó társadalmi rétegek győzelmének köszönhetően az ország forradalom utáni fejlődésének minden szintjén uralkodó helyzetbe került. Utolsó cikkeiben Lenin is szörnyülködve írt az Oroszországban kezdődő általános elvadulásról és kérte, fékezzék meg ezt a folyamatot, amelyet azonban, forradalmunk sajátosságai és méretei miatt már nem lehetett megállítani.

A következő tény sem hagyhatjuk figyelmen kívül: a szovjet

szakemberek szerint a 20-as évek végén (a kollektivizáció előtt, de még annak elején is) minden lehetőséget megragadva 200 000-nél több, javai elkobzása előtt álló, vagy azon már túl lévő kulák települt át a városokba.

Erőben, életképességben, felkészültségben és szívósságban ezek az emberek alkották a falu vezető rétegét, javarészt erejük teljében lévő parasztok és fiatal leszármazottaik, az edzett orosz falu új generációja voltak. Ez a 200 000 főnél nagyobb tömeg elkeveredett a városok lakosságával, és tagjai, pusztán egyéni adottságaik révén, bizonyos közösségi pozíciókat töltöttek be. Ők is az alakuló rendszer támaszai lettek.

A forradalom utáni időszakban írt munkáiban Lenin többször említi, hogy a párt és az ország az emberiség legnagyobb kulturális eredményeire támaszkodva fogják felépíteni az új társadalmat. Ez volt úgyszólván az ország további fejlesztésének elméleti elképzelésen nyugvó megközelítése.

De ma már őszintén be kell vallanunk, ez a koncepció teljes mértékben csődöt mondott, a gyakorlatban nem valósult meg. És nem azért, mintha Lenin nem akarta volna átültetni a gyakorlatba. Az események menete úgy alakult, hogy a régi kultúra és szakemberképzés ismerőit a forradalom fizikailag megsemmisítette, eltörölte.

Nem szólok e megsemmisítés okairól, melyek mindenki előtt ismertek. Csak egyet említek meg: a nép vak gyűlöletét a régi civilizációval szemben. Mert ha ki is lehetett lakoltatni szerény ingatlanából Rahmanyinovot vagy felosztani Blok lakását felsőbb forradalmi érdekekre hivatkozva, arra a forradalmi igazságosság semmilyen fokán nincs magyarázat, hogy a megvadult tömeg kidobta a Steinway zongorát a zeneszerző első emeleti lakásából, aki talán éppen a lehajított zongora miatt határozott véglegesen úgy, hogy nincs tovább maradása ebben az országban. Óriási történelmi egérfogó épült Oroszországban a forradalom előrehaladtával, melybe a közösség esett bele: eltűntek azok az emberek, akik kulturális támaszt nyújthattak volna a boldog új életre vágyakozó műveletlen néprétegeknek. Kivégzések áldozatai lettek, emigrációba vonultak, a polgárháború poklában veszték el, vagy 1922-ben kiutasították őket az országból.

Persze ellentmondhatnak nekem, hogy 1922-ben mindössze 300 főt utasítottak ki, és hogy az új hatalom sokukat megőrizte a közösség számára, még ha félre is lettek állítva a reflektorfényből, éheztek, és lakásukba bérlőket költöztettek. De tudni kell, ki volt ez a 300 ember. Mindegyikük kimagasló egyéniség volt, önmagában

egy egész korszak, mindegyiküknek voltak követőik, egy hatalmas, magas szinten képzett tudományos, kulturális, humán sereg. Annak a szellemi elitnek a többsége pusztult el, amely a kor valamennyi orosz nemzedékének forrása, táplálója volt. Ezzel a csapdával persze Lenin nem számolhatott. Így hát nem véletlen, hogy a 20-as évek elején, amikor a hadikommunizmus felhői eloszlottak, és különösen 1922-ben, munkáit mindinkább átjárnak a tanulásra és a művelődésre buzdító szenvedélyes felszólításai, vadságunk és kulturálatlanságunk éles kritikája. Érezte, hogy az ország egy hihetetlen katalizmákkal járó zsákutcába tart, amikor a társadalmi elégtételre szomjas, kulturális tájékozottsággal nem rendelkező, magasabb rendű szellemi és erkölcsi értékeket és korlátokat nem ismerő, felűhődött tömeg a közösség minden rendellenességét elfogadja, beleegyezik minden döntésbe, amely elnézi neki elemi ösztöneit. Igaza volt Tolsztojnak, aki kifinomult művészerzékével előre megérezte ezeket a társadalom számára tragikus tendenciákat, és megjegyezte, hogy a századelő Oroszországában előtörnek a „sehogy el nem fojtható ösztönök”, az embereket pedig „valójában pusztán saját önző, csaknem állati felbuzdulásuk hajtja, melyet a közös meghatározásainak legkülönbözőbb lepleibe bújtatnak...”⁶

Az alsó néprétegek az országban lényegében magukra maradtak.

Egy kicsit előreszaladva megemlítem, hogy ezt a folyamatot a sztálini megtorlóhadjárat és a kollektivizáció a későbbiek során katasztrofálisan felerősítette, ennek következtében pedig nemcsak az intelligenciát semmisítették meg rétegenként, hanem a régi falusi és városi szakmák művelőit is, elvágva ezzel az összes szálát, ami szellemileg és szakmailag összekötötte a nemzedékeket. Az alsóbb rétegek és a kulturális elit sajátos összekötő kapocsaként szolgáló, a magasztos emberi értékeket felvállaló papságot is megsemmisítették.

Ezt a borzalmas tapasztalatot tetőzte be az ország férfiaiának színe-javát elveszejtő, 1941–1945-ös szovjet–német háború. Ezért maradt mára nekünk az, amit a gazdasági, politikai és kulturális élet minden szintjén, így a felső vezetésben is láthatunk. Azt mondják, hogy az ország lumpenploretárokból, lumpenparasztokból és lumpenértelmiségiekből áll. Ez persze tévedés, de a nép legértékesebb, genetikailag legértékesebb része halt vagy semmisült meg – az esze, a becsülete, a lelkiismerete – és megmaradt az a része, amelyik sem szellemiekben, sem szakmailag nem ért fel az eltávozottakkal. Ezekből a szellemileg és szakmailag szegény rétegekből toborzódtak az élmunkások, a nómenklátúra, hosszú évtizedek során kialakultak a párt, az ország vezetőségének, a gazdaságnak, a tudo-

mánynak, a hadseregnek és a kultúrának a fő káderei. Társadalmunkban ma is vezető szerepet töltenek be ezek a rétegek, melyeket folyamatosan táplál a soknemzetiségű periféria, amely mentalitását, műveltségi színvonalát tekintve falusi, vidéki csődületté változtatja a városokat.

Teltek az évek, és ezek a tömegek maguk is kitermelték ragyogóan tehetséges képviselőiket, akikből összállt egy új, bár elég vékony, de valóban intellektuális réteg. De a hatalmas társadalmi masszában ez a réteg hol nagyon gyorsan elszakadt vagy elszakította magát az őt szülő tömegektől, hol a megtorló intézkedések és üldözések tüntették vagy tiporták el, hol pedig jó állampolgárként alkalmazkodott a tömegekhez.

Úgy esett, hogy a világ legradikálisabb forradalma és egyetlen győzedelmes radikális forradalma láthatóan kezdte felvenni annak a környezetnek a színezetét, amelyben lezajlott. Ez egy olyan „apróság”, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül, amikor a totalitarizmusról beszélünk, Sztálinról, Molotovról, Vorosilovról, Ordzsonikidzéről, Kirovról, Kaganovicsról, Hruscsovról, vagy azokról, akik később, Sztálin köré tömörülve, az úgynevezett sztálini gárdát alkották.

A népnek a forradalomba történt bevonásáról szólva az elképzeléseink sokszor meglehetősen furcsák. Általában úgy tartjuk, hogy az októberi forradalom alatt, 1917-ben a népi tömegek hirtelen és egyből azonosultak az új életformával, elfoglalták meghatározott helyüket a gazdaság, politika, kultúra stb. berkein belül. A valóságban ez egészen másképp történt.

1917–1918-ban csak az a réteg kapcsolódott be a forradalomba, amelyik fegyverrel a kezében vívta meg ezt a forradalmat. Ide tartoztak a „katonai mundérba öltöztetett” parasztok és munkások, a vörösgárdista csapatok, a matrózok, a párt. De véleményem szerint a milliós tömegek később léptek be a forradalomba. A hatalmas orosz területek, a tartományok, a nemzetiségi határvidékek fokozatosan kapcsolódtak be, és a polgárháború is csak elsuhant a fejük fölött.

Oroszországot igazából (a hatalmas ország specifikumának, óriási földrajzi méreteinek következtében) csak a 20-as évek közepe táján érte el a forradalom. Valójában ekkor ébredtek rá az új élet ízére az eldugott falvak, nyílt ki a periféria szeme, forrt fel az összes falu, az összes gyár, az összes utca és ház, ahol addig nem voltak se fehérek, se vörösek, nem volt polgárháború, vagy ha volt is, csak érintőleges és gyors lefolyású. A forradalomban megjelent az átlagember.

És amikor a forradalom elérte a legeldugottabb zugokat, amikor a műveletlen, kismimizett, szegénnyé és koldussá lett emberek megértették: nemcsak hogy egy szintre kerülhetnek a gazdag, tehetős, művelt emberrel, de a társadalmi ranglétrán meg is előzhetik, közösen vagy egyénileg megszerezhetik házáat, vagyonát, termelőeszközeit; amikor a társadalmi fordulat eme előttük titkolt értelme megérintette őket, ez volt az az igazi mélység, az a hatalmas, sok millió embert érintő szociális robbanás, amely valóban évtizedekig az októberi forradalom legkézzelfoghatóbb, történelmileg talán az egyetlen megvalósult eredménye lett.

Lassan jutott lentről fel a százötven milliós tömeg. Nyilatkozat nyilatkozatot követett, év évet, és a forradalom lassan, de biztosan lehatolt a mélybe. És e hatalmas tömeg jelentős része végre lassan, de visszatarthatatlanul a talpára állt, és előzőnlötte az országot. Ezzel, a forradalomba később, az első hónapokhoz képest „másodikként”, „harmadikként” bekapcsolódó, lassanként felnőtte váló kismimizett fiatal tömeggel volt dolga Sztálinnak és az ország vezetésének. Ezeknek az alsó rétegekből jött embereknek fogalmuk sem volt a marxizmusról és a szocializmusról, de megérezték, hogy eljött a bosszúállás ideje, az évtizedekig, talán évszázadokig tartó elnyomásért, korbácsért, erőszakért (melyekkel a cári, földesúri Oroszország tüntette ki őket).

Hogyan tudta a „társadalom peremének” embere, a munkásbarakkok, a tanyák, falvak, elővárosok embere az új hatalom segítségével megvalósítani ezen társadalmi igényeit? A társadalmi igazságosság jelszava számára absztrakt jelszó volt. Közelebb állt hozzá az egyetemes egyenlőség, pontosabban a társadalmi kiegyenlítődségi jelszava. Vörös fonalként vonul végig a társadalmi öntudat eme vezéreszméje a kor okiratain, határozatain, politikai gyakorlatán, nagyszerű képet kapunk róla szépirodalmunkban is, gondoljunk akár csak Gladkov *Cementjére*.

Ahogy változtak ezek a néprétegek, olyan mértékben alakult át a lenti tömegekben a szocialistákat vezérlő társadalmi igazságosság jelszava először az embereket már önmagában is fellelkesítő társadalmi egyenlőség irányába közelítő követelésekké, majd nyílt parancssá kizárólagos társadalmi helyzetük (a „munkás”, „szegény sorból” való származás) elismeréséért, meghatározott társadalmi előjogok megszerzéséért. A dicső forradalom és polgárháború miatt nagyon rövid idő alatt tették meg az utat önmaguk értékelésében az „olyan, mint mindenki”-től a „legjobbak”-ig éppen azért, mert szegények, egyszerűek, műveletlenek voltak. Ennek a kornak éppen

ezek az emberi tulajdonságok, az egyszerűség, a durvaság, a műveletlenség és a szegénység lettek a „minőségjegyei”, annak a forradalmi kornak a jellemzői, amelyik megdöntötte a régi rendszert, melyben évszázadokon át ugyanezek a tulajdonságok a társadalmi ranglétra alsó fokain húzták meg magukat. És éppen ezért, csakis ezért léptek az emberek a polgárháború vérpadára. Ahogy megtették ezt a fehérek is, a régi közösségi ideálokért. Nem nyugodhattak bele ebbe a feje tetejére állított világba. De hogy kaphatták meg a forradalomba belépők azokat a javakat, amelyeket leginkább az új kormányzati rendszer terhére igyekeztek megszerezni, hogy harcolhatták ki maguknak ezt a társadalmi egyenlőséget, ezeket az előjogokat?

Amíg a forradalom teoretikusai a szocializmus légvárait építették, a nép mindent eldöntött a maga módján. Ennek a százötvenmilliós tömegnek saját gondolkodásmódja volt, amely nagyon határozottan megmutatta a célokat: saját új rendszerüknek mindent meg kell adnia nekik, amit korábban nélkülöztek. Kitől? Miből? Egyfelől persze a burzsoá ellenforradalmárok terhére. Másrészt, az új kormányzati rendszerben való részvételükért. Igaz, hogy a (talán nagyon közeli) jövő eltette őket, világforradalomban, osztályok nélküli társadalomban, kommunizmusban gondolkodtak, ahol mindenből jut majd mindenkinek, mindenekelőtt mégis a jelenben valósították meg magukat. A kizsákmányolás elleni harc során ugyanakkora hévvel vetették magukat a munkabeszüntetésbe, mint korábban a munkájukba. A „felszabadított munka gyümölcse” nagyon hamar érzékeltette hatását az ország már összeomlott gazdaságán, és a munkához való viszonyunkon mindmáig érződik. Az alagsorok és barakkok világából átköltöztek a polgári házakba és villákba, megszilárdították a társbérletrendszert, amely óriási áldás volt számukra, összehasonlítva korábbi, a XX. századi európai létezés számára állati körülményeikkel. Bekerültek a pártba, a tanácsokba, a bizottságokba, a bíróságokra stb., és kezdték megkapni azokat a javakat, melyeket minden nincstelensége ellenére ez az új rendszer adni tudott. Megvalósult a lehetősége annak a hatalmas társadalmi elégtételnek, amit a nép akart. Ezt nem lehet alulértékelni. Aki azt mondja, hogy ezeket a hatalmas, írástudatlan tömegeket csak magasztos társadalmi célok hajtották, az egyszerűen nem érti a történelmet.

Ez az ő új rendszerük, megteremtődő civilizációjuk volt, akár tetszett ez valakinek, akár nem, és ők készek voltak meghalni érte, ahogy meg is haltak.

Ebből az Oroszországban mindenütt jelenlévő rétegből emelkedtek ki a legjobbak, nem a szó mai értelmében legjobbak (intelligens, képzett, művelt, humánus stb.), hanem éppen ebben a közegben (a többinél dühösebb, kegyetlenebb, célratörőbb, szenvedélyesebb, határozottabb).

Ennek fényében kissé naivnak tűnik az a már megszokottá vált gondolat, hogy a párt és Sztálin manipulálta a népet. Ugyanilyen alapon azt is mondhatjuk, hogy a nép manipulálta az akkori pártot – melyet tulajdonképpen ennek az új életre ébredő közegnek a „legjobbjai” alkottak –, manipulálta saját vezetőit. Végül is ezek a hatalmas alsó néprétegek, ez az alulról jövő nyomás sokban meghatározta mind a vezetők személyét, mind gondolkodásmódját. Ez egy kölcsönös manipuláció volt, ha lehet így mondani. Azt hiszem, nagyon igaza volt Leninnek, amikor ezt írta: „A néptömeg tengereiben mi mégis csak egy csepp vagyunk, s csak akkor kormányozhatunk, ha helyesen fejezzük ki azt, amit a nép felismer.”⁷

Igaz, a vezetőség hatalmas, politikailag felkészületlen, a társadalmi elégtételt, társadalmi jólétet és felemelkedést áhító tömeget mozgatott, de a tömeg is nyomást gyakorolt vezetőire, formálta közösségi jellegüket. Ez volt az a forradalmi fejlődésfolyamat, melyet igen nehéz lenne tagadni. És a 20-as évek szocializmusa e tömegek és e vezetők képére és hasonlatosságára építettett.

Nagyon igaza volt Buharinnak, aki 1926-ban, a XXII. leningrádi kormányzósági konferencián való felszólalásában a következőket mondta: „Az orosz körülmények közepette a szovjet modellű szocializmus csakis elmaradott szocializmus lehet.”

Ma a szocializmus deformációjáról, torzulásáról és sok egyéb hasonló dologról beszélünk. De vajon miféle deformációról lehet szó, amikor az országnak egy százötven milliós tömeggel akadt dolga, amelyik elárasztotta Oroszország területét? És vajon miféle deformációról lehet szó, amikor ezek a milliók nem hogy Marxot nem olvasták, de egyáltalán nem is tudtak olvasni?

Társadalomtudósaink között komolyan felmerül a kérdés, hogy az ország vezetésében lehetőség volt egy „trockiji alternatívára”, hogy Trockij maga mögé állíthatta volna a pártot, a népet, később pedig lehetőség volt egy „buharini alternatívára”. Azt hiszem, ez teljesen kizárt. A tömeg soha nem követte volna az intelligens, mindenre reflektáló Trockijt. Igaz, követték, amikor lelkesítő beszédeket mondott a páncélvonatról, amikor harcba, a halálba hívta őket. De könyvei, stílusztikája, személyisége és intelligenciája más, békés körülmények között számukra idegen volt, ahogy idegen volt

Buharin is, sajátos kifejezőmódjával, vidám határozatlanságával, tündöklő intellektusával.

Ha a népről szólunk, arról a népről, amelyik maga hozta létre a táptalajt vezetői – elsősorban Sztálin – által rajta végzett manipulációk számára, azt hiszem, feltétlenül figyelembe kell vennünk maguknak a vezetőknek a színvonalát. Nyilvánvaló, hogy idővel háttérbe szorult Lenin, Trockij, később lelépett a történelem színpadáról a mérsékeltlen sztálinista Buharin, Rikov és Tomszkij, és újfajta vezetők kerültek előtérbe, akiket a beszédes „csizmás emberek” névvel szokás illetni. Ezek a néphez közel álló „vezetők” voltak, annak mélyéből érkeztek, értették, mit akar ez a nép, és a nép értette őket. Alulművelt, elkeseredett, kegyetlen politikusok voltak, akik megjárták a kényszermunka, a száműzetés iskoláját. Ők nem sakkoztak Leninnel Capri szigetén, és nem tanultak Longjumeau iskolájában. Vér voltak a (belarusz, ukrán, orosz, zsidó, grúz, lett vagy más) nép véreből, a mélységből jöttek, a üzemi céhekből és a gyári elővárosokból, orosz falvakból és zsidó kisvárosokból, isten háta mögötti grúz településekről és a határvidék provinciális városából.

A „vezetők” további kiválogatása e vonal mentén folyt tovább: elment az értelmiség, félreállították és később megsemmisítették az úgynevezett lenini gárda képviselőit, létrejött a sztálini gárda, újfajta vezetőtípus alakult ki, amelyik „képében és hasonlatosságában” közel állt a 20-as évek közepén a közösségi élet színterére lépett milliós tömegekhez.

Ezzel kapcsolatban fel kell tenni egy kérdést, amely még nem merült fel sem történelemtudományunkban, sem publicisztikánkban: a régi és az új gárda kapcsolatáról, az orosz és az emigráns forradalmi hullám kapcsolatáról. Szeretnék egy meglepő példát hozni. Amikor Vorosilov 1925-ben a XIV. pártkongresszuson Zinovjevvet támadta, és vezetői ambícióit kritizálta, mélyértelműen azt mondta, hogy Zinovjev elképzelései a pártról és saját helyéről benne „általunk rég elfeledett alapokon nyugszanak, a szervezet emigránsféle értelmezésén. Üldögél Zinovjev elvtárs valahol külföldön, és Lenin elvtárs parancsára firkant egy cédulát: ezt és ezt csinálni, ide és ide küldeni X.Y-t.”⁸

Körülbelül ugyanezt mondta Zinovjevnek és Kamenyevnek címezve a vad sztálinista Jaroszlavszkij is: „...sokan közülünk nem lehettek akkoriban külföldön, nem lehettek közel Leninhez, mert mi itt építettük a pártot és itt dolgoztunk.”⁹

Mivel Vorosilovot, a munkások kedvencét Lenin cédulái ide-oda

küldözgették, dühe Zinovjevvel szemben akkor tört elő, amikor a hatalom már a magafajták kezében volt, amikor már létrejött a sztálini gárda.

Miféle emberek voltak ezek? Javarészt kényszermunkára ítélt bolsevikok, forradalmárok, akiknek alaposan kijutott a cári börtönökből, száműzetésekből. Nem azt mondom, hogy a párt emigrációba vonult része nem ült börtönben és nem volt száműzve, de a párt emigráns és oroszországi részének elkülönülése 1917-re már elég határozottan lezajlott. Az emigráció Lenint, Zinovjevet, Trockijt és a hasonlókat támogatta, az oroszországi csoport pedig, amelyik sokáig a második vonalat alkotta, a forrongó periferiát járva, azt hiszem, Sztálint és azokat ismerte el igazi vezéréként, akik vállatvetve mentek velük. Ők oroszországi forradalmárok voltak, akik nem a nyugatra emigráltak puskaporát szagolgatták, és akik egészen más forradalmi megközelítésben látták a jelenségeket és a folyamatokat. Lenin tekintélye és akarata egy időre egyesíteni tudta a két csoportot, de amikor ez az összekötő kapocs megszűnt, a szakadás elkerülhetetlenné vált. Vorosilov és Jaroszlavszkij szavai így csupán a kiéleződött harc mibenlétét fedték fel. Sztálin kitűnően értette a helyzetet, és a hatalomért folyó személyi harcban a pártnak azon részére támaszkodott, amelyik feltétel nélkül őt támogatta.

Ezek a „második vonalbeli vezetők” aztán, emlékezzünk csak, főszereplőkké avanszáltak, a 20-as évek közepe jól mutatja ezt. Ledőltek a korábbi bálványok, az ülések, konferenciák elnökségi helyeit gyakorlatilag megszállta a későbbi sztálini elit, ezek az előtte hosszú ideig árnyékban álló molotovok, vorosilovok, ordzsonikidzék, mikojanok, jezsovok, hruscsovok, malenkovok dühös kis törpék a szó szoros, fizikai (amiről jobban szeretünk hallgatni) és átvitt, lelki és politikai értelmében: tehetségesek, erélyesek, hihetetlenül becsúzóak, műveletlenek, ravaszak, kegyetlenek, elvtelenek, kényszerképzetekkel küszködők, és mindannyiuk felett ott tornyosult ezen óriáspigmeus-törzs legdühösebbjének grandiózus alakja – Sztáliné. És mind tökéletesen egy szinten voltak az általuk vezetett tömegekkel, akik lelkesen követték őket.¹⁰

Milyen volt a párt, amelyet Sztálin a személyes hatalmáért folytatott harcában eszközként használt? 1921-es tagságának 90%-a a polgárháború alatt lépett a bolsevikok sorába. Az akkori párt a militarista kultúra tipikus terméke volt. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Kaganovics 1930-ban, a XVI. pártkongresszuson tett jelentésében a következő adatokkal áll elő: a pártülésen képviselőkodó

vezető káderek 88,4%-a 1917 után lépett be. Ezek egyszerű munkások és parasztok, matrózok voltak, akikhez annak idején Lenin fordult, és akikhez Sztálin is nyugodtan fordulhatott. Ez volt az az egyszerű, durva, csizmákba bújtatott tömeg, amelyik a 20-as évektől kezdve a 30-as évek elejéig a pártvezetés gerincét alkotta.

Mindezt figyelembe véve nehéz egyetérteni az „adminisztratív-parancsuralmi rendszer” fogalmával. Rendkívül történelmietlennek, napjaink ideologizált fogalmának tartom. Természetesen kifejezi a vezetés jellegét és formáját Sztálin hatalomra jutásától napjainkig, amikor az adminisztratív-parancsuralmi rendszer teljes fényében pompázik, csak a demokrácia papírmásé homlokzatának álcája mögé bújik. Az „adminisztratív-parancsuralmi rendszer” fogalmában, tudatosan vagy véletlenül, de elvész a legfontosabb, a mag, amely Oroszország életének értelmét jelentette. Ez a mag a nép forradalmi jellege, a nép forradalmi gondolkodásmódja, a nép forradalmi szenvedélye, kulturális korlátoltsága, műveletlensége; mindez így együtt jelentette azt a népi-forradalmi jelenséget, azt a bolsevizmust, ami a 20-as évek közepére nálunk kialakult, és az ország egész életét befestette a vörös élénk árnyalataival. Ezért a forradalom első napjaitól kialakuló rendszert, amely éppen a 20-as évek közepétől nyilvánult meg különleges erővel, én nem az „adminisztratív-parancsuralmi rendszer” fogalmával határozom meg, hanem egy másikkal: ez igazi forradalmi totalitarizmus volt, a forradalmi nép totalitarizmusa. Nem a proletariátus elvont diktatúrája, hanem teljesen valós rendszer volt, amely a lealacsonyított, műveletlen kisember ellenségeivel szembeni gyűlöletére alapozott. A hatalom, a nagyság édes ízét már ismerő, lentről jött emberek gyűlöletére alapozott. Ez az erő, a hatalom kultuszán alapuló totalitárius rendszer volt, amit nemcsak Sztálin, Ordzsonikidze, Kaganovics vagy más valósított meg, hanem a saját közegében minden egyes ember. Ez a győztes kis „én” kultusza volt.

Az erő, a hatalom, a társadalmi elégtétel kultusza a társadalom pórusain keresztül annak minden ízébe behatolt. Ebből lett a terror, ebből lettek a túlkapások, amelyek 1917-től fogva a rendszer részeivé váltak.

Manapság sokat elmélkedünk az erkölcsről és gyakran elítéljük, amit erkölcstelennek találunk. De mutasson valaki akár csak egy forradalmat a világban, amelyik erkölcsös volt, és amelyet az erkölcsi normák vezéreltek! Mondjuk a Cromwell vezette independensek? Vagy a XVIII. századi amerikai forradalmárok, akik a „nép ellenségeinek” nyilvánították ellenfeleiket? Talán Danton és Robespierre

voltak erkölcsösök, a nagy francia forradalom hősei? A párizsi kommunben talán fellelhetőek az erkölcsi normák elemei. De nem ezért volt a kommün „puha, mint a viasz”, és ítéltetett halálra? Már csak utólag, a békés és megújult értelmiségi közegben kezdjük keresni, hogy akkor, a múltban mi volt erkölcsös és mi erkölcstelen, akár 1917-ben, akár a polgárháború idején, akár a 20-as évek elején. Pedig annak a kornak a megértéséhez igazán nem kell sokat tennünk, csupán egy pillanatra a régi rendszert megdöntő százötven millió helyébe kell képzelni magunkat, megérteni ezt a népi forradalmi lavinát, tetsszen nekünk vagy sem, és tisztázni, hogyan változtak az emberek ebben a közegben, hogy változtak a vezetőik.

A forradalmi teoretikusok, a gyakorlatias félértelmiségiék régi gárdáját elítélték és menniük kellett. Egyrészt primitív, egyszerű, sok tekintetben utópikus jelszavaknak kellett diadalmaskodniuk, másrészt a társadalmi elégtétel valós értékeinek. Mint ahogy diadalmaskodtak is, velük együtt pedig felemelkedtek azok az emberek is, akik összeillettek ezekkel a jelszavakkal és értékekkel.

Ezek az emberek diadalittasak voltak, mámorosak önnön erejüktől. Meghökkenetette őket saját teóriájuk az egy országban építendő szocializmusról, büszkék voltak elsőségükre. Csak át kell lapozni a 20-as évek pártkongresszusain készült gyorsírásos jegyzeteket, csak úgy árad belőlük ez a naiv önimádat, ez a gyermeki büszkeség, a ráolvasásaik hatalmába vetett hit, amely a korlátolt emberek jellemzője.

Ezért én azoknak a szerzőknek adok igazat, akik szerint Sztálin a NEP tagadásának hullámán jutott hatalomra, amikor a 20-as évek derekán az minden veszélyével mutatkozott meg az egyszerű emberek, a tömeg előtt, a társadalmi egyenlőtlenséghez való visszatérés jeleivel. Az egyszerű emberek nem tudtak megválni saját, már kiharcolt, kivételes helyzetüktől. Szegények voltak, de mindenki mással egyenlők; sőt még jobbnak, erősebbnek, tisztábbnak is érezték magukat az egész nepman-népségnél. Ez a NEP-hez való viszony ugyanúgy része volt a tömegek általános forradalmi-totalitarista gondolkodásának, amelyről írásunkban szó van. És amíg Lenin, Trockij, később Buharin, megfeszített szellemi erővel, gyöt-rődések közepette túlléptek korábbi nézeteiken, melyeket a forradalmi korszak diktált (nem pedig „eltévelyedések” vagy „hibák”, ahogy egyes tudós szerzők szeretik mondani), próbálták kikerülni a forradalom balos zsákutcáját, Sztálin a jövőbe vezető széles folyosót épített belőle.

Feleljünk őszintén: tisztelte Lenin Sztálint a forradalom előtt,

alatt és a polgárháború idején? Igen, tisztelte. Vagy nem ő töltötte be vele 1912-ben a KB megüresedett helyét, nem ő támogatta keménysége, kegyetlensége, határozottsága és irgalmatlansága miatt? Ugyanazért, amiért tisztelte és támogatta Trockijt, Szverdlovot és más vezető forradalmárokat. Elég, ha felidézzük Sztálin Pétervár védelme alatt Caricinben véghezvitt diktatori tetteit, máris érezzük ezt a vaskezet, amelyet Lenin aktívan támogatott.¹¹

Mindannyian egyazon forradalmi párt tagjai voltak, ugyanarra a forradalmi kaptafára készültek, forradalmi kegyetlenségük és „túlkapásaik” pedig a forradalmi folyamat egészének elkerülhetetlen részei voltak, melyek a nép dühében gyökereztek. Amikor megálltak ezen az úton, és kétségeiknek adtak hangot, a békés közegben életképtelen balos zsákutcák alternatíváját próbálták megtalálni, elvesztették a tömegek támogatását.

Lenin nagysága abban rejlett, hogy a rendkívüli állapot elmúlása után, amikor az ország egy békés időszak elé nézett, elsőként érzett rá a forradalom alatt palackjaikból kiszabadult dzsinnek veszélyére. És elsőként próbálta meg visszaúzni a palackba a legfőbb, legirgalmatlanabb, leghatározottabb dzsinnt, Sztálint. De már késő volt mind Sztálin, mind a többi „vezető” tekintetében, akik nem akarták többé, hogy vezessék őket. A forradalomban és a polgárháborúban elért győzelmek legyőzhetetlenné tették őket. Leninre, aki beteg is volt, már nemcsak hogy nem volt szükségük, de nem is félték tőle. A terhükre volt, zavarta önmegvalósításukat, amelynek mértékét maguk határozták meg. Leninnel szembeni árulásuk és egymás közötti harcuk elkerülhetetlen volt. A győzelmük magában hordozta ennek a harcnak a magját.

Ezzel kezdődött Leninnek az a tragédiája, amely vereségével végződött, nemcsak fizikai értelemben vett halálával, de politikai kimúlásával is. Elsőként ismerte fel a veszélyt, megértette, hogy mindannyiuk közül Sztálin volt a leghatározottabb és a legveszélyesebb, legelvtelenebb, legkegyetlenebb. Lenin megérezte, hogy reálisan nézve éppen Sztálin lehet az utódja és hogy tartani fogja magát ahhoz a forradalmi, militarista vonalhoz, amelyik az új körülmények között már nem volt megfelelő az ország vezetéséhez.

Ekkor vált visszafordíthatatlanná az a tragikus folyamat, amely sokban hozzásegítette Sztálint a hatalom megszerzéséhez. Ennek első jeleit akkor fedezhetjük fel, amikor betegségének kezdetén Lenin politikailag megingott, majd félre is állították.

De Lenin harcostársai közötti bukásának nemcsak pszichológiai, hanem történelmi okai is voltak. Lenin, aki a századfordulón

hosszú ideig az orosz forradalom balos szárnyának vezető alakja volt, 1921-ben már nem képviselte ezt a balos szárnyat. Akadtak erők, akik a NEP ellen folytatott harc során a polgárháborús időszak militarista rendszerét igyekeztek feleleveníteni, szerettek volna még inkább balra menni, meg akarták valósítani a szocializmusról szóló naiv-utópista elképzeléseiket, melyeket a történelem menetéről való szegényes elképzeléseik diktáltak. És számukra Lenin már a jobboldalon állt. A „Tovább, tovább, tovább!” akkoriban egyet jelentett: nem megállni a félúton, tovább folytatni a forradalom „balos menetelését”. A tömegek tudatában a NEP megtorpanás volt. „Tovább” pedig éppen Sztálin ment.

Sztálin hatalomra kerülését illetően Trockij bevezette a „thermidor” fogalmát, amit 1929-re vonatkoztatott. Szavait ma sok cikk, könyv ismétli.¹²

De milyen thermidorról van szó? Hiszen a forradalmi totalitarizmus, melyből a sztálinizmus kinőtt, összes gyökerével 1917-ig nyúlik vissza. „Milliók acélos lépte” vitte sikerre a forradalmat, és Sztálin sikerét is ez biztosította. Az alsó rétegek dicsőséges és irgalmat nem ismerő forradalma magában hordozta a terror magját. A „nép-ellenség” fogalma, a GULAG modellje is benne rejtőzött a forradalomban. Kiéleződött harc folyt mindenhol, így a szellemi hadszíntéren is. Nyilvánvaló küzdelem folyt minden helyért a nap alatt, melyet az alsó réteg egyívású vezetőségére támaszkodva harcolt ki magának. És hét vagy tíz év túl rövid idő ahhoz, hogy a tömegek forradalmi totalitárius gondolkodásmódja lényegesen megváltozzon, különösen akkor, ha szellemi képességük korlátozott.

Ezzel együtt persze nem tekinthetünk el attól sem, hogy Sztálin ehhez a természetes forradalmi totalitarizmushoz annyi rosszakaratot, sötét intrikát, annyi kegyetlenséget adott hozzá, hogy azok még a kegyetlen forradalmak „normális” kereteit is túllépték. Korlátoltsága ellenére ő volt a leghatározottabb, a legkegyetlenebb, a legrovaszabb a forradalom vezetői között, a hatalom megszerzéséért folytatott harcban kihasználta a helyzetet, a népi és párttömegek hangulatát. Nem adatott meg számára az események fejlődésének dialektikus megértése, mint Lenin számára, de nem is volt rá szüksége, amikor ahhoz a tömeghez szólt, amely támogatta ügyében. Az ellenfeleivel szembeni, a hatalom megszerzéséért folytatott harcokban a korábban kidolgozott rendszerek és szerkezetek mellett a legegyszerűbb eszközök vezérelték. Ennek lett a következménye, hogy az összes nagy forradalomra jellemző forradalmi totalitarizmus személyi diktatúrává nőtte ki magát.

Persze a történelmi jelenségeket ez esetben is naivitás lenne leegyszerűsíteni. A forradalmi totalitarizmus értékeit Sztálin ma „adminisztratív-parancsuralminak” nevezett rendszere mégsem nyomta el teljesen, ellenkezőleg, ügyesen felhasználta a nép forradalmi hevét. Valószínűtlen, hogy a 30-as és az azt követő évek bűncselekményeinek minden bestialitása ellenére Sztálin maga teljesen megtagadta volna a forradalmat. Minden szörnyűség, az üldöztetések, a kivégzések, a kémkedés kibírhatatlan rendszere és a primitív, szárnalmas, durva, irigy emberek uralkodása ellenére a forradalmi totalitarizmus elemeiben továbbra is jelen volt Sztálin rendszerében. Ez az, amit ma egyszerűen képtelenek vagyunk felfogni. A kínzások népe lassan és messze nem teljes egészében lett a kínzások népe. Ma furcsálljuk, hogy a megtorló intézkedések korában az emberek éljeneztek, és a nép ellenségeinek kivégzését követelték. Továbbra is rettentő nagy szerepet játszott a proletárdiktatúra, a forradalmi totalitarizmus visszfénye, melynek fő elemeit tovább éllette a népi tudat. Míg húszmillióan voltak börtönökben és táborokban, pár millióan pedig fenéig itták a kuláktalanítás és az azt követő éhezések bürökpoharát, Sztálint és a kollektivizációt átkozva, addig százmillióan győztesnek érezték magukat, gazdagnak a nekik hullajtott morzsáktól. És éppen ez a nép igazi tragédiája, de igazi győzelme is.

Mindentől eltekintve a kisember öntudata ezekben a szörnyű években is tovább erősödött, nem mondott le kevés hatalmáról. Magába szívta a sztálini propagandát és érezte nagyságát, a világtörténelem úttörőjének tartotta magát, és ami a legfontosabb, kulturális szintje és vagyoni állapota, társbérlete senkinek nem engedte, hogy lealacsonyítsa őt. Ellenkezőleg, mint korábban, most is megvolt minden lehetősége a saját és a felette állók hatalmára támaszkodva lealacsonyítani és megsemmisíteni akárkit, különösen azokat, akik tehetségesebbek, műveltebbek, vagy egyszerűen csak szerencsésebbek voltak. És ez az élethez való alapvető előjog, amit a kisember a forradalomnak és az azt követő rendszernek köszönhetett, a rendszer sok terhe ellenére továbbra is megmaradt közösségi vezéreszméjének. Hogyan magyarázzuk még, hogy a kuláktalanított parasztok gyermekei, akik nagy nehezen a városokba települtek, főiskolákat végeztek és a gazdaságban, a hadseregben és más területeken fontos posztokat töltöttek be a 30–40-es években. A sztálini rendszer valódi támaszai lettek, nem is beszélve a munkásfakultások hallgatóiról, a munkás és a szegényparaszti családból származókról. El kell végre fogadnunk, hogy nem holmi túlvilági,

hanem bizony a leglétezőbb erők, a legegyszerűbb emberek felelősek a megfigyelésekért, a megtorló intézkedésekért, a szovjet társadalom minden szintjén, minden sejtjében érezhető nyomasztó közegért. Milliók voltak hithű sztálinisták. Lelkiismeretből és nem félelemből támogatták a rendszert, amiről manapság valamiért kelletlenül, csak melleleg beszélünk. És ugyanezek az emberek, ezek és nem mások mentek önkéntesnek '41-ben a tűzvonalba, hajtottak végre hőstettekét, jutottak el Berlinig, állították helyre a dnyeperi vízi erőművet. Gyerekeik pedig később a szűzföldre, a BAM-ra mentek. Számukra Sztálin ennek a forradalmi népi totalitarizmusnak volt a jelképe.

A legérdekesebb, hogy új köntösben mindez ma is folytatódik. Társadalmunk megint szakadófélben van, akár a 20-as évek végén. És a szakadás demarkációs vonalát ismét a magántulajdon képezi. Sokak a forradalmi totalitarizmus útját hirdetik. Ez a vonal a népben a mai napig nem tűnt el. Ma is lépten-nyomon érzékelhető a gyűlölet, az irigység a független, tehetséges, sikeres emberrel szemben, a beszűkült, primitív tudat hatalma, amelyik nehezen mond le arról, hogy megőrizze erejét társadalmunkban. Nem a gazdasági vezetőktől vagy az új apparátus vezéreitől, képviselőktől és más „evilági hatalmasságoktól” szenvedjük el mindenütt a megvető pillantásokat, hanem – bárhová is nézzen az ember, legyen az bolt vagy mosoda, tömegközlekedés, kórház, iskola vagy intézet, a hadsereg vagy a rendőrség – saját véreink szorítanak sarokba, alacsonyítanak le, gúnyolnak ki minket, szintén a nép fiait, és nem rosszindulatból, csak az önmeghatározás végett. És ha lehetőségük lenne, örömmel aprítanának fel tűzifának egy mai Steinwayt... És van még rengeteg nevük. Egymással is ilyen a viszonyuk, de dühük megsokszorozódik, amint olyasvalakikkel találkoznak, akik valahogy, valamiben változtathatnak a saját magukról alkotott kivételes képen. Ez egy új, pusztító érdekellentéteket szülni képes hatalmas, szörnyű, kegyetlen erő. És minél inkább megerősödik a magántulajdont előnyben részesítő alternatíva, amelyik határozottan megmutatja, ki kicsoda, annál nagyobb erőket szív majd fel magába a forradalmi totalitárius vonal, és zászlói alatt nem annyira a társadalmi bőségszaruból nem részesülő, hanem azok fognak felsorakozni, akik elvesztették a társadalomban betöltött kivételes helyzetüket. Vannak saját vezéreik, továbbra is vér a vérükből, hús a húsukból. És hogy vezetésükkel merre sodródik majd a nép, amely az ország összes társadalmi sorsfordulatából megerősödve került ki, csak a történelem mutatja meg. Egy azonban világos: azzal, hogy éppen ezeket a széles rétegeket próbálták megszólítani a „demokrácia”,

a „glasznosztj” jelszavaival, váratlan reakciót váltottak ki belőlük, az lett az eredménye, hogy ők ebben a társadalmi zűrzavarban csak a saját egyenlődségre törekvő hangulataikat igyekeznek kifejezni, csak a társadalomban betöltött „szegény, de büszke” kivételes helyzetére való jogot szeretnék megszilárdítani.

Teljesen nyilvánvaló, hogy sok baj forrása éppen a múltbeli forradalmi totalitárius gondolkodásmód összeütközése a terjedő gyakorlatias tendenciával, amelyen az emberiség normális, stabil élete alapszik. És ez az állapot, úgy tűnik, csak lassan, kínnal-keservvel lesz leküzdhető, és társadalmunk sok mai vezetőjének tevékenységében még sokáig megnyilvánul. Lenin óriási nehézségekkel szembesült a maga idején éppen e két összeegyeztethetetlen elv miatt. De a forradalmi totalitarizmust akkor képtelenség volt legyőzni. Mára talán megváltoztak az erőviszonyok.

(*Kommunyiszt*, 1991/5. 60–71. l.)

Fordította KÓSA GERGELY

¹ F. Hayek: *Puty k rabsztvu*. London, 1963.

F. Hayek: *Út a szolgáshoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1991.

T. Adorno and others: *The Authoritarian Personality*. L., N.Y., 1950.

H. Arendt: *The origins of Totalitarianism*. N.Y., 1951.

A totalitarizmus gyökerei. Európa, Bp., 1992.

A. Szaharov: *Moszkvoicsi. Vek tolp. Isztoricseszkiy traktat po psziologii massz.*

² Friedrich C. J. and Z. Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Authocracy*. Camb. Mass. 1956.

³ *Totalitarizm kak isztoricseszkiy fenomen*. Moszkva, 1989, 10, 15–17, 37.

⁴ Ju. A. Poljakov: *Szovjetszkaja sztrana poszle okoncsanyija grazdszanzkoj vojni: tyerritorija i naszelenyje*. Moszkva, 1986, 237. l.

V. B. Zsiromszkaja: *Szovjetszkiy gorod v 1921–1925 gg. Problemi szocialnoj sztrukturi*. Moszkva, 1988, 73. l.

⁵ V. I. Lenin: *Összes művei*. 6. kötet, 417.

⁶ B. Szuszkov: *Kogda mi reabilityirujem Lva Tolsztogo*, Lityeraternaja gazeta, 1990, 11. 14.

⁷ V. I. Lenin: *Összes művei*. 45. kötet, 112. l.

⁸ *XIV. szjezd Vseszozuznoj Kommunysztyicseszkoj partyii (b). 18–31 gyekabria 1925 g.* Moszkva, 1926, 398. l.

⁹ Uo., 198. l.

¹⁰ L. D. Trockij: *Sztalin*. Benson, Vermont, 1985, 2. kötet

¹¹ I. m. II. kötet 175. l.

¹² I. m. I. kötet, 15. l., 2. kötet, 215. l.

Szembenállás a civilizáció felé vezető úton

Az 1993 októberének eseményei Oroszországban
– történelmi kontextusban *címmel rendezett*
kerekasztal-beszélgetésben elhangzott felszólalás

Először is arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy tudományos „kerekasztal-beszélgetésünk” a történelem problémaival foglalkozik, nem pedig az aktuális politikai élet eseményeivel. Az újságok, a televízió és a társadalompolitikai lapok megkísérelték, és ma is próbálkoznak azzal, hogy az eseményeket politikai szemszögből értékeljék. Itt viszont azok a történészek gyűltek össze, akikre az a feladat vár, hogy az októberi eseményeket a történelmi összefüggéseket figyelembe véve elemezzék. Ami októberben a Fehér Ház előtt történt, az nem csupán két egymással szembenálló politikai csoport összecsapása volt; valójában egy történelmi jelenségről és történelmi problémáiról van szó.

Mi is tulajdonképpen ez a szembenállás történelmi szemszögből nézve, és milyen formában bontakozott ki a XX. század végén Moszkvában és Oroszországban?

Úgy gondolom, hogy ezek az események már önmagukban is tényszerű mutatói egy adott civilizációs szintnek, a civilizáció egy meghatározott lépcsőfokának, és egyben az egyik legnyomasztóbb és legdrámaibb jelenséget testesítik meg Oroszország XX. századi útján a világközösség, a demokrácia és az emberiség általános társadalmi fejlődése azon normái felé, amelyeket nyugaton a vezető ipari országok 200–300 éve követnek, és amelyektől civilizációs szintjüket tekintve Kelet-Európa országai ugyanennyi évvel vannak lemaradva; Ázsia, Afrika és a Közel-Kelet országai, valamint bolygónk néhány más régiójának lemaradása még ennél is jelentősebb.

Az 1993 októberében lezajlott oroszországi események országunk civilizációs szintjét és Európa – pontosabban: Eurázsia – e részére jellemző politikai problémamegoldó képességét tükrözik. E jelenség összefügg történelmünkkel, népünk jellemével, mentalitásával és politikai hagyományaival. Ugyanakkor az októberi összecsapásra éppen akkor került sor, amikor is a hatalmas társadalmi és szociális erők a totalitárius iga és rendszer alól felszabadulva a felszínre törtek, és az éppen időszerű fontos problémákra saját civilizációs szintjüknek megfelelő megoldást kerestek. Ugyanilyen jelenségek

játszódnak le Jugoszláviában, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában és a Közel-Keleten. Előreláthatólag Afrikában és a világ más térségeiben is csaknem azonos események kialakulása várható, amelyek összefüggésben állnak egy új és korszerű társadalomfejlődési modell keresésével, valamint gazdasági, szociális és kulturális mintáinak tökéletesítésével. Az a véleményem, hogy az októberi eseményekkel kapcsolatos kérdéskör elemzését, bármennyire is különös, de a régmúlttól kell kezdenünk, összefüggésbe hozva Oroszország fejlődésének általános történelmi tényezőivel.

A 93-as szembenállás, amelynek politikai hatása alá emberek milliói kerültek – nemcsak az októberi eseménysorozat résztvevői, hanem az egész ország, minden egyes város és kerület, minden falu, sőt minden egyes család is – összefügg a múltból átörökölt történelmünk és gondolataink egész rendszerével, amely jelenleg is hat, és még meglehetősen sokáig érvényesülni fog a jövőben is.

Oroszországra mindig is jellemző volt a különböző társadalmi rétegek és csoportok – elsősorban a társadalom alsó és felső rétegeinek – merev, maximálisan kiélezett szembenállása. Ezt a tartós és nehéz szembenállást igen éles érdekütközések idézték elő, a harc a magántulajdon megszerzéséért és annak újrafelosztásáért, az egyén szabadságáért folyt – a középkorban és az új időkben egyaránt. Oroszországban e szembenállásban az állam mindig központi szerepet játszott. Az országot nemcsak az állandó külső, hanem a belső katonai szembenállások is jellemezték. És ez a szüntelen, bel- és külföldön egyaránt érvényesülő állandó szembenállás, az orosz társadalomnak ez a régmúlt idők óta tartó szakadatlan militarizáltsága a századok során óhatatlanul otthagya bélyegét az oroszországi társadalom általános mentalitásán, nem tűnt el nyomtalanul országunk történelmének mostani szakaszában sem. Az állam szerepének abszolútizálódása és a társadalom militarizálódása miatt az „egyén” évszázadokon keresztül csak üres frázis maradt, jelentősége legalábbis nagyon keveset nyomott a latban. Minden olyan spontán vagy szervezett módon tett kísérlet, amelyet valamely társadalmi réteg kezdeményezett az egyén érdekében, tragikus véget ért. A személyiségi jogokért, az egyén szabadságáért, önmegvalósításáért folytatott küzdelem rendszerint tragikusan, a legsúlyosabb drámával végződött – az e harcot pártolók, a benne résztvevők és az ellenség számára egyaránt.

A probléma másik oldala, hogy a reformpárti vonal Oroszországban, az általános történelmi feltételeknek köszönhetően, amióta a világ világ, rendkívül gyenge volt. Az orosz reformok ugyan-

csak nehéz és drámai körülmények közt születtek. Az ország reformátorai – különösen azok, akik elszántabbak voltak – rendszerint kegyvesztettek lettek, száműzték, sőt még kényszermunkára is küldték őket, vagy bérgyilkosok golyóinak áldozataivá váltak. Hosszú listát tudnék felhozni – kezdve a XVI. század 50-es éveiben létező radától Sztolipinig, az utolsó nagy orosz reformátorig. Az újítási vágyók a társadalmi fejlődést illetően átengedték történelmi helyüket az önkényuralom által diktált, erőszakos módszereknek és rendnek.

A XX. század még egy, minket már a szovjet jövőbe vezető történelmi jelenséggel rukkolt elő. Az első világháborútól kezdődően a vidéki vagy a városi, alacsony szakképzettséget igénylő munkát végző társadalmi rétegek is széleskörűen képviseltették magukat Oroszország közéleti színpadán. E népréteg mélységesen kielégítetlen szociális érdekekkel tört be a politika színterére. És szerintem itt most fel kell tennünk azt a kérdést, hogy mit is értünk az alatt, hogy „nép”?

Nyilvánvalóan többféle értelmezés létezik – nép, mint etnikai fogalom, és a társadalom egészét megtestesítő nép. A néphez tartoznak azok is, akiket Puskin és Karamzin „csőcseléknek” nevezett, a legalacsonyabban lévő, a legkevésbé kulturált és művelt réteg. A későbbiek folyamán a „lumpen”, majd pedig a „marginálisok” névvel kezdték illetni őket. Éppen ezért teljesen jogos a kérdés: századunk elején Oroszországban a nép mely rétege is volt az események fő résztvevője: az egész nép, vagy csak egy része, az ún. marginálisok, akik sok tekintetben meghatározták a XX. század a történelmének jellegét és menetét.

Feltétlenül szükséges megjegyeznünk azt is, hogy a társadalmi revans felé vezető úton, az orosz forradalmat megelőző időszakban elszenvedett, az életet meghatározó legsúlyosabb erőszakoskodások és személyes sérelmek megtorlására törekedve, ez a népréteg már eredendően – szinte genetikailag – magában hordozta a társadalmi visszavágás és a gyűlölet érzését, valamint a hitet a megmenntő vezérben. Mindaz, ami az alsóbb társadalmi rétegekben rejtőzött, időnként fenyegetően a felszínre tört, de e csillapíthatatlan társadalmi törekvések különösen hevesen éppen a XX. században jelentkeztek. E folyamat óhatatlanul befolyásolta az egész orosz élet menetét, a nép elképzeléseit arról, hogy miként is oldható meg a mindennapi társadalmi lét egyik-másik igen súlyos kérdése.

Szólni kell az orosz történelem olyan tényezőjéről is, mint az extrémizmus eluralkodása a jobb- és a baloldalon egyaránt. A ja-

nuár 9-i eseményekre és a lénai vérfürdőre a társadalom egy része a Presznyán lezajlott decemberi fegyveres felkeléssel és az eszerek golyóival válaszolt. Az 1905–1907-es évek forradalmától kezdődően és a továbbiakban is minden olyan próbálkozás, amely a társadalmi fejlődés kérdéseit akarta megoldani, többnyire nem reformokban kereste a kérdésekre a megoldást, hanem egyfelől elnyomással a kormány részéről, másfelől pedig az erre adott erőszakos válasszal, „az utca” reakciójával. Ma még nem tudni biztosan, hogy a XX. század ezen, még az Októberi Forradalmat megelőzően érvényesült irányzatai közül végül is melyik vált meghatározóvá a társadalom életében. Minden bizonnyal az utóbbi – a „fentről” és „lentől” érvényesülő extrémizmus – mind az állam fellépését, mind az elnyomott népet, különösen annak legszegényebb, lumpenizálódott rétegét jellemezte, felismerhető a XIX. század közepe – XX. század eleje oroszországi társadalmában is.

A „parlamentáris minták”, a civilizált társadalom és a demokrácia felé vivő út Oroszországban – a kor színvonalának megfelelően – véres és drámai eseményeken át vezetett. A XX. században vérontással fizetett az ország civilizációs „fiatalságáért” – azért, hogy az élenjáró országoktól idegen társadalmi feltételek között lépett arra az útra, amelyet a Nyugat már bejárt. És a különböző időszakokban ülésezett egykori dumák extrémizmusa, majd a dumák szétkergetése ugyanazon tőről fakadt.

Annak idején, a késői középkorból az új korszakba való átmenet szakaszában, hasonló problémákkal álltak szemben saját civilizációs szintjüknek és körülményeiknek megfelelően Európa más országai is. A társadalom minden egyes rétege súlyosan megszenvedte, és nagy vérontással fizetett itt is a változásért. A XVIII. és a XIX. század első felében mindez lezajlott Franciaországban, Angliában és más országokban is. Franciaország átélte a XVIII. századi Nagy Forradalmat, annak humanista fellendülésével és extrém borzalmával egyetemben, majd az 1830-as és az 1848-as forradalmakat, majd a Párizsi Kommünt is. És mindeközben működött a guillotine, dörögtek az ágyúk, sortűzek ropogtak a Père Lachaise falánál, de ezzel egyidejűleg alakulóban, kiépülőben volt a francia társadalom demokratikus berendezkedése, és újabb hagyományok jöttek létre, amelyek a társadalmat már a XX. század szociális modelljei felé vezették, mely utóbbiak szintűgy nem adódtak a két világháborúval járó tragédiák, rombolás és immáron ágyúktól, vérfürdőktől mentes, éles szociális és politikai összecsapások nélkül. Nyugaton 150–200 éve folyt az a véres küzdelem, amelynek a demokrácia kö-

szönheti létét. A társadalom alsó és felső rétegeinek ez a kompromisszum nélküli szembenállása már évtizedekkel ezelőtt a parlamentarizmus keretei között jelent meg. Oroszország viszont éppen most igyekszik pótolni ezt a kissé hosszúra nyúlt civilizációs szünetet, és hazánk a fejlődésnek éppen abban a stádiumában van, amelyet Nyugat-Európa már legkésőbb a XIX. században maga mögött hagyott.

Társadalmi szempontból a szovjet periódus ilyen értelemben sok új dolgot hozott. Ez az időszak a forradalom előtti félfedális társadalomból az újkori Oroszországba való átmenet egyik legnehezebb szakaszának bizonyult. A politikai hagyományok szemszögéből azonban nem hozott semmi újat, ellenkezőleg, még el is mélyítette az orosz valóságban már századok óta jelenlévő antidemokratikus irányzatokat.

Ellentmondásokat hordoztak magukban az országban végbement kolosszális társadalmi változások is. Egyfelől a forradalom által fellázított több tízmilliós tömeg a társadalmi élet felszínére tört. Másfelől e tömeg, közegének jellemvonásaival és mentalitásával, rányomta bélyegét magának a forradalomnak a jellegére, az annak nyomán végbement átalakulásra és a társadalom egész arculatára is. A politikai hagyományokat is saját árnyalataikra színezték. Milyen volt a győztesek és az új társadalmat építők kulturális szintje a 20-as évek elején? Ebben az időben csak a népesség fele volt írástudó. A lakosság több mint 30%-át a 20 és 29 év közöttiek alkották¹. Főleg parasztok és „munkássá lett” parasztok. Vagyis, az ország sorsát befolyásoló legdinamikusabb népréteg fiatal és műveletlen volt. Szeretném felidézni Lenin híres megállapítását arról, hogy a XX. század elején Oroszországban egyszerre volt jelen a „legfejlettebb ipari és finánc-kapitalizmus” és a „legelmaradottabb falu”². A forradalom alatt megsemmisítették a „legfejlettebb ipari és finánc-kapitalizmust”, helyébe a termelés és az elosztás új formái léptek, a „legelmaradottabb falut” viszont nemhogy megsemmisítették volna, de a társadalmi élet felszínére tört, átjárta az orosz társadalom minden egyes szféráját és pórusát. És Oroszországban a későbbi fejlemények – a polgárháború a maga kegyetlenkedéseivel és az emberek megsemmisítésével, vérfürdőivel és szörnyű büntető expedícióival, majd olyan későbbi események, mint a kollektivizálás, a 30-as évek megtorló intézkedései – megmutatták, hogy a nép győztes része teljes mértékben magáévá tette a politikai extremizmus korábbi irányvonalát, a személyiség feletti erőszakot, az egyén semmibevételét. Oroszországban mindez nem szűnt meg, ellenkezőleg: még jobban

kiéleződött és még határozottabb formákat öltött. Ez is része az árnyak, amelyet az ország általános civilizációs elmaradottságáért fizetett.

Megértem, ha szemrehányást tesz valaki azért, hogy összefüggésbe hozom egymással az erőszakos kollektivizálás és a legkegyetlenebb megtorlások jelenségét azon néptömegek aktivitásával, amelyek az Októberi Forradalmat követően a hatalmas területű Oroszország sorsát alakították. De úgy gondolom, hogy ez így helytálló. Minden egyes falut, vállalatot és lakóházat magával ragadó, tömegekre kiható folyamatok természetesen elindulhatnak „fentről” is, sőt még diktálhatják is „fentről” őket, de e folyamatok kezdeményezőit a történelmi átok fogja sújtani. Ugyanakkor aligha vonható kétségbe, hogy ezekben az eseményekben kolosszális embertömegek, százezrek, meglehetősen milliók vettek részt – mégpedig a lehető legaktívabb módon. Szovjet történészek számos kutatása (e munkák ideológiával való átítatottsága ellenére) meggyőzően mutatott rá arra, hogy a kollektivizálásban a marginális paraszti rétegek aktív szerepet játszottak. Ezek a rétegek a 20-as és a 30-as években a városokba költöztek és – a kispolgári rétegekkel együtt – aktívan részt vettek a megtorló intézkedések szervezésében is.

Nemrég jelent meg a *Novij Mir* című folyóiratban E. Gerstejn *Felesleges szerelem* című írása. E cikk bemutatja, hogy milyen is volt a moszkvai élet a megtorlások idején, miként jelentették fel és „mártották be” egymást a szomszédok³. Aki a felszínen maradt, elvesztette a feljelentettek állását, lakását és az általuk élvezett különböző kedvezményeket. És e szellem átította az akkori orosz élet számottevő részét. Minél tudatlanabbak voltak az emberek, annál keményebben viszonyultak ellenségeikhez és egymáshoz is. Természetesen szégyenletes dolog, hogy a vezetőség a kémkedés, a feljelentések és az erőszak ilyen elvadult állapotába vitte az országot, de mindebben részt vett a társadalom jelentős része – erről nem szabad megfeledkeznünk, őszintén kell beszélünk róla. Fel kell hagyni azzal az ideologizált véleménnyel, hogy a nép ártatlan, és minden rosszért a vezetőség, a párt nómenklatúra, a bürokrácia stb. a felelős.

Feltétlenül szólni kell arról is, hogy a polgárháború alatt, a lenini időszak, különösen pedig a sztálini periódus megtorlásai és a világháború folyamán a művelt társadalom nagy részét likvidálták. Mindezek következtében egész néprétegek tűntek el – az orosz társadalom színe-java. És történelmileg úgy alakult, hogy a félművelt, fiatal és dühödött néprétegek magukra maradtak. És ez lett saját maguk, képzelt és valódi ellenségeik és az egész ország tragédiája.

És milyen demográfiai örökség jutott nekünk a század végére? Milyen is az a generáció, amely oly módon igyekezett a politikai kérdéseket megoldani, ahogy azt 1993 szeptember–októberében tette? A politika felszínén és más szinteken is az események főszereplői túlnyomó többségben azoknak a félművelt embereknek a gyerekei és unokái voltak, akik részt vettek a 20-as, 30-as, 40-es évek eseményeiben, akik a forradalmat követően kerültek a társadalmi folyamatok porondjára.

Úgy gondolom, hogy a sztálinizmus, a későbbi idők eltorzított marxizmusa és a totalitáriánus társadalmi modell felvirágzása szorosán összefügg az orosz társadalom ezen új rétegeinek a megszilárdulásával, a győztesként kikerült kisemberek, a kisbetűs „én”-ek kultuszával, akik büszkén viselték „a párt szolgái”, a rendszer „kis csavarjai” stb. elnevezést. Ezek az emberek eltúrték, hogy azt tegyennek velük, amit akarnak, alárendeltjeikkel és a hozzájuk hasonlókkal szemben viszont ők is megengedtek maguknak mindent, amit mentalitásuk sugallt nekik.

Már Augustin Thierry francia tudós is megállapította, hogy a közepszerű értelem hajlamos a sablonosságra. Az elkövetkező időszakban a társadalom alapvető részét éppen ilyen „elmék” alkották.

Véleményem szerint maga a szörnyűségekben bővelkedő háború sem kedvezett annak, hogy kialakuljanak a társadalom civilizált, demokratikus alapjai. A 20-as és 30-as éveket jellemző forradalmi-totalitáriánus rendszer a háborús években és az azt követő időszakban is ráépült az élet minden szférájának militarizált-ságára.

A későbbi adminisztratív-parancsuralmi rendszer, amelyet olyan vezetők fémjeleztek, mint Hruscsov és Brezsnyev, csak megszilárdította e régi tradíciókat, legfeljebb az adott korszaknak megfelelően enyhítette azokat. Ezt a vonalat erősítette a gorbacsovi totalitárius rendszer is – a maga „szabadságaival”, a nómenklatúrás „peresztrojkaival”, súlyos társadalmi problémák oly módon való megoldásával, mint ahogy Bakuban, Tbiliszi-ben és Vilniusban történt; kegyetlen, a „gorbacsovi” rendszer és a leninizmus kritikáját tiltó cenzúrájával.

Az októberi eseményekről szólva mindenképpen meg kell említenünk életünk egy olyan tényezőjét, mint a nómenklatúra. Hiszen az egykori nómenklatúra tagjai mindkét fél részéről az események aktív résztvevőivé váltak. Úgy gondolom, hogy az októberi események bizonyos fokig nemcsak a néprétegek szembenállásával és

azon törekvésével állnak összefüggésben, hogy mindent erőszakos úton, nyomásgyakorlással és bosszúállással oldjanak meg, hanem a nómenklatúra szerepével is. Ez nem az a legfelső szintű nómenklatúra volt, amely Gorbacsovval együtt a politikai feledésbe merült. A közép- és alsószintű nómenklatúráról van itt szó, amely a peresztrojka idején közel volt a „tűzhöz”, a hatalom kormányrúdjához – a második és harmadik vonalbeli „vezetők” és „vezetőcskék” tartoztak ide. És ennek a nómenklatúrának is elvágták az útját azon célok felé, amelyeket az általa belátható jövőben igyekezett megvalósítani.

Kiket is foglal magában ez a nómenklatúra? Mostanában igen érdekes írások jelennek meg a hatalom minden szintjén – a végrehajtó és a törvényhozó hatalomban, a központban és a helyi hatóságoknál egyaránt – működő nómenklatúra jellemzéséről. Oroszországi történészek adatai szerint a 20-as évektől kezdődően és a későbbiek során – a társadalom marginalizálódása mellett – folyt a nómenklatúra marginalizálódása is. A 20-as évektől 1939-ig az Össz-szövetségi Kommunista Párt Központi Bizottságában (CK VKP) az intelligencia képviselőinek száma a felére csökkent. Ugyanakkor azonban megnőtt a paraszt származásúaké.

1966-ban, a hruscsovi Központi Bizottság idején, a teljes nómenklatúra rendszer 70%-a már parasztok és szakképzetlen munkások gyerekeiből állt. Azokról az emberekről van itt szó, akik a 20-as, 30-as években a társadalom felszínére törtek.

Évtizedek múltán, már a Brezsnyev-korszakban, ez az arány továbbra is fennmaradt. Gorbacsov idején, 1981–1986-ig, ezek a mutatók még romlottak is. 1981-ben a nómenklatúrának már 80%-a származott falusi vagy szakképzetlen munkáscsaládból, 1986-ban ez 72%-ot tett ki⁴. Rémes „staféta” ez a kormány marginalizálódásában. Az értelmiségi közegekből, a szellemi tevékenységet folytató magas szakképzettségűek családjából származó gyerekek 1981-ben a nómenklatúra 0%-át tették ki, 1986-ban pedig 6%-át.

A nómenklatúra tagjainak többsége nem furcsállotta, ha a főtitkár a „tenni” helyett azt mondta, hogy „rakni”, vagy egyes szavaknál nem a megfelelő helyre tette a hangsúlyt. Ebben a körben mindez normálisnak számított. Szörnyű volt a tudat, hogy egy hatalmas ország gazdaságát, politikáját, kultúráját és diplomáciai kapcsolatait többségükben marginális társadalmi rétegekből származó emberek irányítják, jóllehet a megfelelő főiskola elvégzése után műveltség tekintetében néha viszonylag magas szintet is elérhettek. Itt nem is

annyira a kulturális szintről volt szó, mint inkább világfelfogásról, hagyományokról, folytonosságról. Ezek az emberek olyan rétegekből származtak, amelyek a társadalmi problémákat olyan módszerek szerint próbálták megoldani, amelyeket apáik megszoktak a 20-as és 30-as években, illetve a későbbi időszakokban. Eppen ezért nehezen elképzelhető, hogy ilyen közegben a fiatal nomenklatura és támogatói körében, az ország politikai fejlődésével és a hatalmi szembenállással kapcsolatos kérdésekre más megoldást is tudtak volna találni, mint ami az 1993 októberében lezajlott események napjaiban történt. A döntéseket a barikád mindkét oldalán többnyire hasonló lelkületű, faluról és szakképzetlen munkáscsaládokból származók hozták, akik megfelelő pszichológiai adottságokkal rendelkeztek, és hűek voltak egyes oroszországi és szovjet tradíciókhoz, szokásokhoz, amelyek megfelelték egy bizonyos világnézetnek.

Amikor az 1993-as októberi eseményekről beszélünk, ezeket a problémákat szem előtt kell tartanunk. Valószínűleg nem merítettem ki azon történelmi tényezőkhöz a tárházát, amelyek hatással voltak a szovjet társadalom fejlődésére, a 80-as és a 90-es években kialakulóban lévő demokráciánkra. De történész szemmel nézve a dolgot úgy vélem, az októberi események is részét képezik azon szenvedéseknek, annak az igen súlyos és drámai áldozatnak, amelyet az oroszországi társadalom – az ország fejlődési sajátosságaival összefüggésben – helyez a demokrácia, a szabadság és a világközösség élenjáró országai által követett normáknak megfelelő politikai fejlődés oltárára. Az orosz történelem – a nép különböző rétegeinek tragikus és féktelen szembenállásával, az állam mindenhatóságával, a demokratikus hagyományok, az ésszerű kompromisszumok, a dialógus, az önmérséklet és az önfegyelem hiányával – különleges és egyben megpróbáltatásokkal terhes történelem. Az októberi tragédia és áldozatai a gondolkodásmódunknak, hagyományainknak és történelmünk fejlődésének megfelelő lépéseink súlyos fizetsége. Mindig gondolnunk kell azonban arra, hogy e folyamat még nem zárult le. Az októberi szembenállás újabb gyűlöletet szült, ismét felkeltette a vágyat a visszavágásra. Ugyanakkor ez a szembenállás megmutatta, hogy az aktuális politikai problémák megoldására alkalmazott régi módszereknek egyáltalán nincs jövőjük. Az események arról tanúskodnak, hogy mindez még a mi esetünkben is valójában a múltat testesíti meg. Adja Isten, hogy a társadalmi fejlődés elkövetkező szakaszai ne

legyenek annyira drámaiak és pusztító hatásúak az országra. Lehet, hogy ez a korszerű civilizált társadalom felé vezető utunk egyik utolsó véráldozata volt.

(*Novij „Oktyabr” v ocenke isztorikov*. Moszkva, RAN, 1994, 3–13. l.)

Fordította BALOGH EDINA

¹ Ld.: Ju. Poljakov: *Szovjetszkaja sztrana poszle okoncsanyija grazsdanszkoj vojni: tyerritorija i naszelenyje*. Moszkva, 1986, 237. l.; Zsiromszkaja V. B.: *Szovjetszkij gorod v 1921–1925 gg. Problemi szocialnoj sztrukturi*. Moszkva, 1988, 73. l.

² V. Lenin Összes művei, 6. Kötet, 417. l.

³ E. Gerstejn: *Lisnyaja ljubov*. Novij Mir, 1993, No 11, 171, 181. l.

⁴ T. Korzsihina, Ju. Figner: *Szovjetszkaja nomenklatura: sztanovlenyje, mehanyizmi gyejsztvoja*. Voproszi Isztorii, 1993, No 7, 32. l.

Az orosz reformmozgalom rögös útja

A XIX. század az Európa vezető országaitól a társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális fejlődés tekintetében észrevehetően elmaradt kelet-európai államok és Oroszország történelmében olyan korszakot jelentett, amelyben az emberek agyába tartósan befészkeltek magukat az egész társadalmi élet megújításának eszméi. Ekkorra az angol forradalomnak, az angol gazdasági szakértők elterjedt, mélyen racionális, pragmatikus műveinek, a francia felvilágosodás úttörői nagy hatású tanításának, később pedig a Nagy Francia Forradalomnak a hatására az európai kontinensen óriási horderejű változások mentek végbe – egyik ország a másik után lépett az ipari forradalmak korába, összeomlottak az elavult középkori gazdasági és politikai struktúrák, kirajzolódtak a jövő demokratikus társadalmának körvonalai.

Minden ország felpróbálta az új, polgári, demokratikus öltözéket, és ez a „próba” fájdalmasan folyt. Minél elmaradottabb és konzervatívabb volt az adott ország, annál fájdalmasabban. Az elvek sokban megegyeztek, de meglehetősen egyedi körülmények között váltak valóra. Ez mély társadalmi ellentétekhez vezetett, esetenként tragikus színezetet adott a történelemnek, drámaian hatott az emberek sorsára.

Oroszország ebben az értelemben nem számított kivételnek. A változások útjára azonban lényegesen később lépett, mint a többi európai ország: túlságosan nagy volt az önkényuralmi politikai rendszernek, a földbirtokosok hatalmas konzervatív osztályának elnyomó ereje; az ipari fejlettség alacsony volt, a harmadik rend kialakulása pedig, ennek eredményeként, lassú. Mindazonáltal a liberális beállítottság fokozatosan terjedt, évtizedről évtizedre ölesebb léptekkel haladtak az orosz reformátorok. Idővel a liberális reformeszmék társadalmi talaja is szélesedett. Az állami liberalizmus, amely az önkényuralom képviselőinek szűk körében alakult ki a XVIII. század utolsó harmada és a XIX. század első negyede között, fokozatosan támaszra lelt az erősödő liberális társadalmi mozgalomban. A reakciós intézmények fenyegető hatalma azon-

ban az esetek többségében megghiúsította az ország tényleges megreformálására irányuló törekvéseket.

A XIX. század az orosz életnek éppen erre az ellentmondására, Oroszország és a nyugati államok fejlődése közötti eltérésre világított rá. Az évszázad ellentmondásai az orosz reformátorok sorsában fejeződtek ki.

Mindannyian egy-egy korszakot képviseltek a hazai reformok történetében, mindannyian kiváló, nem mindennapos egyéniségek voltak, mindannyian átérték titkos társadalmi eszméik, gyakorlati terveik (legalábbis részleges) megvalósulásának boldog idejét, hivatali pályájuk meghatározott korszakában mindannyian hatalmas nehézségekbe ütköztek, amikor is pontosan azokkal az erőkkel kerültek szembe, amelyek reformtörekvésekre buzdították őket, és mindannyian saját hanyatlásuk keserű tanúivá váltak.

Ezek az emberek semmiben nem hasonlítottak egymáshoz, különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, néhányukat az orosz élet hosszú évtizedei választották el egymástól. Látszólag mindegyikük előtt csak az adott korra jellemző reformatori feladatok álltak, amelyeket az aznapi követelmények határoztak meg. És mégis, miközben észrevétlenül adták tovább egymásnak a reformatori stafétát, együtt, közösen cipelték súlyos terhüket az orosz élet ki nem taposott, göröngyös útján, tele illúziókkal, meg nem valósult reményekkel és a végén mélységes csalódásokkal.

Az orosz reformátorok történelmi portréjával ismerkedve az a benyomásunk alakulhat ki, hogy eltekintve az egyéniségükben és működésük körülményeiben mutatkozó lényeges külső eltérésektől, ugyanazzal a társadalmi típussal van dolgunk, annyira precízen rajzolódik ki a XIX. és a kora XX. századi orosz történelemnek ez a jellegzetes alakja: az orosz reformátor.

Ennek a döbbenetes hasonlóságnak az oka látszólag magában az orosz életben gyökerezik, amely meg is határozta az orosz reformátorok törekvéseinek és sorsának sajátosságát. Legfőbb vonásai a társadalmi-gazdasági és politikai rendszernek – a XIX. században már meglepő – rugalmatlansága és vaskalapossága, az orosz önkényuralom megkövesedettsége, a nemesség döntő részének megrögzött konzervativizmusa, mély rendi egoizmusa voltak. Az ország általános elmaradottságának következménye a lakosság alacsony kulturális és politikai színvonala volt. Az orosz reformátorok lényegében a vezető nyugati országokétól teljesen eltérő civilizációs közegben tevékenykedtek, amely, különösen a XIX. század második felétől, a látszólag gyökeres társadalmi változásoktól eltekintve, a már meg-

szokott könnyörtelen állhatatossággal vetette föl az orosz valóság-
nak ugyanazokat a megoldatlan vagy félig megoldott kérdéseket a
parasztság helyzetével, az ország politikai berendezkedésével kap-
csolatban.

A XIX. századnak és a XX. század elejének orosz valósága az
ország történelmi fejlődésének eredménye volt. Ennek a hosszú év-
századokon át tartó fejlődésnek alapvető következménye lett az
orosz civilizáció általános lemaradása a vezető nyugati hatalmaktól
és az ország eurázsiai jellege, amely a területi gyarapodással egyre
határozottabb arculatot öltött.

Ez a különbség a nyugat-európai és a keleti szláv területek törté-
nelmi sorsában már az ősi időktől kezdve megmutatkozott. Minden
alapvető társadalmi-gazdasági, politikai, kulturális, vallási folyamat
jónéhány évszázadot késett a keleti szláv földeken és az Ősi Rusz
területén. Meghatározta ezt a földrajzi és éghajlati viszonyok közti
különbség (Nyugaton ezek lényegesen kedvezőbbek voltak a gaz-
daság, a kereskedelem, a kultúra és a városépítés fejlődéséhez), va-
lamint az antik és az új, a barbár és később a nyugat-európai közép-
kori civilizációk szintézisének nagyszabású folyamata is, amitől
szintén meg voltak fosztva az orosz földek, ahol az antik hatás csak
közvetett formában jelentkezett – a Bizánccal való kultúrtörténelmi
kapcsolatok révén. Ehhez hozzá kell tenni Oroszországnak a
sztyeppi nomádokkal folytatott elkeseredett küzdelmét, amely év-
századok során éltető népi erőket ragadott el. Nem feledkezhetünk
meg az állandó és tekintélyes gyarmatosító folyamatokról sem,
amelyeket a keleti szlávoknak a Kárpátoktól az Uralig, a Fekete-
tenger északi tájaitól az északi Jeges-tenger partvidékéig terjedő
hatalmas területeken zajló terjeszkedése váltott ki. Ezek a folyama-
tok rányomták bélyegüket az ország egész életére: a gazdasági tö-
rekvése nem a korábban benépesített tájak további művelés alá vo-
nására, hanem újabb és újabb területek megszerzésére irányultak,
ami a gazdaság külterjes módszereinek diadalához és a gazdasági
tapasztalatok konzerválásához vezetett.

Az ország általános fejlődésére nézve komoly visszatartó erőt
jelentett az orosz állami tevékenység központjának áttelepítése a
Dnyeper partjairól a Volga, Oka és Kljazma folyók által határolt te-
rületre. Az új Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség kiépítése az észak-
keleti erdők sűrűjében, valamint gazdasági és politikai dominan-
ciája a keleti szláv területek között lényegében akkor kezdődött,
amikor a Nyugat országai már túlléptek a kora középkoron és új
gazdasági alapokon, nyugvó, központosított államok megteremtése

felé tartottak. Az orosz élet, miután központját északkeletre helyezték át, eltávolodott a világ kulturális centrumaitól, és eurázsiai jelleget öltött. A mongol-tatár invázió, később pedig a kegyetlen iga csak még erősebben kidomborította a Rusz, Moszkóvia, Oroszország általános történelmi kárhozátottságát, tovább fékezve az orosz területek előremutató fejlődését.

Éppen ezek a tényezők együttvéve fejtették ki döntően hatást az ország sorsára, meghatározták a társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális fejlődés jellegzetességét Oroszországban, amely nem a nyugati, hanem az eurázsiai úton haladt. Ez az agrártermelés konzerválásában és az elavult, Nyugaton rövid idő alatt felszámolt, a földbirtokosok és parasztok közötti jobbágyi függő viszony tartós megőrzésében nyilvánult meg. Oroszország egészen a XVII. századig egyértelműen agrárország maradt. Amikor pedig a Nyugat országai már az ipari forradalom útját járták, és új polgári viszonyokat alakítottak ki, Oroszország még akkor is hosszú ideig, csaknem a XX. század elejéig, a jobbágyrendszer tökéletesítésében kereste tovább a lehető leghatékonyabb gazdálkodás útját, a gazdaságban (úrbéri viszony és idénymunkavégzés a mezőgazdaságban, ill. manufaktúrák), a belső piac fejlődésében és a külkereskedelemben jelenlévő, erősen jobbágyrendszer-ellenes tendenciák ellenére. Abban az időben, amikor a Nyugat a diadalmas polgári forradalmaktól volt hangos, és az új rendszerek a jövőbeli demokratikus átalakítások felé fordították Európát, Oroszországban Nagy Katalin századában az ország legerősebb és legbefolyásosabb osztályának – a földbirtokosoknak – tekintélyét és vagyonát nem annyira a gyeszjatyinák mennyisége, mint a hozzájuk tartozó parasztok lélekszáma határozta meg.

Ezt az előző századoktól a XIX. századra maradt „hagyományt” hatalmas erők védték: a nemesség, amelynek anyagi érdekei fűződtek a fennálló rendszer megőrzéséhez, az államapparátus, amely javarészt a földbirtokosok érdekeit képviselte és az önkényuralmi rend, amelyet sok szál kötött erősen a konzervatív osztályhoz. Éppen ez a hatalom – amely az állam központosításával fejlődött ki, és sokban köszönhette megerősödését a külső veszélyekkel való küzdelemnek, gyökerei pedig az archaikus mezőgazdasági szektorbeli társadalmi viszonyokig nyúlnak vissza – vált hosszú évszázadokra az ország sorsának meghatározójává, a gazdasági, politikai, kulturális és vallási szféra irányítójává. Egy erős harmadik rend hiánya mellett – ami szintén Oroszország általános civilizációs leszakadásának tanúbizonysága volt – mindez együttvéve határozta

meg az ország életének konzervatív berendezkedését annak minden megnyilvánulási formájában.

Egyáltalán nem arról van azonban szó, hogy Oroszországban ne lettek volna olyan erők, amelyek nem igyekeztek az országot a virágzó európai államok útjára vezetni, vagy legalábbis arra az útra, amelyet néhány konzervatívabb nyugati ország, pl. Poroszország járt. Oroszország egyáltalán nem volt elszigetelt állam, és valamennyi európai társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális tendencia visszhangra talált az orosz társadalom haladó szellemű rétegeiben, amely társadalom az utóbbi évszázadok során számos kiváló gondolkodót adott, tekintélyes mennyiségű hasznos kezdeményezést szült az élet minden területén. Az orosz társadalom polarizálódása különösen a Nagy Francia Forradalom után gyorsult fel, amely megmutatta mind a francia példát követő Európa fejlődésének általános pozitív irányát, mind pedig a társadalmi-gazdasági és politikai problémák plebejusi mintára erőszakos, plebejus módszerekkel történő megoldásának pusztító mivoltát.

Az orosz élet valamennyi tapasztalata azt mutatta, hogy egészen a hazai reformmozgalmak születésétől fogva tükröződött bennük az ország általános civilizációs lemaradása. Abban, amit a reformátorok tettek, csakúgy mint a társadalom állapotában, az akkori idők jellemzői, a megújulás és a „hagyománytisztelet” erőinek arányai tükröződtek. A lényeg pedig az volt, hogy azoktól az időktől fogva, amikor Oroszországban létrejött az egyeduralkodó, később a cári és imperatori hatalom, ezek az emberek finoman érzékelték a legfelsőbb oroszországi hatalom kívánságait, gazdasági és politikai irányukat az uralkodó elgondolásaihoz igazították, és esetenként vele együtt ingadoztak. Azok pedig, akik a maguk útját próbálták járni, függetlenül a kialakult erőviszonyoktól, és ami a legfőbb, igyekeztek legalább valamennyire túllépni az önkényuralom által szankcionált reformok határain, elkerülhetetlenül kudarcot vallottak. Hosszú évszázadok során a reformátorok Oroszországban csupán a cári hatalom visszfényeként ragyogtak. A tulajdon reformatori láng meggyújtására tett kísérletek a bátrak számára rendszerint szomorú véget értek.

Átalakító kezdeményezések már III. Iván és III. Vaszilij idején, vagyis a központosított orosz állam kialakulásakor kezdtek érzékelhetővé válni Oroszországban. Rettegett Iván uralkodása alatt az orosz reformatori tevékenységet ismert államférfiak, Alekszij Adasev, Szilveszter, Andrej Kurbszkij művelték elsőként. Még az ország irányítására vonatkozó legcsekélyebb újítások is tragikus kimenete-

lúnek bizonyultak számukra: a halált vagy az idegen földre való menekülést jelentették. A változtatási törekvéseket fenyegető ellenállás fogadta a konzervatív erők részéről, amelyek meg is határozták ezeknek az első moszkvai reformátoroknak a sorsát. Ezután a opricsnyikok megmutatták, hol volt a változások igazi súlypontja az orosz politikai életben, és milyen intézkedések segítségével mentek végbe ezek a változások.

A XVII. század az országnak az azt megelőző zavaros idők okozta romokból való újjáépítésével telt el. Szemben a forrongó, gyorsan fejlődő Európával, Oroszország egy elmaradott külterjes gazdasággal, archaikus módon megszervezett politikai hatalommal rendelkező, minden emberi jogot megtipró, masszív középkori állam vonásait öltötte magára. Abban az évben, amikor Angliában kivégezték a királyt és győzött a polgári forradalom (1649-ben), Oroszországban elfogadták a rendi gyűlés törvényét, a tipikusan középkori jogi gondolkodás és politika emlékét.

Mégis, a század végére az új áramlatok az orosz messzeségbe is eljutottak. Ezek leginkább a kultúrában, a mindennapi életben és a külpolitikai kapcsolatokban voltak érzékelhetők. E csekély változások elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a kor vezető személyiségei elgondolkodjanak az ország sorsán. A Szofia–Golicin-kormány hozzákezdett néhány olyan ötlet kidolgozásához, amelyek Oroszország modernizálására és európaivá tételére irányultak. Am az 1689. évi nemesi felkelés és a Péter vezette Nariskin-csoportosulás hatalomátvétele hiábavalóvá tette a reformátorok bátortalan kísérleteit. A továbbiakban I. Péter erőszakos, gyakran impulzív változtatásai valóban megkapó mértékük ellenére sem érintették az orosz élet alapjait, az agrárszektorban uralkodó középkori viszonyokat. Ráadásul Péter reformjainak eredményeként az orosz abszolutizmus új impulzusokat kapott, és tekintélyes támaszt teremtett magának a jól fejlett bürokratikus vezetői apparátus formájában.

Újabb évtizedek múltak el, és az orosz gondolkodóknak meg kellett ismerkedniük a francia felvilágosodás úttörőinek erőteljes humanista tanításával, később pedig a francia forradalom eszméivel is, hogy világos képet alkothassanak maguknak arról, milyen katasztrofális mértékben elmaradott az orosz élet a maga monumentális jobbágyrendszerével, a cári rendszer egyedulalmával, a nemesség konzervativizmusával és egoizmusával, és a nép jogfosztottságával.

A következő bátortalan próbálkozás az ország megreformálására Nagy Katalinhoz és környezetéhez fűződik. Az okos, széles látó-

körű, az országban kialakult helyzetet kritikusan értékelni képes cárnő röviddel azután, hogy magához ragadta a hatalmat, a reformatori eszmék megvalósításának kezdeményezőjeként lépett fel. Ennek nyomán létrejött a törvényhozó bizottság, amelynek ülésein és azok körül heves viták robbantak ki az ország további sorsáról. Az eredmény? Amint a bátran gondolkodók rákérdeztek a jobbágyrendszer eltörlésének létfontosságára, az önkényuralom bizonyos mértékű korlátozására, éppen a cárnő, akinek ezekhez hasonló elgondolásai voltak, megrettent, és rövid úton lezárta a lázadó disputát. És persze nemcsak az ő személyes félelmeiről volt szó, hanem a lehetséges újítások kiváltotta reakcióiról is az egyeduralkodó konzervatív nemesség részéről, amelyhez a cári hatalmat ősidők óta elválaszthatatlan szálak fűzték. Ez az eltávolodás már a Pugacsovféle felkelés után vált visszafordíthatatlanná, különösen a francia forradalom alatt, amelyet Oroszországban szörnyű figyelmeztetésként fogtak fel.

Mégis, a későbbiekben szintén az orosz uralkodók voltak a reformátorok igazi ihletői. Éppen ők segítették magasabbra ezeket a tehetséges, kiváló embereket, éppen ők ruházták fel a reformátorokat teljhatalommal, támogatták reformatori kezdeményezéseiket, vezették őket az állami ösvényeken; nem merülve bele a gyakorlati dolgok részleteibe, figyelmesen értékelték tevékenységük elvi oldalait, szembeállították azokat a társadalmi élet uralkodó tendenciáival, azon rendszer hosszú életű eredményeivel, amelyet ők maguk képviseltek azokkal a rétegekkel együtt, amelyekhez a monarchiát évszázados viszony fűzte. Így nevezte ki I. Sándor M. M. Szperanszkijt, és bízta meg a XIX. század elején olyan reformok megvalósításával, amelyeket a Titkos Bizottságban terveztek el. Esetenként Szperanszkij közvetlenül teljesítette a cári megbízásokat, és nem véletlen, hogy a cárhoz írott leveleinek egyikében, már kegyvesztettként, értetlenségét fejezte ki sorsa miatt, hiszen rendkívül gondosan teljesített mindent, amivel az uralkodó megbízta.

P. D. Kiszeljovot ugyancsak I. Sándor nevezte ki, azután pedig I. Miklós támogatta. Éppen az ő jóvoltából valósította meg Kiszeljov a reformjait Havasalföldön és Moldovában, valamivel később pedig az állami alkalmazásban álló parasztok körében hajtott végre újítást, lényegében a szabadokkal egyenlővé téve őket. Amikor pedig a konzervatív nemesség megpróbálta támadni ezt a reformot, attól tartva, hogy ezt követően a földesúri alkalmazásban álló parasztok felszabadítására is sor kerül, I. Miklós ismét támogatást nyújtott Kiszeljovnak, és lehetővé tette neki, hogy véghezvigye, amit elkezd-

dett. Nem is véletlenül. I. Miklós és közvetlen környezete világosan látta, hogy a parasztság jobbágyi helyzetének megszüntetése elkerülhetetlen volt az ország fejlődése érdekében, de úgy vélték, a társadalom még nem készült fel erre a reformra. Miklós szavaival „a jobbágyrendszer mindenki számára érzékelhető és nyilvánvaló rossz... és nem állhat fenn tovább... Feltétlenül új utakat kell előkészíteni egy új rendre való fokozatos áttéréshez”.¹ Ily módon Kiszeljov kezdeményezései egyfajta laboratóriumot jelentettek a cárszámára, ahol minták születtek az ország jövőbeli átalakítására, és ahol meghatározásra került az orosz társadalom legbefolyásosabb rétegeinek reakciója is.

II. Sándor D. A. Miljutyint és M. H. Rejternt szólította föl reformátori tevékenységre és támogatta őket a konzervatív erők nyomásával szemben. A konzervatív beállítottságú III. Sándor a liberális N. H. Bungét nevezte ki pénzügyminiszternek abban az időszakban, amikor II. Sándor meggyilkolása után a reformok akadozni kezdtek, és a konzervatívok kerekedtek fölül, más liberális államférfiak pedig távozásra kényszerültek. Ugyanez a cárszárny nyitott utat a fáradhatatlan Sz. J. Witte lendületes tevékenységének is azáltal, hogy előbb gyorsan a közúti közlekedési minisztérium vezetésébe, majd a pénzügyminiszteri tisztségbe emelte. Pályájának felívelését Witte kizárólag III. Sándornak, valamint az őt követő II. Miklós támogatásának köszönhette. III. Sándor és II. Miklós Witte minden fontos tevékenységét, többek között a híres 1905. október 17-i kiáltvány előkészítését is jóváhagyta.

II. Miklós P. A. Sztolipint is az állami Olümposzra emelte. Ő még 1906 áprilisában belügyminiszteri kinevezést kapott (a cárszárny nyomására), ugyanazon év júniusában pedig a Minisztertanács elnöke lett. II. Miklós néhány éven át aktívan támogatta a miniszterelnököt annak nagy léptékű tevékenységében egyebek között az agrárreform, az áttelepítési politika, az orosz hadsereg korszerűsítése terén.

Az orosz reformátorok tökéletesen tisztában voltak a tróntól való függésükkel, ami még Szperanszkijnak I. Sándorhoz írott leveléből is olyan fényesen kitűnik. Később Miljutyin azt írta, hogy „reformot nálunk csak a hatalom hozhat létre”, Witte pedig elismerte: „Őfelsége bizalmát élveztem, az ő határozottságának és támogatásának köszönhetően sikerült véghezvinnem ezt a tekintélyes (pénzügyi – a szerző) reformot.”

A reformátoroknak ez az uralkodótól való függése, lévén az orosz politikai rendszer specifikus jellemzője, maguknak a reformoknak a meghatározott irányát is kijelölte. A reformok mindegyike,

különösen a XIX. század nyugodt éveiben, a gazdasági és pénzügyi változtatásokat célozta; legnagyobb eredményüknek a parasztkérdés megoldása, a jobbágyrendszer felszámolása felé tett – az országos gazdasági válság elmélyülésével párhuzamosan – egyre bátrabb lépések számítottak. Ennek a válságnak az országra nézve végzetes voltával már I. Sándor és I. Miklós is tisztában volt, ám a probléma személyes felfogását és a megoldására irányuló állami politika alkalmazását hatalmas távolság választotta el, ezt tökéletesen felismerték mind az uralkodók, mind az általuk irányított reformátorok.

Végül pedig a reformátoroknak ez a trónhoz való kötöttsége (egészen a forradalmi XX. század kezdetéig) mindkét felet tehetetlenné tette az ország ősi politikai rendszere, az orosz önkényuralom megváltoztatásának kérdésében. Több mint egy évszázada nem volt példa semmiféle szerkezeti politikai változtatásra, a rendszer megingathatatlan maradt, ami tükrözte a társadalmi erőviszonyokat. A reformátoroknak a fennálló rendszerhez való állandó kötöttsége alárendelte a megvalósulás előtt levő változtatásokat az önkényuralom és a mögötte álló körök politikai érdekeinek. És éppen a *politikán* buktak el az orosz reformátorok abban az esetben, ha gazdasági terveik túl aktívan avatkoztak az irányításnak ebbe a legszentebb szférájába, amelyet hagyományosan a földbirtokosok elitje és a legfelsőbb bürokrácia tartott ellenőrzés alatt, élén a cárral. Az önkényuralom számára a politika mindig is alapvető volt, mivel éppen ezen a téren érvényesült a hatalom a legteljesebb, a leglátványosabb módon, a reformátoroknak pedig állandóan szem előtt kellett tartaniuk ezt.

Ennek eredményeként hosszú évtizedek során olyan helyzet alakult ki, amelyben bármilyen reformterv, még a legkiválóbb is, csak félig-meddig valósult meg Oroszországban. Még az 1860-as évektől az 1870-es évek kezdetéig tartó periódus reformjai is a befejezetlen liberális újítások keretein belül maradtak, és ugyanazokat az alapvető problémákat hagyták a reformátorok következő nemzedékének: a parasztkérdést, a politikai rendszer átalakítását. Ez nem az orosz reformátorok bűne volt, mégcsak nem is az ő hibájuk. Tevékenységük az orosz élet rendszerén alapult, a dolgok meglévő rendje számukra természetes volt. Egyesek számára a fölfelé vezető út teljesen reménytelennek bizonyult. Ezért minden orosz reformátor vágyainak netovábbja (kisebb-nagyobb mértékben) az alkotmányos monarchia volt. Mindannyian a despotizmus, az elnyomás feltétlen ellenségei, de ugyanakkor a „szabályos”, ésszerű monar-

chia hívei voltak. Mindannyian az orosz fejlődés evolúciós útja mellett foglaltak állást, és szembehelyezkedtek a radikális változtatásokkal. Lényegében mindegyikük az orosz egyeduralkodó rendszer tökéletesítése mellett állt ki és igyekezett megmenteni az országot mind a despotizmus szélsőségeitől, mind a forradalmi megrázkódásokatól.

Már az első nagy orosz reformátor, Szperanszkij is a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztásának híveként lépett fel, amikor I. Sándor liberális nézeteit megszerezte, a legfelsőbb állami ítélelhozó szerepét pedig az uralkodónak kívánta hagyni. „Az erős hatalom (értsd: monarchia – a szerző) nem zárja ki sem a polgárok személyes szabadságát, sem az önálló irányítást” – írja a liberális Miljutyin. Tőle származik az orosz liberálisoknak az alábbi klasszikus mondása: „A hasznos forradalmaknak egyetlen formáját ismerem: azokat a forradalmakat, amelyek nyugodtan mennek végbe, amelyeket átgondoltak a nép igazi hasznát megérteni képes emberek, de semmiféle olyan forradalom, amelyet fanatizmus hat át, semmiféle erőszakos, népi forradalom nem vezet a társadalom épülésére, mert minden ilyen forradalom csak rombol, és semmit nem hoz újból létre.” Ugyanezt az álláspontot képviselte Rejtern is. Amikor hozzálátott reformjaihoz, a legfontosabbnak azt tartotta, hogy a népnek adják meg, amit az a forradalmakban keres. Bunge úgy vélte, az önkényuralom felel meg leginkább Oroszország történelmi-földrajzi feltételeinek és az orosz nemzeti lélek sajátosságainak. Magát az önkényuralmat azonban úgy szemlélte, mint „valamennyi rendre vonatkozó” állami intézményt, mint a társadalom fölött álló „külső tekintélyt”, mint minden társadalmi irányvonalat összebékítő erőt. Az önkényuralmi monarchiának Bunge felfogása szerint a törvény szigorú betartására, a nyilvánosságra, a helyi önkormányzatra kell támaszkodnia. Világos, hogy a szociális forradalom útja Bunge számára éppúgy elfogadhatatlan volt, ahogy Rejtern számára is. A szocializmusról úgy vélekedett, hogy az „rossz, amely pusztítja az erkölcsösséget, a kötelességtudatot, a szabadságot, az egyéniséget”. Meggyőződése volt, hogy a marxizmus felerősíti a kisemmizett ember ragadozó ösztöneit, és egyetlen ellenméregként a társadalmi reformok képesek hatni ellene.

A XX. században Witte és Sztolipin is az önkényuralom lelkes védelmezőjének szerepét vállalta magára, jóllehet éppen ők – előbbi az október 17-i kiáltványban (amely sok tekintetben deklaratív dokumentumnak számít), utóbbi a gyakorlatban (azon kísérletei so-

rán, hogy ezt a kiáltványt valóra váltsa) – voltak kénytelenek az alkotmányos monarchiává való átalakulás irányába tenni bizonyos lépéseket.

Egyfelől ez a törekvés a monarchia megőrzésére, másfelől a kor szellemének megfelelő, hatékony mozdítóerők keresése annak tökéletesítéséhez minden orosz reformátor számára a mindent eldöntő próbatétel volt. Mindegyikük kutatta, hogy mennyiben felelnek meg ezek a feladatok a kor feltételeinek, de a reformátorok elképzelései nem mindig fértek bele az uralkodó valamint az önkényuralmi ideológiát tápláló oroszországi erők világszemléletébe. Elérkezett a pillanat, amikor az a viszony, amely tegnap még kielégített reformátort és uralkodót egyaránt, elfogadhatatlan lett a cár számára a társadalmi tendenciákban beállt változások, vagy a cárnak az abszolutizmushoz való leküzdhetetlen vonzódásának megnyilvánulása miatt. Olyankor pedig a reformátor távozott, hogy stafétáját az utódjának adja át.

Attól az időtől kezdve, amikor Szperanszkij 1801 és 1802 között előkészítette az *Emlékirat az alapvető törvénykezésről általánosságban* című munkáját – amelyben az orosz monarchia némely alkotmányos korlátozottságának és a parasztság jobbágyi állapota eltörlésének szükségességét vetette fel – egészen Sztolipinnak az 1905. október 17-i kiáltványban szereplő, az alkotmányos helyzet megvalósítására tett próbálkozásáig a reformátorok a látszólag megdermedt orosz életnek ugyanazokra az örökös problémáira keresték nagy keservesen a megoldást, jóllehet az idő módosította magukat a problémákat, azok megközelítését, és a liberális vagy konzervatív megoldásukra „igen”-nel illetve „nem”-mel szavazó erőket is.

Az orosz élet tragikus ellentmondása éppen abban rejlett, hogy a reformátoroknak a monarchiához való kötöttsége és teljes mértékű befolyásoltsága az uralkodók által kizárta az ésszerű egyensúly fenntartását a reformátorok liberális és konzervatív-hagyományőrző törekvései között. Ezért a XIX. század és a XX. század kezdete közötti időszak csaknem összes kimagasló orosz reformátorának tevékenysége arra a természetes eredményre vezetett, hogy pályájuk kezdetén meglepően gyorsan lépkedtek felfelé a ranglétrán, majd következett a cárok teljes bizalmán és támogatásán alapuló, nem kevésbé meglepő felemelkedésük, végül pedig az uralkodó hirtelen haragja és a társadalmi rangjuk elvesztése. Erre a sorsra jutott az 1812-ben hosszú időre száműzött Szperanszkij, akinek bukását a századelő konzervatív erőinek és az I. Sándor-féle liberális áramlatnak a rendkívül éles szembenállása eredményezte.

A cár lényegében feláldozta bizalmasát, miközben saját reputációját mentette; úgy áldozta fel, hogy közben tisztában volt ennek természetellenességével és következetlenségével, és néhány kijelentéséből ítélve emberileg is sajnálta ezt a lépést. Így váltották le Miljutyint, Rejternt és Bungét is, akik korántsem merítették ki teljesen reformátori potenciáljukat. Még a liberálisnak távolról se nevezhető Witte és Sztolipin sem kerülhette el a kegyvesztettséget. Wittét alkotói erejének és elgondolásainak tetőpontján menesztették magas pozíciójából, Sztolipin pedig, II. Miklós és az udvari kamarilla szerint meggyilkolásának idejére lényegében felélte erőtartalékait. A reformátorok a cárok kegyelméből emelkedtek föl az állami Olümposzra, és a cárok akaratából távoztak onnan úgy, hogy végül nem sikerült befejezniük, amit megkezdtek. És minél kiválóbb egyéniség volt egy reformátor, annál nagyobb gyűlöletet és irigységet váltott ki az oroszországi befolyásos körökből, annál mélyebbet zuhant a fényes állami csúcsokról.

Érdemes megjegyezni, hogy az orosz reformátorok elgondolásai a XVI., a XVII. és a XVIII. században is a hívek vagy szimpatizánsok meglehetősen szűk körében letek visszhangra. Az országban az általános történelmi feltételek miatt gyakorlatilag hiányoztak azok az erők, amelyek képesek lettek volna támogatni a reformátorokat. A retrográd álláspontot képviselő rétegek ellenben roppant szélesek voltak. Ezért születtek olyan keservesen a friss, haladó eszmék. Ezek rendszerint a hatalom birtokosainak legfelső körében jelentek meg, gyakran a koronás fők dolgozószobáiban. Ezek az eszmék már az előző századokban is valamilyen módon azzal a próbálkozással (legyen az bármilyen gyenge is) kapcsolódtak össze, hogy létrejöjjön egy „felülről jövő” forradalom, hogy javulás álljon be a meglévő rendben anélkül, hogy azt látható kár érje. Ám az ország valódi gazdáinak – a földbirtokosoknak és a legfelső bürokráciának – első fenyegető lépésére ezek az eszmék egyre élettelenebbekké váltak, és végül teljesen elhaltak.

Mégis, minden újabb évtizeddel tágult az ország megreformálásának folyamatába bevont emberek köre. Ezt a társadalom szociális struktúrájának bonyolultabbá válása és polarizálódása eredményezte valamint a politikai aktivitás megélénkülése a különböző rétegekben, amelyek egyre jobban hatottak a legfelső hatalmi körökre, ideértve az uralkodókat is. Ha Nagy Katalin cárnő elmés módon kitalálhatta a törvényhozó bizottságot, majd észrevétlenül és minden különösebb következmény nélkül beszüntethette annak működését, ha I. Sándor előbb barátai körében, a Carszkoje Szeló-i

palota dolgozószobájában, később a Titkos Bizottságban vagy szemtől szemben Szperanszkijjal, ugyanabban a palotában dolgozhatta ki liberális terveit, akkor a későbbi reformátorok már némileg más körülmények között tevékenykedtek. Már Miljutyin, Rejtern és Bunge is a konzervatív és a liberális tábor összecsapásainak közepette, a sajtó aktív hatása alatt, sőt egy akkor még gyenge, de már jelenlévő radikális szárny mellett dolgozták ki és léptették életbe reformátori elgondolásait.

Ami Wittét és Sztolipint illeti, az ő reformátori tevékenységük a demokratikus forradalom felerősödése, valamennyi egymással szembenálló fél szokatlan aktivitása és nagyfokú nyitottság mellett zajlott. De még e megújult viszonyok között is meghatározónak bizonyultak a tradicionális politikai erők azok számára, akik azt a kockázatot vállalták, hogy akár csak részben is, de megújítják Oroszországot. A reformátorok számára ez azt jelentette, még mesteriben kellett lavírozniuk a liberalizmus Szkülájája és a konzervativizmus Kharüdisze között, miközben a felső hatalom reakciójára is állandóan oda kellett figyelniük, akárcsak azelőtt.

Minden XIX–XX. századi orosz reformra jellemző volt, hogy teljesen más civilizációs közegben mentek végbe, mint amelyre ezeket a reformokat kitalálták. A társadalomban szükséges általános kulturális szintnek, a kormányzás civilizált apparátusának hiánya, a vállalkozó körök alacsony politikai kultúrája, a „középosztály” hiánya, az állami eszközök égbekiáltó rablása, a vesztegetés, a korrupció, az alpműveltséggel rendelkező, tisztességes kivitelezők elégtelen száma – ez mind a reformátori erőfeszítések feltétlen kísérőjelensége volt egy egész évszázadon át, és elmélyítette az orosz reformátorok kudarcra kárhozzátottságát. Néhányan közülük, amikor a legjobb nyugati minták alapján hozzákezdtek egy reformhoz, egyáltalán nem is sejtették, hová vezet ez majd az orosz valóság adta feltételek mellett. Így az állam irányításának Szperanszkij-féle reformja az állami struktúrák nyomasztó és irányíthatatlan jellege és a hivatalnokok alacsony kulturális színvonala mellett csak még kiélezettebb, még agresszívabb, az emberekre és az országra nézve még ártalmasabb bürokráciát hívott életre. Rejtern pénzügyminiszternek az a számítása, hogy éppen a magánvállalkozások húzzák ki a kátyúból az orosz gazdaság szekerét, olyan féktelen visszaélésekhez vezetett az alacsony kulturáltságú vállalkozók körében, az országnak olyan elvadult fosztogatását vonta maga után, hogy a hatalom birtokosai kénytelenek voltak visszakanyarodni a gazdaság mindenre kiterjedő állami irányításához. A XX. században

Sztolipinnak az a kísérlete, hogy a falvakban az obszcina romjain egy individuálisan erős, jómódú gazdát teremtsen, olyan szilárd és szervezett gyűlölettel találkozott a parasztság részéről a tanyák és otrubok tulajdonosaival szemben, hogy ez jelentősen lefékezte és eltorzította a reform menetét. Sok hasonló példát lehetne még felsorolni.

Látzólag az egész orosz életforma arra predesztinálta a reformátorokat, hogy csupán arctalan csavarok legyenek a kolosszális, merev állami gépezetben, a cári kívánságok és akarat interpretátorai. Formálisan persze nagyrészt így is történt. A paradoxon azonban abban rejlett, hogy maga a monarchia rendszerint művelt, kiváló, energikus és meggyőződések embereket emelt a reformatori magaslatra. Az ország megreformálása, még az önkényuralom feltételei mellett is, új megközelítéseket követelt, amelyek megfelelnek a korszellemnek. Ezt a feladatot csakis felvilágosult, széles látókörű (legalábbis orosz mércével mérve), nem mindennapi, meghatározott pozitív tulajdonságokkal felruházott emberek láthatták el. De éppen ebben rejlett a kilátástalanság a reformátorok és időnként igen felvilágosult eszméik számára: nem bírták ki a rendszer nyomását.

I. Sándor államtitkáraként M. M. Szperanszkij, az európai törvényalkotás, az angol és a francia filozófia és publicisztika, az orosz társadalmi nézetek (beleértve Novikov és Ragyiscsev gondolatait is) ragyogó ismerője megtestesítette a szó legjobb értelmében vett államférfi prototípusát. Kiváló kvalitásainak, hatalmas szorgalmának és azon képességének köszönhetően, hogy állandóan fejlesztette önmagát, hamar feltűnést keltett, gyorsan haladt felfelé a ranglétrán, és kis idő múlva I. Sándor első számú segítője lett a századelő reformjainak kidolgozásában. Az orosz bürokráciának ez a megdöbbenő képessége, hogy saját köreiből felfedezze és támogassa az átlagon felüli embereket, a rendszer újratemlése és önvédelme szempontjából volt fontos, és egyebek mellett hosszan tartó, stabil létezését biztosított neki.

I. Miklós államkincstári minisztere, P. D. Kiszeljov nem volt anynyira művelt és szakmailag képzett, mint Szperanszkij, de ugyanúgy rendelkezett egy államférfi nagyszerű tulajdonságaival. Nemesi család sarja lévén, szemben Szperanszkijjal, egy szerény falusi lelkes fiával, kitűnő házi nevelést kapott, sokat olvasott. Könyvtárában ott sorakoztak Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Mably, Mirabeau, Benjamin Constant, Bentham, Adam Smith és más európai gondolkodók művei. Humán beállítottságú emberként, még 1816-ban, fel-

jegyzést írt *A rabság fokozatos eltörléséről Oroszországban* címmel. Nagylelkűségével és méltóságának tudatával tűnt ki. Tehetséges szervezőnek bizonyult az 1828 és 1829 közötti orosz–török háború idején, komoly tapasztalatot szerzett a nagy léptékű állami munkában, amikor a Dunai fejedelemségeket irányította, ahol jelentős liberális reformokat hajtott végre. Innen került Pétervárra és kapta I. Miklóstól a „parasztkérdésekkel foglalkozó testület vezetője” címet.

D. A. Miljutyint hadügyminiszterként vonta be II. Sándor az orosz hadsereg megreformálásába a nagy reformok idején, miután megmutatkozott annak ragyogó szakértelme, széles körű liberális szemlélete, és a szó teljes értelmében vett intellektusa, univerzális tudása és mindemellett még irodalmi tehetsége is. Nem volt véletlen az olyan nagy orosz tudósokhoz, írókhoz, közéleti személyiségekhez fűződő barátsága, mint T. N. Granovszkij, K. D. Kavelin, B. N. Csicserin, K. Sz. Akszakov, I. Sz. Turgenyev, N. I. Obrucsov, N. M. Przsevalszkij és mások. Sokmindenről árulkodtak azon szavai, amelyeket 1840-ben, európai útját követően jegyzett fel naplójába: „Minden egyes lépésnél a szemembe ötlött valami, ami arra készítette, hogy szomorú összehasonlítást végezzek hazámmal.” Liberális nyugatbarátként, a parlamentáris kormányzási forma feltétlen híveként, mégis óvatosan közelítve annak lehetséges bevezetéséhez Oroszországban, ez az ember II. Sándor egyik legközelebbi harcostársa volt az 1860-as, 70-es évek reformjaiban.

M. H. Rejtern orosz pénzügyminisztert II. Sándor nevezte ki ebbe a tisztségbe 1862-ben, vagyis szintén a nagy reformok teljes hevében. A maga idejében Rejtern elvégezte a Carszkoje Szeló-i líceumot. Liberális tudósokhoz és hivatalnokokhoz fűzte baráti viszony, nyugatos nézeteket vallott, sőt, egyenesen amerikai barátoknak számított. A sokoldalú műveltséggel rendelkező, a filozófiában, az irodalomban és a képzőművészetekben egyaránt igen jártas Rejtern igazi értelmiségiként vett részt a pénzügyek átalakítási irányának kidolgozásában. Hivatalában szakszerű, operatív vezetési stílust tartott fenn, negatívan viszonyult a papírmunkához, a bürokráciához, becsülte a beosztottak véleményét, a személyes kapcsolatokban rendkívül tapintatos és pedáns volt, a mindennapi életben pedig spártai módon szerény. Semmiben sem hasonlított cári bürokratákhoz, mégis hosszú éveken át a kulcspozíciók egyikét foglalta el II. Sándor kormányában.

Megdöbentő volt III. Sándornak az a lépése, hogy 1881-ben N. H. Bungét választotta pénzügyminiszternek. Különös volt ez abban az időben, amikor, mint már említettük, az ellenreformok felé bil-

lent a mérleg, a 60-as, 70-es évek liberális csapata pedig átengedte pozícióit a konzervatívoknak. A leendő pénzügyminiszter még az 50-es évek végén részt vett a liberális mozgalomban, rokonszenvezett Granovszkij és Belinszkij tanításával, közeli viszonyba került a Kavelin-kör tagjaival és a Miljutyin testvérekkel, akik körében a jövőbeni reformok elméleti alapjai formálódtak. Életének jelentős részében Bunge kapcsolatban maradt az egyetemi közzeggel, a kijevi egyetem professzora és rektora volt, ahol nemcsak tanult a jogi karon, de ott védte meg I. Péter kereskedelmi törvénykezéséről szóló magiszteri disszertációját és a „Hitel elmélete” című doktori disszertációját is. Mindkét munkáját a nyugati politikai gazdaságtan hatása alatt írta. Magas fokú műveltséggel rendelkezett, több idegen nyelvet beszélt, az orosz és az európai irodalom kiváló tudora, a könyvek ismerője és szerelmese volt. Egész élete során kitartó gyűlöletet tanúsított a despotizmus, az önkény, a jobbjágyrendszer, a korrupció, a társadalmi kezdeményezés elfojtása iránt. A szívélyes, barátságos, európai szellemiséggel áthatott, a tudományt szenvedélyesen imádó és annak csodatevő erejében hívő Bunge évekig kormányozta a XIX. századi Európa alighanem legreakciósabb rendszerében a gazdaságpolitikát.

Persze Szperanszkij, Kiszeljov, Miljutyin, Rejtern és Bunge, ahogy azt a róluk szóló írások hangsúlyozzák, nem voltak amolyan szemellenzős liberálisok azokban a körökben, amelyekbe a legfelsőbb hatalom emelte őket. Mindegyiküket kellő mértékű pragmatizmus, politikai rugalmasság jellemezte, mindegyikük figyelembe vette a társadalmi erők teljes spektrumát, eszméiket nagyrészt óvatosan, az uralkodó támogatására alapozva vitték be a köztudatba. Nézeteik vezéreszméi természetesen a trónhoz való hűség és az a hit volt, hogy a felvilágosult monarchia Oroszországban törvényszerű. Jellemükben mégis élesen elütöttek a kor konzervatív masztodonjaitól; ők valóban istenadta tehetségek, vérbeli reformátorok voltak.

Még a liberalizmushoz való vonzódással vagy humanista nézettel korántsem jellemezhető, a rendszert hűségesen, állhatatosan szolgáló Witte és Sztolipin is tökéletesen megfelelték személyes tulajdonságaik alapján azoknak a feladatoknak, amelyek elé a kor állította őket: az erősödő forradalom adta feltételek mellett módosítani és megmenteni a rendszert.

Witte gimnáziumot, majd a novorosszijszki egyetemen matematika–fizika szakot végzett. Kiválóan képzett, ambíciózus ember volt, aki a munkában ki tudta jelölni az általános irányt, az alapelvet, és

mindvégig tudta is ezeket követni. Legnagyobb ereje az államépítés volt, eszménye pedig egy erős, virágzó birodalom. Egyáltalán nem emlékeztetett egy arctalan végrehajtóra, ezzel együtt az erős kezű uralkodó, III. Sándor és annak „halvány árnyéka”, II. Miklós révén az ország gazdasági irányítójának szerepéig emelkedett.

Még szembeszökőbb ebben az értelemben Sztolipin példája. Az ő háta mögött szintén gimnáziumi és egyetemi tanulmányok (a pétervári egyetem matematika-fizika szakja), valamint az ősi nemesi származás lehetőségei által meghatározott, kitűnő általános képzés és nevelés állt. Három idegennyelv-ismeretének köszönhetően követni tudta a kortárs európai gazdasági irodalmat és az európai reformok menetét. Ragyogó szónok, éles elméjű politikus, erős jellemű és vasakarátú ember volt. Vidéken töltött társadalmi és állami szolgálata során Sztolipin tekintélyes mennyiségű tapasztalatra tett szert későbbi magas kormánybeli posztjaihoz, ideértve a Minisztertanács elnöki posztját is. Tegyük hozzá, ezt az embert nagyfokú személyes bátorság és nemeslelkűség jellemezte, amiről az ellene 1906-ban elkövetett merénylet idején tanúsított magatartása és becsületének, tekintélyének a Dumában való megvédése tanúskodik. Úgy tűnik, jellemét és hajlamait illetően jelentősen különbözött II. Miklóstól és környezetétől. Mégis lendületesen emelkedett fölfelé, és széles körű lehetőségei nyíltak olyan nagy léptékű reformok végrehajtására, amilyenekről XIX. századi elődei csak álmodoztak. Meglepő, hogy éppen a társadalmi nézeteiket tekintve leginkább konzervatív két reformátornak, Wittének és Sztolipinnak kellett végrehajtania az orosz viszonyok közötti legkövetkezetesebb, leghaladóbb reformokat. Ez szintén az orosz élet egyik ellentmondása volt.

A XX. század elejének reformjai felé Oroszország száz hosszú éven át lépdelt. Lassú, bátortalan léptekkel haladt, olykor visszafele lépegetve, máskor pedig egy helyben topogott. A legkiválóbb orosz reformátorok tevékenységének elemzése lehetőséget ad arra, hogy megfigyeljük az oroszországi reformoknak mindezeket a nehézségeit és elhajlásait, hogy tisztázzuk egészében vett útjukat az ország társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális életének háttérében, amely meghatározta ezek értelmét, tempóját és eredményeit, ezek határozottságát és következetlenségét, ragyogó sikereiket és tragikus zsákutcáikat.

Az oroszországi reformok első sikertelen köre a XIX. század elején zárult le, és Szperanszkij nevéhez kapcsolódik, jóllehet ezek valódi kezdeményezője és ihletője, mint már említettük, I. Sándor volt, aki közeli barátjaival felvázolta a szükséges változtatások kör-

vonalaait a Titkos Bizottságban. Megjegyezzük, hogy Sándor mellett hamarosan megjelent a cár akaratának egy másik, nem kevésbé kiváló kivitelezője és értelmezője, A. A. Arakcsejev is, aki nagyszerűen érzékelt a cár konzervatív beállítottságát, különösen azoktól az időktől kezdve, amikor Sándor, uralkodásának második évtizedének második felében fokozatosan eltávolodott a liberális áramlattól. Arakcsejev, Szperanszkijéhoz hasonló következetességgel és meggyőződéssel váltotta valóra uralkodója új útmutatásait, miközben Oroszország egész államéletét konzervatív, sőt reakciós árnyalatokkal festette be. Szperanszkij „saját” reformjainak végrehajtásához a lehető legkedvezőtlenebb periódusban kezdett, amikor azokat egy nagyon szűk kör támogatta, a reformok mozgatórugója pedig a fiatal uralkodónak és felvilágosult barátainak lelkesedése volt. Az államtitkár mégis személyes hatást gyakorolt a változtatásokra. Oroszországban az elsők között vetette fel állami szinten a jobbágyrendszer fokozatos eltörlését mint egyéb liberális változtatások alapját. Teljes komolysággal fogta fel a hatalommegosztás és az oroszországi önkényuralom bizonyos mértékű alkotmányos korlátozásának felvilágosító eszméjét. Azonban a parasztság társadalmi reformjához Oroszországban nem sikerült hozzákezdenie; az állami irányítás reformjainak, az Államtanács és különböző minisztériumok létrehozásának eredményeként az ország politikai rendszerébe egyáltalán nem kerültek alkotmányos elemek, mivel az uralkodó és közvetlen környezete nem az elgondolt változtatások következetes végrehajtása mellett döntött, és Sándor fenntartotta magának a teljhatalmat. Szperanszkij ezt követő kegyvesztettsége csak aláhúzta ezeknek és más, felettébb bátortalan kezdeményezéseinek időszerűtlenségét. Éppen a parasztkérdés, és különösen az önkényuralom alkotmányos korlátozásának kérdésében hosszú szünet állt be.

Szperanszkij eszméi, törvényszerűen a konzervatív erők heves tiltakozását váltották ki. A „tilziti szégyen” elmélyítette az orosz társadalmi helyzet általánosan kétségbejítő helyzetét. A befolyásos nemesi körökben felmerült az az ötlet, hogy Sándort el kell mozdítani a hatalomból, helyére pedig leánytestvérét, az energikus és okos Jekatyerina Pavlovnát kell ültetni.

Szperanszkij tervei az ország irányításának megreformálására az uralkodó számára próbakővé váltak. Ezeken ellenőrizte, mennyire felelnek meg az ország állapotának saját liberális eszméi, és megértette ezek időszerűtlenségét. Félelme az összeesküvők által megölt nagyapja és apja sorsának megismétlődéstől véglegesen meghatározta Sándor további döntéseit. Szperanszkijt először Nyizsnyij

Novgorodba, majd Penzába száműzte, azután egy magas poszt betöltésére adott neki megbízatást Szibériában. Azok között, akik Oroszországban a tűz közelében voltak, Szperanszkij neve olyan gyűlöletessé vált, hogy később is, amikor csonka formában ugyan, de folytatódott néhány elképzelésének megvalósítása, a szerencsétlen reformátor számára a Pétervárra vezető út zárva maradt. A konzervatív erők megfosztották Szperanszkijt pozíciójától, és már nem is engedték, hogy korábbi minőségében újra felemelkedjen. Figyelemre méltó azonban, hogy miután Sándor feláldozta Szperanszkijt, nem állt el liberális eszméitől. Erről tanúskodik Finnország új politikai berendezkedése, alkotmánya, valamint a cári Lengyelországban az alkotmány bevezetése. A cár Oroszországban nem szakított a jobbágyrendszer felszámolásának terveivel sem. Igaz, sikertelenül, de igyekezett a vidéki nemességet lépésekre bírni ebben az irányban. Belső embereinek, köztük Arakcsejevnek is azt a feladatot adta, hogy dolgozzanak ki javaslatokat erre vonatkozóan. Néhány ilyen tervezet el is készült (köztük Arakcsejevé is, amely sok tekintetben az 1861. évi jobbágyreform alapelveinek előfutára volt), de végrehajtásukat egyre csak halogatták. Oroszországban még nem érkezett el ezeknek a reformoknak az ideje.

Ugyanakkor Sándor, miután megértette, hogy Oroszországban az agrárszektor minimális átalakítása sem lehetséges, bátran hajtott végre változtatásokat ott, ahol a társadalom gazdaságilag és politikailag inkább megérett erre. Így a jobbágyi állapotot a balti kormányzóságokban a helyi nemesség kezdeményezésére szüntették meg, és Lengyelországban is végrehajtottak néhány alkotmányos reformot. Közismert volt Sándornak az a mondata, amely szerint ő alkotmányt ad Oroszországnak, de ezzel egy időben Lengyelországba költözik. Ilyen nagy volt az uralkodó félelme Oroszország konzervatív erőitől, ilyen mély volt a lelki megkettőzöttsége, és ilyen szélsőségesek voltak az ingadozásai annak az embernek, aki értette a változás szükségességét, de tartott annak személyesen rá vonatkozó következményeitől. Ilyen összefüggésben kell értékelni Szperanszkij reformatori erőfeszítéseit és későbbi sorsát.

Kiszeljov mint reformátor szintén a jobbágyreformok kidolgozása során kezdett ismertté válni, ugyancsak I. Sándor idején. *A rab-ság fokozatos eltörléséről Oroszországban* című feljegyzéséről már esett szó. További állami felemelkedése már I. Miklós alatt folytatódott, amikor az elmúlt idők liberális vonzódását, különösen a dekabristák felkelése után, tartósan kiszorították a konzervatív nézetek, és Oroszország belső rendjének kifejezetten pragmatikus megközelí-

tései. Ezért Kiszeljov (akit Miklós azzal bízott meg, hogy a Dunai Fejedelemségekben hajtson végre reformokat, és akit utána a „parasztkérdésekkel foglalkozó testület vezetőjévé” tett) reformátori megközelítései az „állami liberalizmus” mértékével tűntek ki, amelyek megengedhetőek voltak I. Miklós idején.

A helyzet úgy alakult, hogy jóval könnyebb volt reformokkal kísérletezni Oroszország felvilágosodottabb területein (Finnország, a Baltikum, Lengyelország) vagy az újra meghódított régiókban (a Dunai Fejedelemségek). Ilyen volt a kelet-európai történelmi realitás. Oroszország itt az elmaradottabb országok közvetlen közelében helyezkedett el, ami meg is határozta reformálásának színvonalát és tempóját. Kiszeljov reformjai a Dunai Fejedelemségekben, ahol az orosz kormány teljhatalmú képviselője volt, ismételten, a legnyilvánvalóbban megerősítették ezt az egyszerű igazságot. Ezeket a reformokat a komplexitás és a nagy lépték jellemezte. A reformátor, miközben I. Miklós jóakarátú pártfogására támaszkodott, lerakta a parlamentarizmus alapjait a térségben, kidolgozva és bevezetve az ún. Szervezeti Statutumokat a Havasalföldön és Moldovában, európai szellemben véghezvitte az adminisztratív irányítás reformját. A parasztkérdésre vonatkozó elképzelései megvalósítására törekedve igyekezett gyengíteni a parasztok feudális kizsákmányolását, és felvetette a felszabadításuk kérdését. Azonban a Dunai Fejedelemségek helyzete jelentősen különbözött a baltikumi kormányzóságok helyzetétől: ide az európai rend csak nehezen hatolt be, a főnemesség mindenhatósága döntő mértékben érvényesült, ebben az értelemben a térség nem különbözött sokban Oroszországtól. Mindazonáltal a fejedelemségekben eltörölték a belső vármokokat, átalakult az adórendszer, rendbe jöttek a pénzügyek, elkezdődött a városok kiépítése.

Ezek az igen haladó intézkedések mégis felemás jellegűek voltak, csupán eltávolították a legelavultabb feudális válaszfalakat; ezek a reformok teljesen megfeleltek a kelet-európai szellemnek.

Már az államkincstár miniszterének tisztségében látott hozzá Kiszeljov Oroszországban az állami alkalmazásban álló parasztok helyzetének megreformálásához. Körültekintőbben viselkedett, figyelembe véve a hatalmas konzervatív erők pozícióját, és ezen átalakítások kezdeményezőjének, I. Miklós cárnak a határozatlanságát. A cár és fivére számára Kiszeljov paraszti reformja egészében bevezető volt a jobbágyrendszer felszámolásának előkészítéséhez, az első próbálépés egy, a hatalom számára fölöttébb veszélyes ügynben. Kiszeljov teljes mértékben beváltotta az uralkodó hozzá fűzött

reményeit: a szabad emberekkel egyenlővé tette az állami alkalmazásban álló parasztokat, bevezette az életük korábbi szabályozottságát felváltó önkormányzatot, az adórendszer módosításaként a középkori fejadó helyett életbe léptette a föld- és termelői adót. A későbbiekben Kiszjeljov azt tervezte, hozzálát a földesúri alkalmazásban álló parasztok új viszonyainak kialakításához is, amiről még Szperanszkij álmodozott. Szperanszkij I. Miklós idején, 1827-ben Pétervárra visszatért, ugyanebben a szellemben kidolgozta (szintén eredménytelenül) a megfelelő tervezetet. Azonban ez Kiszjeljov számára is csupán beteljesületlen álom maradt. Igaz, később, a nagy reformok kidolgozása idején aktívan síkra szállt a jobbágyrendszer eltörléséért a parasztok személyes szabadsága alapján. Földet akart adni nekik, és csak ideiglenes földesúri szolgálatra kötelezte volna őket a paraszti obscsina megőrzése mellett. Az ő terve állt legközelebb a később végrehajtott reformhoz. Ám az 50-es évek végén ezek a nézetek, amelyek az orosz társadalom konzervatív szárnya számára kétségkívül éppúgy lázadóak voltak, mint két-három évtizeddel azelőtt, túlzottan határozatlannak, kompromisszumra hajlónak és megkésettnek bizonyultak. Maga az 1861. évi paraszti reform is határozatlan és megkésett lett. A kétségkívül haladó és becsületes Kiszjeljov lényegében a tegnapi nap reformátora volt. Ugyanezt lehetett elmondani az egész orosz életről, amely a saját időszámítását diktálta a reformátoroknak.

Hasonló helyzetben volt az 1850–70-es évek nagy reformátora, D. A. Miljutyin hadügyminiszter is. Ő Kiszjeljovnál később lépett fel. Valószínűleg éppen ezért az ő reformatori tevékenységének amplitúdója szélesebb volt. Mégis korlátozta a kor orosz életének rendje.

A katonai reform előkészítéséhez az 1850-es években látott hozzá ugyanabból a parasztkérdésből kiindulva, amely mindent eldöntő próbatétel volt valamennyi tisztánlátó ember szemében. 1856-os feljegyzésében, amelyben az Oroszországban fennálló katonai rendszer hátrányait taglalja annak újoncozási törvényével, hosszan tartó katonai szolgálatával és maradiságával, Miljutyin rámutatott, hogy éppen a jobbágyrendszer áll a haladó katonai átalakítások útjában. Az 1861-es paraszti reform után szabadabban és nagyvonalúbban tudott tevékenykedni. Lényegében az orosz katonai rendszer reformja vált a legkövetkezetesebben polgárvá és a legdemokratikusabbá. Ám a reformok fő iránya nem ezt a szférát érintette. A korábbihoz hasonlóan elsőrendű fontosságúak voltak a társadalom politikai átalakításának feladatai, és határozottabb

intézkedéseket kellett foganatosítani az agrárszektorban, ahol megmaradt a nemesi földtulajdon túlsúlya. Mégis, a katonai szféra az orosz élet fontos része volt, mivel emberek millióinak sorsát érintette, függetlenül attól, hogy melyik rendhez tartoztak.

Miljutyinnak sikerült végrehajtania számos sarkalatos intézkedést, és elérnie a hadügy jelentős humanizálását. A múlté lett az újoncozási kötelezettség, a hadsereg nyitottá vált a tömegek és minden rend számára, bevezették a katonai sorozás és a kiképzett tartalék rendszereit, jelentősen csökkentették a szolgálati időt, meghatározott tanulmányi kedvezmények léptek életbe. Miljutyin megvalósította a hadseregszervezésnek a körzeti rendszerre és háborús körülmények között a mozgósításra való áttérését. Bevezetésre került a katonai káderek képzésének új rendszere, megváltozott a hadsereg felépítése, megvalósult a hadbíróság, a katonai orvosi szolgálat, a mérnöki tevékenység reformja, és a hadsereg újrafegyverzése. Lényegében a katonai reformátoroknak és élükön Miljutyinnak az erőfeszítései nyomán az orosz hadsereg megközelítette az európai követelményeket.

De a reformátornak ebben a szférában sem volt könnyű véghezvinni politikai célkitűzéseit. Miljutyin még II. Sándor feltétel nélküli támogatása mellett is állandóan érezte a konzervatív erők nagymértékű ellenállását. A jobbágyrendszer hívei, élükön a csendőrség főnökével, P. A. Suvalovval és a művelődésügyi miniszterrel, D. A. Tolsztojjal háborút vívtak a liberális hadügyminiszterrel. Az eddig feldolgozott anyagok azt mutatják, hogy a cárnak ugyanolyan mértékben volt szüksége Miljutyinra, mint annak ellenfeleire. Ez volt a társadalmi élet sajátossága. A társadalom mozgása pedig ilyen körülmények között beteges és perspektívátlan volt, de egyedül a dolgok ilyen rendje mellett maradt fenn Oroszországban a legfőbb középkori jelenség: az önkényuralom, és ennek érdekében sok kényszerű áldozatra volt szükség. „Meg vagyok bénítva a tevékenységemben” – panaszkodott Miljutyin. Nem egy alkalommal került közel a menesztéshez. És végül 1881-ben, II. Sándor meggyilkolása után sorsa megpecsételődött. A konzervatív körök elérték céljukat: Miljutyint leváltották.

Az 1860–80-as évek orosz pénzügyminiszterei, Rejtern és Bunge tevékenysége csak folytatja az orosz reformmozgalom szomorú történetét. Mindketten egy sor jelentős, haladó pénzügyi reformra vállalkoztak, amelyek azonban ismételtelen ugyanazokba az akadályokba ütköztek és elakadtak.

M. H. Rejtern az 1860-as években megpróbált elrugaszkodni az

orosz gazdaság elavult állami igazgatásától, és annak fejlesztésében az európai szabad kereskedelmi elvekre helyezte a hangsúlyt. Ebben az időszakban a magántulajdon, a magánvállalkozás, a szabadkereskedelem, a természetesen kialakuló gazdasági rend védelmezőjeként lépett fel. Éppen a féljobbágyi állam teljhatalmában látta Rejtern az orosz gazdaság hibáinak alapvető okát: az ipar lassú fejlődése, a kalmárszellem eluralkodása, a monopolizmus elterjedése, a vesztegetés és a csalás, mint mondta, „a dolgozók személyes kezdeményezésének” elnyomása. Rejtern megnyitott minden lehetséges zsilipet a magánvállalkozások számára, a vasúti építkezéshez vonzotta a magántőkét, támogatta az orosz gazdaságba történő külföldi befektetéseket, aktivizálta a részvénytársasági alapítványok fejlesztését a hitel, az ipar, a kereskedelem szférájában, és voltaképpen lefektette a banki ügyletek alapjait. Elősegítette az ipari kiállításokat, új börzék alapítását, a felhalmozott aranykészlet révén megpróbálkozott a rubel árfolyamának emelésével.

M. H. Rejtern lényegében fordulatot hajtott végre a költségvetés és költségtervezet területén, a nyilvánosság, a bevételek és kiadások rögzítésével, a nyilvántartás és a számvitel bevezetésével. Arra törekedett, hogy központosítsa a pénzügyi rendszert, és megszüntesse a minisztériumok és fennhatóságok önkényeskedését az eszközök felhasználásában, arra ösztönözve őket, hogy készítsenek költségvetést a költségekben szereplő cikkek megjelölésével és a nomenklatúra figyelembevételével. A miniszter megerősítette ezen műveletek állami ellenőrzését, így harcot indított a pazarlás ellen a kincstári pénzek felhasználásában.

Reformátori kezdeményezéseiben Rejtern főként a gazdaság és a pénzügyek szférájára szorítkozott. Nem tört a politikai intézményekre, igen mérsékelt pozíciót foglalt el a parasztkérdésben. Ezen a téren a megváltás, a parasztok sorsának megkönnyítése, számukra különböző kedvezmények biztosítása, a hátralékok elengedése mellett foglalt állást. Olyan gondolatokat is kifejtett, hogy az obscsina birtokviszonyairól szükségszerűen át kell térni a magánjellegű, „parcellás” birtokviszonyra. Ezáltal irányt adott a reformátori gondolatoknak, amit később a legteljesebb formában Sztolipin fejlesztett ki. Nem szánta rá magát, hogy az egykori magánbirtokos parasztokra progresszív jövedelemadót vessen ki a középkori fejadó helyett.

Rejtern látszólag nem nyúlt hozzá a földbirtokosok alapvető politikai és gazdasági érdekeihez. Neki se sikerült azonban elkerülnie az erőteljes oppozíció kialakulását a reformjaival szemben. Ez először is magának az orosz valóságának az ellenállása volt. Az ország

társadalmi-gazdasági fejlettségének szintje szükségessé tette, hogy a reformátor módosítsa jószándékú törekvéseit. A gazdaság állami irányításának gyengülése nem az egyéni konkurencián alapuló, civilizált európai vállalkozásokhoz, hanem a magángazdálkodás barbár módszereihez vezetett: széles körben elterjedt a spekuláció, az üzérkedés, az alapítási láz, a részvényesek becsapására és kifosztására irányuló szándék. Ez volt az elmaradott vállalkozói és kereskedői Oroszország, valamint a gyenge és alacsony kultúrájú orosz burzsoázia természetes válasza a reformatori lépésekre, az ország válasza, amely még őrizte a középkori kereskedőtestületi és céhes szervezeteket, és amely igen távol állt a magántulajdon és a magánkezdeményezés nemzeti haladást szolgáló előnyeinek civilizált felfogásától. Az új áramlat különösen a vasútépítés szempontjából vált pusztító hatásúvá, ahol valóságos álkonjunktúra uralkodott sok csalással, és a termelési technológia megsértésével. Az idealista reformátor a saját tapasztalata alapján győződött meg arról, hogy Oroszországban a mégoly periférikus reformok is merőben más jelleget ölthetnek, mivel a Nyugaton érvényesülőktől teljesen eltérő körülmények között valósulnak meg. A végeredmény a népi gazdaság szigorú állami irányításának korábbi hagyományaihoz való kényszerű visszatérés, a szabad kereskedelmi politikáról való lemondás és a védővámrendszerhez való visszakanyarodás volt. A prosperitást ígérő nyugati modell Oroszországban nyilvánvalóan nem működött.

Ezzel egy időben a rejterni reformok a konzervatív és korrump körök heves támadásának voltak kitéve. Az állami javadalmak bérlelői minden lehetőséget megragadtak a kezdetleges kizsákmányoló haszonbérleti rendszer megőrzésére, a minisztériumi és hivatali vezetők pedig ellenségesen fogadták azokat a próbálkozásokat, amelyek a pénzeszközök általuk való önkényes felhasználásának megszüntetésére, az állami vagyon hűtlen kezelésének felszámolására, és szigorú állami ellenőrzés bevezetésére irányultak. Különösen Suvalov és környezete tanúsított aktív ellenállást azokkal a törekvésekkel szemben, hogy Rejtern megszüntesse az állami forrásokból származó eszközök szétosztását a nagybirtokosok számára. A katonai hivatalok felléptek Rejternnek azon törekvése ellen, hogy csökkenjenek a katonai költségek. Terveinek, éppúgy mint az általa bevezetett törvényeknek minden vonalon gáncsot vetettek. Ilyen volt az elmaradott, konzervatív országnak a válasza a kedves, intelligens, becsületes Rejternnek azon törekvéseire, hogy Oroszországot európaivá tegye.

Ugyanilyen tragikus volt a sorsa a másik pénzügyminiszternek, a másik ragyogó XIX. század végi reformátornak, N. H. Bungénak. Noha még inkább liberális és nyugatbarát nézeteket vallott, mégsem tett annyi elhamarkodott gazdasági lépést, mint Rejtern. Az orosz gazdaság megreformálását némileg más oldalról közelítette meg, miközben új életre keltette a parasztkérdés pozitív vonalát, amelyet egykor Szperanszkij kezdett meg sikertelenül, és Kiszeljov folytatott bátortalanul.

Ellentétben Rejterrel, Bunge politikájában annak tulajdonított elsőbbséget, hogy az államhatalmi szervek gyakoroljanak hatást az ország gazdasági fejlesztésére. Eközben nem tagadta a magántulajdon és az egyéni kezdeményezés szerepét, sőt, védelmezte azokat, de úgy tűnt, megértette a szabad kereskedelmi politika minden veszélyét a félbarbár vállalkozók és kereskedők országában, akik gyorsan megtalálták a korrump bürokráciához vezető utakat. Bunge folytatta azt a vonalat, amely az állami eszközökre vonatkozó szigorú takarékoságot, a költségvetési fegyelem betartását, a pénzügyek ellenőrzését és nyilvánosságát és az intézményi anarchia elleni harcot hirdette. Áldozatosan folytatta Rejtern ügyét, megértve, hogy Oroszország javára cselekszik, de kiteszi magát a korlátolt és vaskalapos uralkodó erők rohamainak. Teljesen magányosan a kormányban, akárcsak Miljutyin, meghatározott ellensúlyt teremtett a reakciós társadalmi tendenciákkal szemben, az önkényuralom számára megteremtve a manőverezés lehetőségét, azt, hogy valamilyen módon alkalmazkodjon a közelgő XX. század feltételeihez, annak minden társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális nóvumával.

Politikájában, amelyet természetesen III. Sándor engedélyével dolgozott ki, a legfontosabbak a szociálpolitikai változások voltak. Bunge véleménye szerint a sokmillió parasztság és a gyári munkások helyzetének változásai voltak hivatottak módosítani a nép általános gazdasági helyzetét, és kivezetni az országot az elmaradottság állapotából. Jóval megelőzve Sztolipint, olyan irányú politikát folytatott, hogy a parasztokat földbirtokosokká tegye, és likvidálja a földdel kapcsolatos központi „korlátozásokat” az áttelepítési politika segítségével. Ezen az úton haladva Bunge egy sor igen óvatos, de elég világos lépést tett: kötelezte a megváltást a parasztok számára, egyidejűleg csökkentette ennek a megváltásnak az összegét, eltörölte a fejadót, és bevezette az egységes, minden rendre kiterjedő jövedelemadót, elősegítette a földszerzéshez kedvező hitelek nyújtását a parasztság számára, megkönnyítette kike-

rülésüket az obscsinából, hozzájárult a Parasztbank megalapításához.

N. H. Bunge bátran hozzáfogott a gyári-üzemi munkavédelemről szóló törvény kidolgozásához, engedélyezte a munkástársulások szerveződését, a munkások részesedését a vállalatok jövedelméből. Eközben nemcsak mint meghatározott civilizációs célt állította maga elé a polgári társadalom létrejöttét Oroszországban, hanem megpróbálkozott egy igen pragmatikus feladat megoldásával is: kihúzni a talajt a „forradalmi párt”, a radikálisok alól. Ugyanakkor Bunge a rugalmas és átgondolt nemzeti politika mellett szállt síkra.

Bungét dühödten támadták a konzervatívok, bár ő reformtörekvéseiben nem lépett túl a mérsékelt liberalizmus keretein. Lényegében nem oldotta meg átfogóan Oroszország gazdaságának, társadalmi életének egyetlen aktuális kérdését sem, de az akkori erőviszonyok mellett nem is lehetett rá képes. Azonban erőteljes támadást indított ellene Pobedonoszcev és Tolsztoj, aki azt mondta, hogy a pénzügyminiszter hibájából „eljutunk a Pugacsov-jelenségig”. A cárra rendkívüli nyomás nehezedett, ami 1887-ben Bunge menesztéséhez vezetett. Ezután az átalakítási folyamat lelassult. Az önkényuralom újra koncként vetette oda a jobboldali erőknek a reformátort, megőrizve abszolutista imázsának sérthetlenségét.

A reformátori stafétát a XIX. század végén, a XX. század elején Sz. J. Witte kezébe került. Az ő reformátori nézetei igen specifikusak voltak. Liberális elődeitől eltérően, akik nem vetették fel a kérdést az ország politikai rendjének megváltoztatásáról, mégis olykor, mégha a monarchia kertein belül is, hajlottak a konstitucionalizmusra, Witte éppen ellenkezőleg azt hirdette: „Az érdekképviselők és az önkényuralom nem férnek össze”. Konzervatív szellemű reformátor volt, aki a történelmi körülmények következtében sok fontos változtatást kezdeményezett a népi gazdaság és a politika területén, amelyek néhány évvel korábban még a liberalizmus csúcsának tűnhettek. Oroszország egyre nagyobb mértékű bekapcsolódása a világgazdaság rendszerébe, a demokratikus forradalom fenyegető erősödése – ezek azok a tényezők, amelyek meghatározták Witte reformátori erőfeszítéseinek irányát.

Az ő konzervatív hitvallása, monarchista patriotizmusa az orosz ipari fejlődés elősegítésének sajátos formájában tükröződött, ami Witte gondolata szerint az egész népi gazdaság és egyebek között az agrárszektor hajtóereje volt. Erre irányult a pénzreform is, amely stabil aranyvalutát adott Oroszországnak, serkentette az ország további integrációját gyors ipari modernizációját a világ gazdasági

rendszerébe. Witte ezen a téren elérte azt, amibe Rejtern a maga korában belebukott. Ugyanerre irányult az aktív állami irányítás mellett folyó vasúti építkezések jelentős támogatása, a technikai képzés hálózatának fejlesztése, a vámügy területén történt előrehaladás stb. Ezeknek a komplex intézkedéseknek a hatása döbbenetes volt. A XIX. század utolsó éveiben, egészen a kora XX. századi ipari válságig az ipari termelés Oroszország népgazdaságának vezető ágazataiban 12–15%-kal növekedett. Witte kimozdította a paraszti obscsinákat a holtpontról oly módon, hogy keresztülvitte a törvénytelen érdekcsoportok működésének felszámolásáról szóló törvényt, és megkönnyítette a parasztság számára a bejelentkezési rendszert. Witte felismerte, meg kell szüntetni az obscsinák kasztszerű korlátozottságát és a termelők szabad társulásának funkcióját kell neki adni. Így a sztolipini reformokat elméletileg részben már Bunge megalapozta, míg az első gyakorlati lépéseket ezek megvalósítására Witte tette meg.

Éppen Witte volt az, akinek a helyzet hatására le kellett mondania az erős és egységes monarchikus hatalomra való orientálódásról. Furcsa paradoxon, hogy miközben ezt a hatalmat és dinasztiát mentette, az 1905. évi forradalom kezdetével több pragmatikus lépést tett, amelyeket II. Miklós jóváhagyott: polgári szabadságjogok biztosítása az országnak, parlamentáris intézmények szervezése, a napi munkaidő szabályozása és az állami biztosítás bevezetése. Végül az október 17-i kiáltvány szerzőinek egyike lett, amely az önkényuralmi rend alkotmányos evolúciójának kezdetét teremtette meg. A forradalom további erősödésének időszakában amnesztiát hirdetett, új szabályokat vezetett be a sajtó számára, eltörölte az előzetes cenzúrát, csökkentette, majd egészében felszámolta a megváltási fizetségeket, amelyek súlyos teherként nehezedtek a parasztságra.

De ezeket az intézkedéseket is, amelyek az elmúlt időkben rendkívül radikálisnak tűntek, az új, viharos évszázad kezdetén csak csillapítószerként érzékelték. Az önkényuralom azonban még ezeket is elutasította. Kiderült, hogy Wittére sincs tovább szükség. Ez volt a mérsékelt reformátor fizetsége egy sor általa életre hívott, az országot megnyugtatni és a rendszert stabilizálni képes, ám a rendszer által el nem fogadott és meg nem értett intézkedésért.

Ezen az úton indult el Sztolipin is (jóllehet az ő tevékenységének vége némileg másként alakult). Ő az agrárreformban látta azoknak az átalakításoknak az alapját, amelyeknek Oroszországot erős és virágzó monarchiává kellett tenniük. A forradalom előtti Oroszország utolsó nagy reformátora az alábbiak birtokában jutott erre az

elgondolásra: a XIX. századi mezőgazdasági átalakítások tapasztalata, Bunge és Witte bátortalan előkészülete az obscsina felszámolására, és főként azon szilárd meggyőződés hatására, amelyet még a legliberálisabb átalakítók is vallottak, hogy ilyen vagy olyan módon, de szükségszerű a földesúri osztály érdekeinek védelme. Bunge nyomán Sztolipin az agrárreform társadalmi-politikai aspektusát helyezte előtérbe, miközben arra törekedett, hogy a parasztságban felébressze a magántulajdonosi ösztönt, lehetőséget adjon a parasztság energiájának és kezdeményezőkézségének megnyilvánulására. Mozgatóerőként itt az egyéni paraszti gazdaságnak kellett szolgálnia, amely szembenállt az obscsinának a falvakban mindent és mindenkit akadályozó, egyenlősítő elveivel. Pontosan ezt célozta az 1906. október 9-i törvényrendelet, amely a parasztnak az obscsinából való szabad távozásáról és a nekik juttatott föld személyi tulajdonba vételéről szólt. A kijelölt feladat megvalósítására irányultak más törvények is az agrárszférában, köztük az áttelepítési politikát meghatározók is. Ám azok a határozatok, amelyekre az élet II. Miklós miniszterelnökét vezette, sajnálatos módon egyrészt megkésettnek, másrészt csupán csillapító hatásúaknak bizonyultak. És mint mindig, a nagy erejű, hatalmi helyzetben levő konzervatív szárny, élén a cári udvarral, csak azokkal a „határozott” intézkedésekkel értett egyet, amelyek a XX. században már anakronisztikusak voltak, és ezért nem tölthettek be alapvető szerepet az ország társadalmi-gazdasági modernizációjában.

Ez vonatkozik azokra a politikai reformokra is, amelyeket a forradalom időszakában és annak leverése után a miniszterelnök kénytelen volt megvalósítani. Itt egyfelől a helyi igazgatási és öngazgatási rendszer újjászervezéséről, a kormányzósági és járási adminisztratív láncszem megerősítéséről van szó; másfelől alkotmányos kezdemények bevezetéséről, a legfelső hatalom által törvényhozói szerepkörrel formálisan felruházott Állami Duma és az Államtanács létezésének engedélyezéséről, a legkülönbözőbb orientációjú politikai pártok létezésével való egyetértésről, viszonylag liberális dolgozói törvénykezés bevezetéséről van szó. Ugyanakkor a forradalmi mozgalommal szembeni kegyetlen megtorlások arra utaltak, hogy a társadalom stabilizálására Sztolipin különböző intézkedéseket kapcsolt össze.

Jóllehet Sztolipin reformátori erőfeszítései eléggé hatékonyak voltak, tevékenységének fontosabb irányvonalai közül egyet sem sikerült a logikus befejezésig vinnie. Maga az orosz élet is szembenállt az európaiasítással: az agrárreform az obscsinához tartozó pa-

rasztság és csaknem valamennyi társadalmi erő részéről ellenállást váltott ki – a baloldaliaktól a jobboldaliakig. Maga a reformátor is monarchista nézeteinek rabja volt. Sztolipin fizikai megsemmisülése csak előrevetítette politikai pusztulását. Meghalt az utolsó reformátor, aki próbálta megmenteni az idejétmúlt rendszert, amely keserves változásokat elszenvedve, csaknem száz éven keresztül pusztította egymás után saját átalakítóit. Ez volt az az orosz jelenség, amely végül egy másik világméretű jelenséghez vezetett – egy megrendítő erejű szociális robbanáshoz, amely megrázta az egész világot.

(*Rosszijszkije reformatori XIX – nacsalo XX v.* Moszkva, Mezdunarodnije otnosenijija, 1995, 7–33. l.)

Fordította TAUSZIK VIKTOR

¹ Idézi Andrejeva, T. V.: *Az orosz társadalom és 1825. december 14.*, Otyecsesztvennaja isztorija 1993. No. 1., 161. old.

A hazai történetírás: a Nyugat értékelése és a helyi valóság

A hazai történetírás életének rendkívül nehéz szakaszához érkezett az utóbbi években. De sok kutatótól és publicistától eltérően a jelen cikk szerzője nem használja a *válság* szót, mivel véleménye szerint ezek a nehézségek nem a történelemtudomány értékvesztésével, hanem éppen ellenkezőleg, annak súlyos és tartós betegsége után kezdődő kilábalásával voltak összefüggésben. A válságot magunk mögött tudtuk, előttünk pedig, még távol és ködösen, felcsillant a remény. A tudomány vergődése a hamisítás és a cinizmus bugyraiban azonban olyan sokáig tartott, hogy szörnyű hatása miatt a gyógyulás útjai még ma is kifürkészhetetlenek.

Pedig tudományunk helyzete a XX. század 80-as éveinek közepén valóban igazán siralmas volt. Hosszú ideig tartott – különösen a szovjet társadalom történetét tekintve – a szovjet történettudomány elszakadása a történelmi valóságtól, hihetetlen mértékű ideologizáltsága és átpolitizáltsága, a történelemkutatás valódi dialektikus kritériumainak semmibe vétele, a történelmi mozgásokat meghatározó tényezők számának korlátozása, a társadalmi, gazdasági és osztálytényezők abszolutizációja, amely évtizedeken át az igazság megismeréséhez vezető egyetlen és üdvözítő utat jelentette, akár egyes országok sorsáról volt szó, akár egyes történelmi személyiségek cselekedeteiről és gondolatairól.

Bizonyos történelmi alakok nevét elhallgatták, másokét bearanyozták, jelentős események a feledés homályába veszttek, csekély jelentőségű tényeket pedig óriásira nagyítottak. Egész korszakok törlődtek a történelem lapjairól, a nemzeti és a világtörténelem alapvető fejezeteit értékelték át, eltorzítva lényegüket. Tudományos történelem helyett sokszor mítoszokat, történetírás helyett pedig egyes történészeknek címzett átkozódásokat kaptunk, nevek elhallgatását vagy éppen féktelen lelkesedéssel való emlegetését. Egyértelmű volt, hogy a szovjet történetírás elszakadt a világ tudományától, lenyűgöztek saját kutatói sikereink, kibékíthetetlen kétellyel tekintettünk a nyugati szerzők munkáira, melyekben a szovjet történészekétől eltérő kutatási eredményekre jutottak. A történelemhamisítás rémét láttuk a legtöbb, de főleg a szovjet társadalom történetével foglalkozó nyugati munkában.

Ebben a kérdésben különösen harcos volt ideológiai és politikai beállítottságunk. Az utóbbi években a szovjet történészek becsületesen és nyíltan feltárták, és egyértelműen történelmietlennek minősítették publikációikban ezeket az elhajlásokat. És ez így van rendjén.

De a történelemben nemcsak bizonyos minősítések (legyenek bár teljesen abszurdak) tagadása lehet rendjénvaló, hanem az eredetük megértését célzó törekvések is. Éppen ezért indokolt a hivatásos történészek igyekezete, hogy a történettudomány e túlhaladott tendenciáit úgy jellemezzék, mint annak a szellemi életnek a szerves részét, amelyben a szovjet emberek az 1917-es októberi forradalom óta éltek.

A forradalom nemcsak hatalmas társadalmi és gazdasági, de szellemi vezérelni is egyben. A hol szünetekkel, hol drámai gyorsulással és lassulással folyó októberi forradalomtól felrobbant világ aligha foglalta magában negyed évszázadon át a társadalmi tudat összes formáját is. És nyilvánvaló, hogy az alapvető mutatókat tekintve ezek a formák a társadalom egészének szerkezetét is tükrözték. Valószínűtlen, hogy a társadalom forradalmi szétrombolásának körülményei között a történelemkutatás értékrendje érintetlen maradhatott volna. Hiszen a hatalom akkori beavatkozása éppen azt kezdte ki elsőként, mivel segítségével megérthették a forradalomhoz vezető társadalmi fejlődést, a múlt, a jelen és a jövő összefüggéseit. Orwell profetikus szavai teljes egészében erre a korra vonatkoznak: „Aki a múltat irányítja, az irányítja a jelent.”

Még nagyobb mértékben vonatkozik ez annak a szovjet társadalomnak a fejlődésére, amely a 20-as évek második felében az abszurdig fokozott, a későbbi sztálini személyi kultusz melegágyául szolgáló forradalmi totalitarizmus korszakába lépett. A végérvényesen kegyetlen osztályszínekre mázolt forradalmi eszmék és jelszavak menthetetlenül a politika karjaiba terelték a történelmet. A „semleges” történész-kádereket a 20-as évek végére megsemmisítették. A többiek egy része kinnal-keservvel, mások kutatói tapasztalatok és értékrend híján, vagy mert vakon elkötelezték magukat a kor eszméinek, új hazára találtak abban a történelemtudományban, amelyet a sztálini vezetés jelölt ki. A legtöbbet persze a szovjet társadalomtörténet és az éppen ezt tanulmányozó káderek szenvedtek, mivel ezen a területen folytak a forradalom utáni korszak talán legfontosabb ideológiai kísérletei.

De az eltorzított, megnyomorított nemzeti történelemtudomány tovább létezett, ezt sok kiemelkedő munka bizonyítja, melyek területe főként a forradalom előtti Oroszország, az ország dolgozó tömegeinek története volt, az ország történetének a forradalomban íródott, gyakran meg nem értett, vagy az előző rendszer történészei által elhallga-

tott lapjai. Ilyenek voltak a nemzeti történelemtudomány furcsa, szomorú és sok tekintetben érthető átváltozásai.

A nemzeti történelemtudomány mai fejlődése a társadalmi fejlődés jelenlegi színvonalát tükrözi. A magukat pragmatikus parancselvű-bürokratikus irányelvekké kinövő forradalmi-totalitárius koncepciók nyomása alól felszabaduló társadalom visszaadja tagjainak az emberiség általánosan elfogadott értékrendjét. Ezen új körülmények közepette történelemtudományunk igazi kutatói energiákat gyűjt, próbálja életre kelteni a nemzeti, így a forradalom előtti történetírás eredményeit is törekszik megőrizni és tovább növelni a szovjet kutatói iskola méltóságát, igyekszik beilleszkedni a világ tudományosságába.

Ez konkrétan a régi történelmi közelítési módok teljes felülvizsgálatát, a megszokott történelmi tények újraolvasását jelenti. Nem holmi különálló „fehér foltok” megsemmisítéséről van szó, amelyekről az utóbbi években nemzeti történelemtudományunkra vonatkoztatva itt-hon és Nyugaton is divat beszélni, hanem egy tárgyilagos történelem megalkotásáról, amely felhasználja hazánk és a világ történelemtudományának eddigi legjobb eredményeit. Nemzeti történelemtudományunk nehézségek és kétségek között halad most ezen az úton.

Ezt a folyamatot a világ történelemtudományai és politológusai is figyelemmel kísérik. Az orosz történészeknek, akik e mozgások középpontjában állnak, néha nehéz értékelniük ezeket a saját környezetükben zajló folyamatokat, bár egyre gyakoribbak az ilyen irányú kísérletek. Annál érdekesebb megismerni a külső szemlélők, a nyugati kollégák értékelését a hazai történelemtudomány fejlődéséről. Ilyen értékelések 1988-tól folyamatosan jelennek meg, vagyis attól az időponttól, amikor a liberális nómenklatúra reformjain először felbuzdult, majd később a *glasznosztj*tól már komolyan megélnékült szovjet társadalomtudományi gondolkodás hozzáfogott a nemzeti történelem számos koncepciójának, problémájának, eseményének és alakjának határozott felülvizsgálatához.

Itt elsősorban a Stanford Egyetem Orosz és Kelet-európai Kutatások Központjának a Kaliforniai Egyetem (Berkeley) Szláv és Kelet-európai Kutatások Központjával közösen tartott éves, 1988. áprilisi XII. konferenciáját kell megemlítenünk. Ennek témájául a szovjet tudomány, többek között a történelemtudomány helyzetét jelölték meg a peresztrojka alatt. A. Dallin, T. Emmons, N. Riasanovsky, M. Malia jeles amerikai tudósok értékelték a 80-as évek második felének szovjet történetírását¹. Angliában érintette a témát a köztiszteltnek örvendő R. Davies, aki hazájában könyvet adott ki a témában, nálunk is publikálta annak egy részét². Egy másik ismert angol történész, A. Nove *Műkö-*

désben a *glasznoszty* című monográfiájában külön fejezetet szentelt a 80-as évek szovjet történelemtudományának, *A történelem rehabilitálása, avagy a rehabilitálás történelme* címmel³.

Japánban külön cikkgyűjteményt adtak ki a szovjet történetírás problémáiról, *Arccal a múlt felé* címmel. Helyet kaptak benne R. Burns (USA), F. Coquin (Franciaország), H. Wada (Japán), W. Husband (USA), H.-J. Torke (NSZK), T. Kuryuzawa, N. Shiokawa, H. Okuda, T. Ito, N. Shimotomai, S. Takahashi (Japán), Civen Hu (Kína), S. G. Wheatcraft (Ausztrália) cikkei⁴. D. Hosking angol történész *A Szovjetunió ébredése*, B. Eklof amerikai történész *Szovjet eligazítás: Gorbacsov és a reformkor* című, a peresztrojka folyamatait összegző műveikben értékelik a történetírást⁵. Ezt a kérdést érintette 1989-ben M. Reiman (NSZK) és A. Nyekrics (USA), 1990-ben pedig D. Heier (NSZK)⁶.

A 80-as évek második felére jellemző szovjet történelmi gondolkodás elemzésére tett kísérlet az amerikai T. Sherlock *Történészek és történelem* című cikke volt a *Válságban a szovjet rendszer* című könyvben⁷.

A részleges különbségek ellenére, amelyek a szovjet történelemtudomány jelenlegi szakaszának fejlődési törvényszerűségeit vizsgáló nyugati szerzőket jellemzik, néhány alapvető közös pont akad. Mindezekelőtt a társadalmi fejlődés felgyorsult folyamata és a nemzeti történelmi múlt, főleg a szovjet társadalom történelmének értékelésében végbement gyökeres változás közötti kapcsolatot említhetjük.

A nyugati történészek nyíltan szóltak azokról a dolgokról, amelyeket a szovjet történészek – akiket talán a régi politikai sztereotípa vezetett – féltek megemlíteni. Míg korábban a párt vagy az ország vezetőitől eredő történelmi múltértékeléseket csalhatatlan módszertani dogmaként azonnal az arzenálba sorolták, addig a 80-as évek közepétől a helyzet teljesen a visszájára fordult: a hatalom felső fokain álló vezetők történelmi értékelése – amely megváltozott az országban folyó viharos társadalmi folyamatok hatására – kimaradt a tudományos elemzésekből, bár maga az értékelés, ahogy nyugati kollégáink rámutatnak, továbbra is erősen hatott a tudomány fejlődésére. Ez valószínűleg a központban élő és a vidéki történészek többségének azokban az években még tartó, a pártrendszerrel és pártideológiától való lelki, és kevésbé szolgálati függőségével volt kapcsolatos.

A. Dallin és R. Davies megvizsgálta tehát Gorbacsov és más SZKP KB politikai bizottsági tagoknak az 1985 és 1988 között zajlott történelmi eseményekről alkotott véleményét. Objektíven megállapítják, hogy az értékelések fejlődési útja a szovjet társadalom történetének, Sztálin történelmi szerepének 1985 májusi „visszafogottan konzervatív értékelés”-étől (A. Dallin megemlítette, hogy Gorbacsov kezdetben még a

„sztálinizmus” terminust is elutasította, mert azt az „antikommunisták” aggatták a jelenségre), a „hibák elkerülhetetlenek voltak”, de „voltak szubjektív elhajlások is” tézisen át (az SZKP XVII. kongresszusa) a sztálini önkényuralom áldozatává lettek rehabilitációjának politikai gyakorlatáig, a Gorbacsov által 1987-ben kimondott álláspontig, miszerint „a történelemben nem szabad ’fehér foltoknak’ lennie”, a történelemtudományban alkalmazandó új felfogásig, amit A. Ny. Jakovlev 1987-es, a társadalomtudományok tudományos akadémiai helyzetéről szóló jelentése tartalmaz. Ugyanakkor azt is megfigyelték, hogy tudományos szempontból abszolút hibásan oldották meg az ország belpolitikájának, Trockij szerepének, a kollektivizáció problémájának átértékelését. A pártvezetés tulajdonképpen sereghajtóként kullogott a közgondolkodás után, ezzel bizonyította a régi dogmákhoz való ragaszkodását⁸. Ugyanezt figyelte meg Wada és Husband is⁹.

Dallin és Davies megemlíti a Politikai Bizottság egyes, a „jobbos” politikai, katonai, akadémiai, művészi ellenzékre támaszkodó tagjainak kísérletét, hogy fellépjenek „országunk fejlődésének bizonyos fokú befektítése” és Gorbacsovnak az ország iparosításáról és a mezőgazdaság kollektivizációjáról megjelent meglehetősen visszafogott értékelésével szemben: Gorbacsov *Megújult gondolkodásmód a Szovjetunióban és a világon* című könyvében azt írja, hogy e folyamatok nélkül az ország nem fejlődhetett volna¹⁰.

Az októberi forradalom 70. évfordulójának szentelt jelentésben elhangzott történelmi értékeléseket Davies „különböző áramlatok keveréké”-nek minősítette, de nem értett egyet azokkal a kiábrándult hangú nyugati történészekkel, akik a jelentésre konzervatív jellegű megnyilvánulásként tekintettek. Davies úgy tartotta, hogy éppen ez a jelentés tartalmazza „a sztálini korszak szovjet rendszerének messzire mutató elemzésé”-t, benne az iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizációjának értékelése „összefüggésbe kerül az adminisztratív-parancsuralmi rendszer megjelenésével”. A nyugati történetíró szerint az 1956-os korszakhoz és az SZKP XX. kongresszusához képest előrelépés történt a sztálinizmus értékelésében¹¹. Körülbelül ugyanígy minősítette az akkori SZKP főtitkár jelentésének történelmi részét N. Shimotomai („eklektikus és kompromisszumokkal teli, védi a Sztálin által bevezetett iparosítás és kollektivizáció igazát, de éles kritikával illeti a sztálini adminisztratív-parancsuralmi rendszert”) és Wada („a jelentésben megférnek egymás mellett a régi eszmék és az új gondolkodásmód”)¹².

Dallin, Davies, Nove, Wada és Wheatcraft értékelése szerint az események további menete igazolta ezt a fordulatot. Újabb fordulójához érkeztek a politikai rehabilitációk: a 20-as évek tudós mezőgazdászait,

elismert állami és pártvezetőket: Buharint, Rikovot, Tomszkijt és Rakovszkijt, valamint elismert katonai vezetőket: Tuhacsevszkijt, Jakirt, Gamarnyikot rehabilitálták. Egy év múlva pedig, 1988-ban, visszavonták a Zinovjev, Kamenyev, Pjatakov, Radek elleni koholt vádakat.

Könnyen egyetérthetünk a nyugati kollégákkal abban, hogy ez a politikai következtetés elvlaszthatatlan volt a múltnak az akkori szovjet vezetés által felvállalt történelmi átértékelésétől, és mindenképpen hatással kellett lennie a szovjet történelemtudomány további fejlődésére, ahogy, a nyugati szerzők szavával élve, hatással volt rá az országnak a politikai vezetés által hangoztatott elkötelezettsége „a marxizmus-leninizmus és szocializmus eszméi”, „a szocialista választás”, „Lenin végakarata”¹³ mellett, bár hónapról hónapra egyre kevésbé lehetett tudni, milyen konkrét történelmi jelentéssel ruházták fel az ország volt vezetői ezeket a fogalmakat. A politikai felszólalásokon Trockij munkásságáról továbbra is csak negatív értékelések hangoztak el.

A nyugati történészek szerint az ország politikai vezetésének történelmi értékelései a XIX. pártkongresszus után változtak meg gyökeresen, Nyina Andrejeva levelének a Pravda 1988. április 5-ei számában közölt cáfolata után, ami egy rövid, de annál hevesebb harc volt a történelmünk sztálini időszakát nyíltan „totalitárius állam”-nak nevezők és a „múltat csak fekete színnel festők” ellen tiltakozók között. Ilyen egyszerűen fogják fel nyugati kollégáink ezt a szembenállást¹⁴. Éppen erre az időszakra esik Buharin, Rikov, Tomszkij párttagságának visszaállítása és a Sztálin fegyvertársai – Kalinyin, Vorosilov, Zsdanov, Kaganovics, Mikojan – ellen indított támadás kezdete is¹⁵. Addigra, Dallin szerint, a szovjet történelmi alakok átértékelése elképesztő méreteket öltött. Így lett a történelemben Buharin hamarosan „pozitív hős”¹⁶.

A nyugati történetírás végkövetkeztetése mégis egyértelműen az volt, hogy bár az akkori politikai vezetés jelentős lépéseket tett a szovjet múlt történelmi értékelésében, ezek a lépések jelentősen lemaradtak az országban folyó valós társadalmi folyamatok, a gyorsan fejlődő közösségi tudat mögött. A nyugati történészek szerint ennek feltétlenül tükröződnie kellett a szovjet tudósok állásfoglalásán, akik túl hosszan és túl erősen kötődtek a hatalmi szervezetekhez és a hivatalos eszméhez.

Davies és Nyekrics tehát, különböző élel, megemlíti munkáikban, hogy a Szovjetunió hivatalos köreinek történelmi értékelései lemaradtak az élen járó tömegkommunikációs eszközökhöz képest, ami egyfajta szakadást idézett elő a közösségi tudatban, konzervatív vagy opportunista irányzatokat erősített a hivatásos történészek között is, ami gátat vetett a történelemtudomány fejlődésének¹⁷. Ez volt a témá-

ja a Stanfordban tartott XII. konferenciának is. Emmons, Riasanovsky, Malia előadásában kiemelte, a történelemtudomány a Szovjetunióban sokkal inkább történelemfilozófia volt, mintsem tudomány, a szocializmus egyfajta „megszentelt története”, amely a „bolsevista forradalom” alatt történtek „feltétlen” és „elkerülhetetlen” voltát hangoztatta. A politikai vezetés óvatossága mellett felvállalni ennek a történelemnek a felülvizsgálatát, fentről jövő rábólintás nélkül kezdet emelni erre a „megszentelt történetre” sok tudós számára annyit jelentett, Dallin szavaival, mint „nyilvánosan fejen állni”¹⁸.

A nyugati tudósok szerint a történészek határozatlan, óvatos, néha gyáva, néha pedig kommunista meggyőződésű állásfoglalása volt az oka, hogy a múlt lejárt dogmatikus koncepcióinak felülvizsgálatát nem ők maguk, hanem irodalmárok, publicisták, dramaturgok, filmrendezők és közgazdászok kezdték el. T. Sherlock „a desztalinizáció egyik anomáliájá”-nak nevezte ezt a fajta jelenséget¹⁹. Reflektorfénybe került A. Ribakov, M. Satrov, T. Abuladze, A. Helman stb., valamint J. Ny. Afanaszjev történész, aki a Történeti-levéltári Intézet rektoraként nyilvános vitákat szervezett a szovjet társadalom történetének problémáiról, és egy sor leleplező írást jelentetett meg a szovjet sajtóban. Erről beszélt és írt Dallin, Reiman, Nove, Shiokawa, Wada. Ők említik meg azt is, hogy már 1986-tól fogva a hivatásos történészek veszik a vállukra a kezdeményezést az új kérdések megfogalmazásában. Ide sorolják a nyugati szerzők Ambarcumovot (aki a *Moszkovszkije Novosztiji* 1986. november 9-ei számában közölte *A forradalom ifjúsága* című cikkét, melyben, véleményük szerint, a szerző az októberi forradalom viszonylag újfajta értékelésével állt elő, szólt a 30-as évek áldozatairól, a sztálini „felülről” jövő forradalmat a NEP-től való elfordulásként, a „hadikommunizmus” politikájához való visszatérésként értékeli), Szamszonovot (aki fellépett a „múlt idealizálása” ellen, és az *Isztorija SZSZSZR* nevű folyóiratban [N°6] megjelentette *Új határok felé* című cikkét, melyben a szovjet korszak alapvetően új értékelése található) és Vobujevet (aki egy sor cikket írt a történelmi alternatívák témájában)²⁰. Davies a peresztrojka úttörői közé sorolja Boriszovot, sok Sztálin-előadás szerzőjét, és a fiatal Juraszovot, aki a 30-as évek üldöztetéseiről szóló anyagokat tett közkinccsé a glasznosztynak köszönhetően²¹.

A nyugati szerzők többsége ugyanakkor megemlíti munkájában, hogy a haladó szellemű szerzők aktivizálódásának mértékében a konzervatív erők mozgósítása is végbement, ami az SZKP KB-n és az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságán belül működő Marxista-Leninista Intézetek falai közül napvilágra került publikációkban, Ny. Andrejeva, F. M. Vagonov és A. I. Ponomarjov a hagyományos törté-

nelmi nézetek védelmében íródott leveleiben nyilvánult meg. Kevés új irányvonalú anyag jelent meg 1987 nyaráig-őszéig.

A nyugati történészek egyöntetűen állítják, hogy ebben a kérdésben a peresztrojka kezdetétől a társadalomban érezhető volt az alulról jövő nyomás. A publicisták, írók, valamint a vitákba bekapcsolódó hivatásos történészek tömegkommunikációba bekerülő történelmi értékelései mind társadalmi jelentőségüket, mind tudományos erejüket tekintve folyamatosan felülmúlták a hivatalos politikai kitérőket. Ezek közé az anyagok közé sorolja Davies és Wada például Kljamkin (*I. Kljamkin: Kakaja doroga vedjot k hramu? [Melyik út vezet a templomhoz?]*, Novij Mir, 1987/11.) és Volkogonov (*D. A. Volkogonov: Fenomen Sztalina [A Sztálin-jelenség]*, Lityerturnaja Gazeta, 1987/12/9.) cikkeinek megjelenését, a Heftennel készült interjút (*M. J. Geften, Sztalin umer vcsera [Sztálin tegnap halt meg]*, Rabocsij klassz i szovremennij mir, 1988/N°1.), Gordon és Klopov cikksorozatát (*L. A. Gordon - E. Klopov: Tridcatije-szorokovije [30-as, 40-es évek]*, Znanyije – szila, 1988/I. félév.) és más anyagokat. Davies e tekintetben Tyutyukin cikkének (Sz. V. Tyutyukin, *Izvesztyija*, 1987/5/3) (amely szerint a hivatásos történészek képtelenek megfelelni a nép történelmi igazságigényének, a szerző ezért egy országos történész-konferencia megtartását szorgalmazza), az *Ogonyok* folyóirat Raszkolnyikovról szóló anyagainak, a Poljakov-interjú (*J. A. Poljakov*, In: *Lityerturnaja Gazeta*, 1987/6/29) (melyben kijelenti, hogy a történészeknek nem szabad megkerülniük a nehéz problémákat, hogy éppen a történészek kudarcai vezetnek ahhoz, hogy a történelmi kulcskérdéseket a publicistáknak kell felvetniük, akik írásaikban a tények hibás közlése mellett sokszor nem kielégítő tudásukról adnak számot) és Danyilov (a kollektivizáció problémakörének szentelt, 1987 augusztus-szeptemberében írt, különböző sajtóorgánokban megjelent) három cikkének megjelenését emeli ki²².

Egyidejűleg folyamatos szemrehányások érték részükről az akadémiai történelemtudományt, kifogásolták a vezető történészek hosszan tartó hallgatását és a történelmi folyóiratokban közölt, csak hagyományos publikációikat. Dallin elsősorban a *kerekasztalnak az Isztorija SZSZSZR* (1988/1) nevű folyóiratban *A mai nem marxista történetírás és a szovjet történelemtudomány* címen publikált anyagait említi, amivel a szovjet történetírás a nyugati tudománnyal egységes fejlődési irányba fordult.

Davies, Nyekrics, Reiman, Wada, Heier, Husband, Torke itt említi az 1987 áprilisában a Marxista-Leninista Intézetben tartott kerekasztalt, melyen egyfelől a hivatalos tudomány képviselői vettek részt, másfelől a volt „eretnekek”: Tarnovszkij, Danyilov, Volobujev, illetve

Afanaszjev, akik végre nyíltan kifejthették nézeteiket az ország történelemtudományának helyzetéről, értékelhettek néhány konkrét történelmi helyzetet. Ezt követte a *Kommuniszt* folyóirat 1987 augusztusi, a szovjet társadalom főbb fejlődési szakaszainak szentelt kerekasztala és a *Voproszi Isztorii* folyóirat 1988. nyári kerekasztala, amelyen mind a szovjet társadalom történelmének, mind a forradalom előtti időszak nemzeti történelmének kérdéseiben az újfajta megközelítések széles skálája mutatkozott be.

Ennek kapcsán értékelik a központi történelmi folyóiratok vezetésének és a szerkesztőbizottságok összetételének megújítását, bár megjegyzik, hogy csak a *Voproszi Isztorii* irányvonalában érzékelhető az azonnali váltás.

A szovjet történelemtudomány ezen nehézkes és lassú fordulását a tudományos igazság, a szabadság és a hiteles historizmus felé, az új gondolkodásmódot támogató és a javarészt az idősebb korosztályt képviselő hivatásos történészek között tátongó szakadékot a nyugati szerzők objektív okokkal próbálták megmagyarázni, melyek között a politikai vezetés történelmi tudatának már emlegetett lemaradásáról beszélnek és annak hatásáról a tudomány állapotára, amely megszokta, hogy a „felsőbb körök” felé tekint, hogy nem tudományosan és objektíven, hanem a párt döntések tükrében, szubjektíven ítéli meg a dolgokat. Felhívják emellett a figyelmet, hogy a történelemtudomány két részre, a Szovjetunió történelmére és az SZKP történelmére szakadt, mely utóbbi hosszú éveken át diktálhatta a történelemnek a saját tudományos-politikai irányelveit²³.

Reiman keserűen írta, hogy „a politika a Szovjetunióban a 30-as évektől fogva (sok tekintetben meg már jóval korábban) alapvetően megszabta a történetírás mibenlétét, a fontosabb kérdések tárgyalásmódját, az események megvilágítását és a főbb alakok jellemzőit, megszabta a történetírás eszmei alapjait, módszertanát, a felhasználható forrásmunkák és a hozzáférhető irodalom körét, az eredmények megjelentetésének lehetőségét és még sok mást. Ez a helyzet a felelős elsősorban a szovjet történetírás elmúlt éveinek kudarcaiért, az egész szovjet történelemtudomány elmaradott állapotának ez a fő oka”. A rendszer a hibás, állítja Nyekrics. Reiman, Nyekrics, Davies és más szerzők rámutatnak a történelemtudomány vezetőinek és az évtizedeken át a politikai ítéletek magyarázóinak szerepét vállaló, a pártgépezet utasításait követő történészek jelentős részének alattvalói beállítottságára²⁴.

Sok anyag szerzője ismeri el, hogy a történelemtudomány utóbbi években bekövetkezett valódi fejlődése azzal áll összefüggésben, hogy a szovjet szakemberek elismerték sok nyugati szerző ítéletének

és megközelítési módjának helyességét. Dallin állítása szerint a nyugati tudósok munkái szabvánnyá váltak, amely megteremtette a szovjet történetírás néhány sikerének lehetőségét. Coquin azt írta, hogy „a szovjet történelemben folyó átértékelések előbb igazolták a nyugati történészek korábbi következtetéseit, minthogy felmutattak volna valamilyen új felfedezést”²⁵.

Szó esett róla, hogy a régi hivatalos tudományos örökséggel folytatózott harc élére fokozatosan a korábbi kívülállók kerültek, mint például Volobujev, Danyilov, Hefter és mások, akiket ideológiai okokból állítottak félre, még ha álláspontjaik értékelésében vannak is ellentmondások. Mert amíg Davies és Wada kizárólag pozitív előjellel illeti erőfeszítéseiket, s ezt a peresztrojka menetével hozzák összefüggésbe, addig Nyekrics sok olyan dolgot vesz észre az említett szerzők munkáiban, amit ő hagyományos történelemnek nevez²⁶.

A legkritikusabb álláspontot a szovjet történetírás 80-as éveinek értékelésében Malia és Nyekrics képviseli. Az idősebb történésznezedeák nézeteinek elemzésébe nem bocsátkozva Nyekrics azt írta, hogy a javarészt a sztálini időkben kialakult „régikadémikus gárda” megpróbálta kikerülni a peresztrojkát, és továbbra is felügyelte a tisztségeket a történelemtudományban. A „gárda” szerint, írta Nyekrics, a szocializmus építése a múltbeli hibák mellett is sikeres volt. Példaként Volkogonov munkáit említi. A szovjet történelemtudomány általánosan negatív megítélésében a szerző Afanaszjevhez csatlakozik, és megjegyzi, hogy a szovjet történelem egész történetírása *A Kommunista Párt rövid történetének* sémájára épült, tele idézetekkel, és a tudományos szolgálalkúság iskolapéldája volt. A Szovjetunióban a történelmi művek alapja a 80-as évek végéig Malia szerint is *A Kommunista Párt rövid történetének* sémája volt²⁷.

A szovjet történelemtudományban zajló általános folyamatok jellemzése mellett az utóbbi évek nyugati publikációiban sokszor elemzik a szovjet történészeknek a nemzeti történelem különböző témáihoz, elsősorban a szovjet korszakhoz való újszerű hozzáállását. A sztálinizmus témája kerül reflektorfénybe. A nyugati szerzők lényegében minden más kérdéskört éppen ennek, a számukra legfontosabb témának a prizmáján keresztül értékelnek.

Mint a szovjet történelemtudományban érvényesülő teljes értékű gorbacsovi peresztrojka alapvető jellemvonására utal Wada a sztálinizmus problémakörének szentelt 1987–1989-es cikksorozatra, illetve Volkogonov *Diadal és tragédia. J. V. Sztálin. Politikai portré* című könyvének és a *Történészek vitáznak* című, a sztálinizmus problémáinak jelentős figyelmet szentelő gyűjteményes kötet megjelenésére. A sztálinizmust

leleplező újabb és újabb rétegek feltárásában Coquin is a szovjet történelemtudomány fehér foltjainak eltörlését látja. Ezt írja Shiokawa is²⁸.

Davies a szovjet antisztálinista kutatói irányzat elemzésének szentelt néhány fejezetet könyvében. Kimutatta, hogyan lepleződött le lassan, hónapok és évek során, hullámokban a sztálinizmus. A szovjet írók lényegében antisztálinista művei nyitották a sort, ehhez később kapcsolódtak a közgazdászok, a filozófusok és végül a hivatásos történészek²⁹.

A Szovjetunió iparosításának történetét vizsgáló új módszerek értékelésekor Shiokawa megemlítette az 1987–1988-ban a *Novij Mir* és a *Kommunyiszt* folyóiratokban megjelent cikkeket, Szeljunyin és Hanyin publicistákét, Lelcsuk, Koseljov, Dmitrenko, Danyilov történésekét, egy sor filozófusét, közgazdászét, szociológusét, melyekben szerinte utalnak a sztálini koncepció alapján véghezvitt iparosítás és az adminisztratív-parancsuralmi rendszer kiépülésének, a sztálinista rendszer felállításának szoros kapcsolatára. Említi a szovjet munkásosztály történetének kezdődő felülvizsgálatát Drobizsev, Skaratan, Gordon munkáiban, de rámutat az értékelések határozatlan voltára és az új témák elsajátításának elhúzódására³⁰.

Davies és Okuda hosszan tárgyalják a mezőgazdasági kollektivizáció történetének új feldolgozásait. Kimutatták, hogy a kollektivizáció történetének a peresztrojka alatt alapvetővé vált megközelítései visszavezethetők a hrucsovi *olvasás* korára, amikor egy agrártudósokból álló csoport – Danyilov, Ivnyickij, Boggyenko, Zelenyin, Vilcan, Maskov – előkészítette a szovjet mezőgazdasági kollektivizáció kétkötetes történetét, amelyben az akkoriban bevett pozitív felhangú történetírással szemben a folyamat objektív körülményeit, negatívumait vizsgálták; az alapvető hibákat, melyeket a sztálini vezetés elkövetett, a folyamatnak a helyi pártvezetések bűnéül felróható elkorcsosulását vidéken. A munka megsemmisítése, melyet Trapeznyikov vezetése alatt az SZKP KB tudományos osztálya végzett, vezetőjének, Danyilovnak az áthelyezése, Okuda és Davies szerint sokáig visszavetették a szovjet történelemtudomány ilyen irányú kutatásait. A továbbiakban mindkét szerző megemlíti a kollektivizált parasztság rettenetes sorsáról tudósító, falura száműzött írók – Tvardovszkij, Alekszejev, Abramov, Mozsajev, Asztafjev – bevonását a probléma kifejtésébe.

A probléma valóban tudományos kutatásának újraéledését a nyugati szerzők az országban zajló folyamatokkal, a 20-as évek agrártudósainak rehabilitációjával kapcsolták össze, Tyihonov, Subkin, Szeljunyin tudományos-publicisztikai szereplésével, de főleg Danyilov cikkeivel és Mozsajevvel a *Pravda* hasábjain 1987 augusztusa és novembere kö-

zött folytatott polémiájukkal, melynek keretében nyilvánossá váltak a kollektivizáció katasztrofális következményei, a rettenetes áldozatok, a „lenini normák” durva megsértése a folyamat során. Ugyanakkor mind Davies, mind Okuda megfigyelte, hogy a szovjet szakemberek nem ismerték fel egyértelműen a kollektivizáció történelmi jelentőségét. Mindemellett Davies szerint Danyilov maga is következetlen, amikor egy sor, főleg publicista szerző határozottabb véleményével ellentétben a kulák kizsákmányolók likvidálása miatt pozitívan ítéli meg a kollektivizációt. A gyakorlat során ugyan eltorzult kollektivizáció történelmi szükségszerűsége mellett foglalt állást Ivnyickij és Kulcsickij. Szelunszkij *A Kommunista Párt harca a mezőgazdaság kollektivizációjáért a Szovjetunióban* című cikkében (Voproszi Isztorii KPSZSZ, 1987/9) Davies szerint, a probléma ősortodox megközelítésével állt elő, amikor kritikával illette a kollektivizáció objektív feltételeinek adottságát tagadó álláspontokat, valamint azt a nézetet, hogy a párt erőszakkal kényszerítette a parasztságra a kollektivizációt³¹.

Körülbelül ugyanezen szempontok szerint vizsgálták a NEP átértékelt régi felfogásmódját. Davies, Shimotomai és Shiokawa szerint ugyanis többek között ez áll a szovjet történelem új olvasatának és a rendszerként értelmezett sztálinizmus kritikájának a középpontjában. Írók, szociológusok, filozófusok, ügyvédek kezdték el ezt a felülvizsgálatot, akik közül megemlítik Zaslavszkaja, Kurasvili, Butyenko, Popov, Lacisz, Ambarcumov, Szeljunyin, Tyihonov, Smeljov, Medvegyev, Hefter és Afanaszjev nevét. A későbbiek során kapcsolódott a vitába Danyilov és Dmitrenko történész. Shimotomai és Davies szerint ennek eredményeképpen a szovjet társadalomtudomány a nyugati történelmi iskola és az annak nyomaiban járó, Danyilov vezette „kisebbségi” szovjet történészek csoportja által kidolgozott NEP-konceptiót fogadja el. Ezen megközelítések lényege a NEP *antisztálinista koncepciójának* megerősítése³².

Ugyanakkor a nyugati szerzők megemlítik a szovjet történészek NEP-értékelései közötti ismert eltéréseket: Shiokawa és Davies felhívják a figyelmet a legmarkánsabban Dmitrenko által képviselt irányzatra, aki 1987-ben óva intett a NEP túlidealizálásától³³.

Némely szovjet szerzőtől eltérően Shiokawa meglehetősen óvatossággal közelít a buharini NEP-alternatíva kérdéséhez. „Ha ma vonzóbbnak tűnik a buharini alternatíva a sztálininál, akkor miért Sztálin győzött?” – teszi fel a kérdést és Lacisz cikkeire hivatkozik, aki szerint a NEP visszaszorulásának idején Sztálin maga mögött tudhatta a párttagság többségét, a munkásosztály forradalmi türelmetlenségére is támaszkodott. Reiman is ír erről³⁴.

A nyugati szerzők foglalkoztak a Szovjetunió nemzetek közötti kapcsolatának és belpolitikájának történetével, a második világháborút tárgyaló új kutatói megközelítésekkel is. Az előbbi problémával foglalkozik Takahashi *A történelem felülvizsgálata történelmi távlatból. A „grúz kérdés” a szovjet történetírásban* című cikke. Mint a többi kérdésben, itt is a publicisták kapják tőle a peresztrojka első babérkoszorúját. Az 50-es évek végének, az *olvasás* időszakának kísérletei óta először *A igazság nevében* című cikkében Zsvanyija, majd *A grúz incidens*³⁵ című anyagukban Zsuravljov és Nyenarokov próbálta meg kideríteni a történelmi igazságot az úgynevezett *nemzeti szakadárság* kérdésében, és a világ elé tárni Sztálin és Ordzsonikidze³⁶ centralizáló, sovinszta jellegű elhajlását. Takahashi szerint a kérdés története iránti érdeklődés a korabeli grúz pártvezetőség által a 70-es években elfojtott régi vita folytatása.

Ita a lengyel-szovjet kapcsolatok területén meglévő fehér foltokat igyekezett feltárni, és vitát folytatott a szovjet tudósokkal Katynról és a Molotov-Ribbentrop paktum aláírásának történetéről³⁷. Mire a könyv megjelent, már elavultnak bizonyult a szovjet sajtóban az ebben a kérdésben megjelent legfrissebb publikációkhoz képest. A II. világháborúval kapcsolatos idejétmúlt dogmák felülvizsgálatának kezdetét Davies arra az időszakra teszi, amikor egymás után sorjázta az új értékelések Szimonov cikkeiben, Nyekrics *1941. június 22.* című könyvében, Zsukov memoárjában, majd később Szamszonov sajtóbéli, fentebb már említett előadásában, Sztadnyukkal, az íróval folytatott vitájában, melyben szó volt Sztálinnak a felső hadvezetésre gyakorolt elnyomásáról a háború első hónapjaiban, és a II. világháború történetének más kulcskérdéseiről.

A forradalom előtti Oroszország történelmét érintő új szovjet kutatások, elméletek és viták iránt is megnőtt az érdeklődés, amely a nyugati szerzők tanúsága szerint nagy nehézségek árán jut át a sztálinizmus problematikájával foglalkozó viták szívós rétegein. Torke szerint ez utóbbiak szinte megpróbálják elfeledtetni, hogy 1917 előtt is létezett orosz történelem, és hogy „az elmúlt évtizedekben ezt a történelmet ugyanúgy eltorzították és felhasználták a politikában, vagy kisebb részében hagyták a feledés homályába veszni”³⁸. Kuryuzawa felfigyelt egy heves vitára, amely már évek óta folyik a Kijevi Rusz, a korai orosz feudalizmus történetéről a Grekov-iskola és a Frojanov vezette lenin-grádi iskola között. A szerző részletesen ismertette Frojanov és követőinek a nézeteit, leírta, hogyan nyitottak tüzet – Cserepin és Pasuto személyében – a Grekov-iskola idősebb tagjai, valamint ifjabb nemzedéke (Szverdlov), egyfelől rámutatott a régi vágású történészek ragaszkodására a feudalizmus meggyökeresedett marxista nézetek

szerint való tárgyalásához, másfelől a forradalom előtti történetírás Frojanov nézeteire gyakorolt túlságosan erős befolyására³⁹.

A nyugati történészek megemlítik, hogy a Voproszi Isztorii folyóirat kerekasztal-beszélgetésén (1988/3) elhangzott a történelemtudományt jellemző monopolizmus kritikája, és megnyilvánult a szovjet tudósok igyekezete, hogy Oroszország történelmét ne a sztálini értékrend szerint vizsgálják. Új témákat vetettek fel a kutatások tárgyaként, például a nem orosz népek történelme és az orosz néphez való viszonyuk, az orosz egyház története stb. Husband megemlíti, hogy a forradalom előtti Oroszországot tanulmányozó szovjet történészek igyekeznek leszokni az idézgetésről, megtagadni a történelem dogmatikus megközelítését, ami a nyugati szerzők véleménye szerint leginkább Grekov, Bahrusin, Picseta és Gotyje munkáiból világlik ki, és a szovjet történetírásnak a forradalom előtti történetírás eredményei iránti növekvő érdeklődéséről is szól. Torke és a többi nyugati történész érintette a Kijevi Rusz, a péteri időszak, a varég kérdés és a táj kutatás történetével kapcsolatos konkrét történelmi események újszerű kutatásait⁴⁰.

Az *Oroszország a bolsevista forradalom előtt* című könyv egyik önálló fejezetében Davies bemutatta a forradalom előtti orosz történelem problémáival foglalkozó viták alakulását 1986 és 1988 között. Írt a szovjet értelmiségiek, társadalomtudósok, és köztük a történészek körének a múlt gazdag történetírói hagyatéka iránti egyre növekvő tiszteletéről, feltárta a nemzeti történelemben egy sor fordulópontra új értelmezésének alapjait, mint például a kereszténység felvételét Oroszországban, annak 1000. évfordulója kapcsán, szólt a szovjet publicisták és történészek kerekasztal-beszélgetéseken és a sajtóban elhangzott felhívásairól, a nemzeti történelem számos lapjának, többek között Samil cárellenes felkelésének, az ősi Rusz területén élő törzsek történetének, a mongol-tatár megszállásnak, és egyes történelmi személyiségek, mint IV. Iván, I. Péter stb. értékelésének szükséges felülvizsgálatáról. A szerző figyelmét a szovjet sajtóban az Oroszország forradalom előtti fejlődéséről, a sztolipini mezőgazdasági reformról és Sztolipin személyéről, Oroszország világtörténelemben betöltött szerepéről akoriban folyó viták sem kerültk el⁴¹.

Általános nyugati vélemény szerint a szovjet történelem új tantervének és a megfelelő tankönyvek kidolgozásában nagy volt a lemaradás. Rámutattak az országban 1987 és 1989 között fennálló ellentmondásos helyzetre, amikor az oktatás a régi mentalitást tükröző tankönyvekből folyt az új gondolkodásmód szellemében, az iskolai és felsőoktatási történelem-vizsgákat pedig eltörölték. Mindemmellett elhangzottak jó-

indulatú megjegyzések is, hogy az új tankönyvek, mint elismerten az egész tudomány állapotának lenyomatai, szükségszerűen lassan születnek meg⁴².

A nyugati történészek helyesen látták meg a szovjet történetírásban zajló, a társadalmi jelenségekkel kapcsolatos főbb folyamatokat. Mégis, a szovjet történelemtudomány fejlődése talán sokkal bonyolultabb, ellentmondásosabb és – bármilyen furcsán hangozzék is – reménykeltőbb, mint az nyugati kollégáink munkáiból és néhány szovjet publicista túlságosan is határozott értékeléséből kiolvasható. Mint az események ilyen, kívülálló szemlélő által festett képeről általában, lemaradtak a szovjet történelemtudomány fejlődésének más, nem annyira szem előtt lévő fejlődési vonalai.

Mindenekelőtt el kell mondani, hogy most folyik a tudomány metodikai újrafelszerelése. Még akkoriban, amikor a párt kezében volt a hatalom és ezért eldönthette a történelemtudomány személyi kérdéseit, és dönthetett úgy, hogy nem kell hivatkozni párt- és kormánydokumentumokra, egy sor hivatásos történész maga látott munkához: visszaadták a materialista dialektikának – ehhez továbbra is ragaszkodtak – a tartalmát, melytől a dogmatizmus megfosztotta. A történelmi valóság objektív vonásainak és sajátosságainak a megmutatása a cél, hangzott el a felhívás, az általánost és a különlegeset kell megmutatni, nem panaszkodni kell a történelmi eseményekre, hanem igyekezni megérteni okukat, kimenetüket, elfogadni a társadalmi-történelmi fejlődés különböző útjainak járhatóságát, komoly dialektikus ellentmondásaival együtt, akármilyen kényelmetlen legyen az egyes társadalmi erőknek vagy csoportoknak. A legfontosabb az, hangsúlyozták, hogy ne tekintsünk a történelemre az éppen hatalmon lévő, bajoktól mentes történelmi sztereotípiát gyártó egyik vagy másik társadalmi erő szemszögéből, sem a velük szembenálló, a hivatalos történelem bálványát ledöntő, az abban csak a múlttal való leszámolás lehetőségét látó körök szemszögéből. Kovalcsenko 1989-ben írt cikkében kristályosodnak ki leginkább ezek a nézetek, de ilyen gondolatok már korábban is megfogalmazódtak, a későbbiekben pedig irodalmárok, publicisták, társadalomtudósok, köztük történészek előadásain hangzottak el, cikkeiben voltak olvashatók⁴³.

A történelem dogmatikus megközelítésének ugyanezen felülvizsgálata során került fokozatosan sor a történelmi jelenségek értékelésében az egyetlen és alapvető kritériumnak tartott osztály megtagadására. Elsődleges lett a történelmi események több szempont szerinti vizsgálata, amely egyaránt sajátja volt a forradalom előtti orosz és nyugati történetírásnak. Az elődök ezen erős oldalát teljes egészében

megismerik a mai orosz történészek, akik történelmi tanulmányaik során a társadalmi-gazdasági megközelítések mellett olyan figyelembevételét is elsajátítják, mint a földrajzi (gondoljunk Szolovjovra és Kljucsevszkijre), pszichológiai-személyiségi (gondoljunk Karamzinra), vallási (gondoljunk a XIX. századi munkákra, mondjuk Golubinszkijre), külpolitikai, etnikai, demográfiai stb szempontok. Ezzel egy érdekes szintézis jön létre, amely a világ múltbéli és jelenlegi társadalomtudományainak minden alapvető irányzatából magába foglalja a legerősebb, legpozitívabb részt, ami eleve emeli a kutatások minőségi szintjét. Messze áll ez a kortárs nyugati történetírók egyszerűsített értékelésétől, akik nagyon gyorsan konzervatívra és progresszívra osztották a történészeket, pontosan ugyanúgy, ahogy a nyugati történetírásra vonatkozóan 1985 előtt a szovjet történészek tették. Az ilyenfajta hozzáállás mégsem tudja elfedni, hogy a különböző irányzatokhoz tartozó történészek táborában az értékek megfeszített átértékelése folyik, dőlnek a régi bálványok. Néhány tudós nem azért tart ki még most is a korábbi értékrend mellett, mert ez felel meg annak az ideológiai beállítottságnak, amely már maga is a Léthe vizébe süllyedt, hanem mert ez illik bele a tudósok világnézetébe, az életben és a tudományban vallott értékrendjükbe, amely egész alkotó tevékenységük során alakult ki. Új politikai és ideológiai alapokról becsmérelni ezt legalábbis furcsa lenne.

Ma lényegében három fő irányvonalban fejlődik a történelmi gondolkodás az orosz történészek körében.

1. A *liberális kommunista* irányzat a társadalmi folyamatok értelmezésében a marxista-leninista metodológiai alapokon nyugszik, melyeket megtisztítottak a későbbi sztálini dogmatikus egyszerűsítésektől és torzításoktól. A történészek és publicisták e rétege annak idején lelkesen fogadta a „megtisztított” Leninre támaszkodó gorbacsovi peresztrojkát, és ehhez a liberálkommunista szemlélethez a Gorbacsov és Jakovlev vezette liberális nómenklatúra összeomlása után is hű maradt. Sokan közülük nehéz alkotói sorsot éltek meg. E korábbi „eretnekek” közül néhányan régebbi lázadó nézeteiket dédelgették, az áttörhetetlen brezsnyevi dogmatizmus és a tudományra erőszakolt szűrkeség körülményei között utasították el kinnal-keservvel a sztálini idők dogmáit. Volobujev, Danyilov, az elhunyt Burdzsalov és Tarnovszkij tudományos nézetei jóval az úgynevezett peresztrojka előtt alakultak ki. És amint azt néhány nyugati szerző tagadhatatlanul észrevette, közülük többen még ma is azokhoz az értékekhez kötődnek, melyek a nemzeti történelem újhullámos lerombolói számára nem is léteznek.

2. A korábbi *ortodox marxista* irányzat (de már a sztálinizmus mint politikai irányzat nélkül), amely kitart az osztályharc szigorúan marxista értelmezésű korábbi kritériumai mellett, szembeszáll a társadalmi fejlődés lenini koncepcióját a késői kommunista nézetektől elválasztani kívánó kísérletekkel, és elutasítja a történelem és a történelmi személyiségek tárgyalásának a liberális nómenklatúra, főleg Gorbacsov és Jakovlev által javasolt felülvizsgált megközelítését.

3. Az *antimarxista* irányzat, amely elutasítja a társadalmi fejlődésnek mind a marxista, mind a lenini, mind a késői kommunista (mindenekelőtt a sztálinista) koncepcióját, és vagy a forradalom előtti orosz, vagy a modern nyugati mintákat követi kutatói gondolkodásában.

Mindhárom irányzat a szovjet társadalom történetével foglalkozó publicisztikában ad leginkább életjeleket magáról, de hatásuk a tudományos-kutatói szemléleten is érezhető, például a forradalom előtti Oroszország történetével kapcsolatban. Sokkal tudományosabban közelíti meg ezeket a kérdéseket Heier és Reiman történész. Éppen Heier szerint „a gondolati pluralizmus (a szovjet történelemtudományban – A. Sz.) alkotó erő, véleményünk szerint a történelem világa a Szovjetunióban változatosabb, színesebb, azaz érdekesebb lett”⁴⁴.

Naivnak látszik az országot vezető politikusok által kifejtett történelmi nézetek fejlődésének értékelése is, és nem kevésbé a történelemtudomány ahhoz kapcsolódó reakciói. Magukban véve csak felszínesen tükrözik a Szovjetunióban folyt hatalmas társadalmi változásokat, a társadalom különböző rétegeihez, más-más korosztályhoz tartozó emberek közösségi és anyagi érdekeit, kulturális szintjét. Éppen ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak a 80-as évek végén a szovjet szociológusok, amikor magyarázatot kerestek egyrészt a gorbacsovi reformok eleinte általános támogatására, másrészt bizonyos, az októberi forradalommal kezdődő forradalmi totalitarizmusban gyökerező társadalmi-politikai értékek híveinek a kitartására. Ezeket a kérdéseket a nyugati történetírás gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja.

Csak elszórtan, talán csak Reiman cikkében voltak sajnálkozó hangok a peresztrojka kifogásolható tudományos értékelései miatt, amelyeket a nyugati szerzők többsége lelkesen liberálisnak minősített. „A vita jelenlegi szakaszában (a megjelentetett anyagokból ítélve) a politikai érdekek sokat nyomnak a latban” – írja (az 1987–1988-ban zajló vitákról – A. Sz.) Reiman – „és ezek ritkán vágnak egybe a tudományos kutatási eredményekkel”. Ezt a NEP túlzó, ideologizált értékelésére vonatkoztatja, de lényegében ugyanezt tartalmazza, szolidabban megfogalmazva Davies könyve és Shimotomai cikke is. Reiman hasonlóképpen ítéli meg a történelmi válaszutak problémáját is, amely véle-

ménye szerint nemcsak helyes és hibás döntésektől, de embercsoportok társadalmi, politikai és egyéb álláspontjainak kérdésétől is függ. Csak elég széles körű társadalmi támogatottságra számító döntés nyújthat alternatívát.

Elég határozottan lép fel a szerző azon ideologizált történelmi értékek ellen is, melyek „valójában nem megszüntetik a történelem káros ideologizáltságát, hanem gyakran csak újabbal helyettesítik annak régi formáját”⁴⁵. Az ilyen konstrukciók ma a történelem egyértelmű elferdítéséhez vezetnek. Reiman és Nyekrics nemcsak a NEP, hanem egy sor történelmi személyiség, többek között Lenin rehabilitált harcostársainak, és magának Leninnek az értékelését hozza fel példaként. Nyekrics egyebek között arra buzdította a szovjet történészeket, hogy tárják fel Buharinnak a szovjet történelemben betöltött valódi szerepét, amiért 1928-ig Sztálin feltétlen támogatója volt, és a legfelsőbb szovjet vezetés tagjaként felelt az ország egész bel- és külpolitikájáért, ezen belül „a gondolati szabadság korlátozásáért” is. A sztálinizmus ellen folytatott hadjáratot pozitívan értékelő szerző ugyanakkor felhívja a figyelmet a forradalomról és Leninről szóló új mítoszokra, melyeket a *gorbacsovista értelmiség* hozott létre⁴⁶. A nyugati történetírásnak feltétlenül figyelembe kellene vennie az ilyen gondolatmeneteket is, amikor a történelemtudományunkban zajló folyamatok általános értékelésére vállalkozik. Meg kell jegyezni, hogy a sztálini korszak történetírásának elmarasztaló értékelései is jelentős kiigazításra szorulnak. Egyfelől ott van a szovjet történelemtudomány vezetőinek, például Grekovnak a jellemzése, másfelől a büntetésüket légerekben töltő Bahrusin vagy Cserepnin méltatása. Ilyen körülmények között szolgálalkúságuk egészen más szint kap. Ez nyugati kollégáink számára, valószínűleg, elég bonyolult. De talán az értékelés célja is egészen más volt.

Meg kell említenünk a szovjet történészek (a hazai és világtörténelem specialistáinak) rugalmasabb hozzáállását a volt marxista történetírás szentek szentjéhez, a történelem formációs értelmezéséhez. Heves viták folynak olyan fogalmakról, mint rabszolgatartás, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus, és nemcsak a világtörténelemre, de a nemzetire vonatkozóan is. És ez esetben a dolog nemcsak a leningrádi iskola és a Grekov-iskola közötti harcra korlátozódik. Továbbra is folyik a vita a századforduló oroszországi kapitalista fejlődésének szintjéről és útjairól, az ország gazdasági sokrétegűségéről, a forradalom után kialakult rendszer lényegéről.

Ezek az ország történelmi múltjának modern, jelentős mértékben felújított eredeti értelmezései. A történelem többszempontú vizsgálatával közösen a modern történetírás új fejlődési irányait mutatják,

mely nem tagadja meg a nyugati tudomány legjobb eredményeit, de nem is másolja le összes újítását, ahogy azt egyesek elképzelik.

Széles körben bizonygatják, hogy a történelmi kulcskérdéseket vitázva lehet leginkább megoldani. A Nyugaton emlegetett viták, kerekasztalok csak a jéghegy csúcsai. Nyugati kollégáinkat a legszélsőségebb viták nyűgözik le és vonzzák. Mondjuk, Afanaszjev elutasítja az eddigi szovjet történetírást, mert szerinte az egész hamisítás. Ez sok hazai és nyugati történésznek tetszik. De ez a vélemény (amely, tegyük hozzá, inkább markáns politikai, mintsem tudományos – jusson eszünkbe Reiman intő értékelése) a vita általános hátterének csupán egy része. Tudományos értékek meghatározása teljesen más, napról napra erősödő vonalak mentén fut. Így, amikor 1990-ben Heier a nyugati történészek azon reményéről ír, hogy „a sztálinizmusról szóló viták mellett az orosz történelem más fontos témáiról, például az orosz abszolútizmus sajátosságairól, az orosz imperializmus előfeltételeiről, a narodnyik-mozgalomról, az orosz liberalizmusról, az oroszországi politikai és filozófiai eszmékről stb. folytatott viták is felélednek”, akkor nemcsak az orosz történelem néhány kulcskérdését feldolgozó legfontosabb irányzatokat határozza meg, de bizonyos fokig jelzi a nyugati történészek lemaradását is e témák felvetésének területén.

Jelen cikk szerzője ezzel kapcsolatban nemcsak a már emlegetett, a történelemtudomány általános fejlődési irányvonalainak alaphangját megadó, történelmi folyóiratainkban és tudományos intézményeinkben zajló kerekasztalokat emelte ki, hanem a nemzeti történelem összes fontosabb kérdésével foglalkozó széleskörű vitákat is. Ha csak az Szovjet Tudományos Akadémia Történelmi Szekciója és az Orosz Történelmi Intézet által 1987 és 1990 között szervezett országos vitákat tekintjük, témájuk tárgyai voltak a XIX. századi felszabadító mozgalmak Oroszországban, a történelem módszertani problémái és a történelemtudomány válsága, a soknemzetiségű Orosz Birodalom létrejötte és a különböző népek Oroszországhoz csatlakozásának kérdése, a NEP lényege és eredményei stb. Például az 1989-ben folytatott, a soknemzetiségű Orosz Birodalom létrejöttéről szóló vitában a volt Szovjetunió különböző területeiről érkezett több tucat történész vett részt, akik teljesen új, történelmileg hiteles megközelítésben tárgyalták a felvetett kérdéseket a népek Oroszország kötelékébe lépésének változatairól, annak békés és erőszakos módszereiről, a folyamat ma is élő dialektikájáról. A vita során előadások hangzottak el a kaukázusi háborúról, Samil mozgalmáról, a közép-ázsiai cérellenes felkelésekről és még más témákról, de minderről nyugati kollégáink nem szereztek tudomást. 1990 végén tartották *Az osztály, a nemzet és az általános emberi közötti*

kapcsolat Oroszország külpolitikájában témájával foglalkozó összmoszkvai vitát, amely egészen újféléképpen határozta meg az orosz történelem külpolitikai tartalmát a Kijevi Rusz korától egészen a XX. század elejéig. Geopolitikai és nemzeti jellegű kérdéseket vitattak meg, vizsgálták a földrajzi és etnikai környezetnek erre a politikára gyakorolt hatását és azt, hogyan alakult ki e politika az orosz társadalom különböző osztályainak, rétegeinek, nemzetiségeinek hatására.

Tehát már régen nem a történelem fehér foltjairól van szó, hanem az oroszországi történelmi fejlődés grandiózus tudományos felülvizsgálatáról.

Itt kell elmondanunk, hogy amint annak az igazi tudományban lennie kell, ma már nem elégítenek ki minket sem a régi értelmezések, sem a sztálini-brezsnyevi dogmatikus álmarxista sémák, sem a saját korának, történelmi probléma-értelmezésének színvonalát tükröző klasszikus forradalmi marxista és leninista értékelések, sem a modern nihilista vagy szélsőségesen hazafias álláspont, sem a tudományos fejlettségi szintnek megfelelő nyugati értékelések, melyek vagy tudományos-ideológiai vitát folytatnak a régi szovjet történetírással, vagy új politikai ideálok igéjét hirdetik.

Most teljesen új kutatói módszerek után folyik a keresés, melyek magukba foglalják a világ tudományának legértékesebb, legigazabb, legbecsületesebb vonásait. E keresés során nem csupán a régi eltörlése a lényeg, de az új, építő jellegű történelmi alapok létrehozása is. Ez az, amit a nyugati kollégák gyakran nem vesznek észre. Ez nem szemrehányás. Megállapítás. A mélyben zajló folyamatok jobban láthatóak nekünk Oroszországból, kívülről talán egyáltalán nem látszanak. A történetírás peresztrojkája lassan, de feltartóztathatatlanul felöleli a nemzeti történelem gyakorlatilag minden mozzanatát.

Igaz, sokáig tartott a szovjet történészek elindulása, még erősek köztük a visszahúzó erők. A publicisztikán nevelődő közösségi tudat a kutatói útkeresés előtt haladt. De már Reiman (a szovjet szerzőkről nem is szólva) megjegyezte, hogy a publicisták által írt újdonságok sokszor felületesek, pontatlanok voltak, tele elhamarkodott és megalapozatlan következtetésekkel. Ő hangsúlyozta azt is, hogy a múlt szovjet történelemtudományát megkülönböztetett figyelemmel kell vizsgálni. Ha annak idején megjelenhetek volna Burdzsalov vázlatai az októberi és februári forradalmakról, Danyilov és Moskov munkái a kollektivizáció történetéről a Szovjetunióban, Volobujev és Tarnovszkij munkái a századelő Oroszországának társadalmi-gazdasági fejlődéséről, ha nem tagadnak ki a tudományból olyan történészeket, mint Medvegyev és Nyekrics, másképp is állhatna a tudomány mérlege⁴⁷.

A szovjet történetírás tudományos irányváltásának ez az elhúzó-dása személyi kérdésekkel is összefüggésben áll. A kutatók tábora alapjában véve nálunk idősebbekből áll, akik menet közben újítják fel tudományos fegyvertárukat. Mindig ugyanazok az emberek, ugyanazok a kezek. A fiatalság a folyamatba aktívan kapcsolódik be, de még anyagot és tapasztalatot kell gyűjtenie. Rádásul egy újságcikk megírásához elég egy hét, egy tudományos tanulmányéhoz hónapok kel- lenek, egy könyvhöz még annál is több idő. Helyesen mutatott rá erre Emmons és Malia, a stanfordi konferencián tartott előadásaiban⁴⁸. De történészeink még ilyen körülmények között is haladnak előre, és tu- dományos életünk kilátásai már nem tűnnek annyira reménytelennek.

Említést érdemel néhány, a *Pravdai péntek* sorozatban 1988–1989-ben publikált, a szovjet társadalom történelmének kulcskérdéseivel foglal- kozó cikk. Ezek közé tartozik Danyilovnak a kollektivizációról, Kozlov- nak és Borgyugovnak a 20-as, 30-as évekről, Lelcsuknak és Koseljov- nak az iparosításról szóló cikke, melyekre Nyugaton is felfigyeltek, va- lamint egy sor, más szovjet napilapokban és folyóiratokban megjelent hasonló anyag⁴⁹, amelyek felölelik a sztálini üldöztetéseket, a Molotov- Ribbentrop paktum problémáját, a II. világháború különböző néző- pontjait, a hruscsovi olvadást és az azt követő pangást. Ugyanitt kell megemlítenünk a sztálinizmus kialakulásával és lényegével foglal- kozó kérdéskör kidolgozását, amely sokkal gazdagabb és mélyrehatóbb, mint ahogy az a nyugati tudósok munkáiból kiténik.

Ez már nem könnyed publicisztika, hanem pontosan mérlegelt, új, sokszor levéltári anyagokra támaszkodó tudományos kutatások, me- lyek mind a hozzáértő, mind az átlagolvasónak szólnak. A problémák egészen újfajta látásmódjával találkozunk bennük, amely egyszerre a régi nézőpont elutasítása és a történelem új értelmezésének megerő- sítése⁵⁰. Igaz, az „új” fogalma teljesen viszonylagos. Ennek az „új”-nak minden lépése a régi sztereotípiák keserves és nem is mindig követke- zetes megtagadása árán adódik. A radikális nyugati és hazai történe- szek és publicisták minden egyes ilyen munkához benyújthatnák a számlát. De ekkor ők is megkaphatnák saját számlájukat.

A történészek éppen 1988–1989-ben kezdtek feldolgozni egy sor új témát: az orosz emigráció történetét, a fehérgárdista mozgalom történe- tét a polgárháború alatt, a századelő eszmei harcait, az összes szemben- álló politikai erő figyelembevételével. Az orosz politikai pártok, külö- nösen a bolsevikok ellenfeleinek történetére összpontosult a figyelem.

A sztálinizmus lényegének tanulmányozása mellett a történészek nemcsak számunkra, de a világ tudománya számára is új témák kuta- tásába fogtak, mint például az adminisztratív-parancsuralmi rendszer

kiépülése a Szovjetunióban, a disszidens mozgalom, az illegális társadalmi szervezetek története, az orosz nemzeti tudat kialakulása stb. Jelentősen nőtt a XVI–XX. század politikatörténetével, az orosz liberalizmus kutatásával, reformokkal és a reformerek élettörténetével foglalkozók száma.

A modern tudományos tervezetekben jellemzőek az úgynevezett átmeneti témák, melyek mind a forradalom előtti, mind a szovjet történelmet felölelik. Ide sorolható Oroszországnak a XX. század első harmadában elért ipari és mezőgazdasági fejlődése és ugyanezen korszak orosz kultúrájának története. Nem bűvös határsorompó többé az 1917-es év, amely két ellentétes, egy megátkozott és egy boldog részre szakította Oroszország történetét.

Óriási, mind a mai napig nem csökkenő érdeklődés nyilvánult meg a történelmi személyiségek iránt. A folyóiratok „Történelmi arckép” rovatot nyitottak, a kiadók „Történelmi életrajzok” sorozatokkal jelentek meg a piacon. Az olvasók óriási érdeklődése kísérte a hivatásos történészek IV. Iván, Borisz Godunov, Ál-Dmitrij, I. Sándor, Sztolipin, Witte, és az orosz történelem más szereplőinek életéről szóló történelmi vázlatait. Ezzel egy időben kezdtek megjelenni a bolsevizmus alakjairól, a szovjet korszak olyan vezetőiről szóló vázlatok, akiknek évtizedekig ki sem lehetett ejteni a nevét, vagy torzképet festettek róluk: Trockijról, Buharinról, Rikovról, Tomszkijról, Szokolnyikovról, Raszkolnyikovról, Sljapnyikovról stb⁵¹. Ezek a munkák folyóiratokban és könyvformában is megjelentek⁵².

Jelenleg már nemcsak az úgymond első vonalbeli alakok életrajzai kerülnek kidolgozásra, de a Sztálin elleni harc másod-, harmadvonalbeli szereplőie is, megjelennek Sztálin fegyvertársainak eddig ismeretlen levéltári anyagok alapján összeállított életrajzai: Kaganovicsé, Zsdanové, Berijáé, valamint életrajzok Hruscsovról és a poszt sztálinista Brezsnyevről, Szuszlovról stb. Gyakorlatilag ilyen anyagokkal vannak tele a mai történelmi kiadványok. A történelmi igazság iránti éhséget egyre nagyobb mértékben és gyorsabban sikerül csillapítani. Elmondható tehát, hogy miközben gyakran hagyatkoznak a nyugati kutatói hagyományokra (Tucker, Davies, Cohen, Conquest, Daniels stb.), a szovjet történészek töretlenül haladnak előre, hála a hazai anyagoknak.

Külön meg kell említeni a modern történetírói kutatások fejlődését. Itt is megfigyelhető a régi minősítések átértékelése. Pozitív előjelet kap az orosz történelemtudomány klasszikusainak munkássága, Karamziné, Szolovjové, Kljucsevszkijé, Miljukové, Kizevetteré. Előadások hangzanak el az orosz történész-teozófusok, Szolovjov, Bergyajev és mások történelmi koncepcióiról.

Mégis, bár a hivatásos tudósok jelentős lépéseket tettek kutatói fegyvertáruk felújítására azokban az években, a történelmi gondolkodásmód forradalmi átépítéséhez lényegében két, egymásnak látszólag talán ellentmondó történetírói forrás meglétére volt szükség: a publicisztikákban, többek között a történelmi tárgyúakban megnyilvánuló gondolatokra és a klasszikus történetírás forrására, amely az új alapon lassan, de biztosan szedte össze erejét. E források nemcsak szemben álltak egymással mint „hivatásos” és „kontár”, de ösztönözték is egymást, ezzel segítve a történelmi gondolkodásmód általános, széles körű átalakulását, amelybe folyamatosan bevonták a történészek különböző rétegeit.

Éppen ezeken a sokrétű, pluralista, módszertanilag megújult alapon folytatta fejlődését az orosz történelemtudomány a 90-es évek elején. De ez már egy másik történet.

(*Rosszija v XX veke. Isztoriki mira szporjat.* Moszkva, Nauka, 1994, 727–747. 1.)

Fordította KÓSA GERGELY

¹ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, Ed. A. Dallin, B. Patenuade, Stanford Univ., 1988.

² Davies R. W.: *Soviet History in Gorbachev Revolution*, L., 1989.; Uő.: *Szovjetszkaja isztoricseskaja nauka v nacsalnij period peresztrojki*, Vesztnyik AN SzSzsZR, 1990/8.

³ Nove A.: *Glasnost' in Action*, L., Sydney; Wellington, 1989.

⁴ *Facing up to the Past: Soviet Historiography under Perestroika*, Ed. T. Ito, Sapporo, 1989.

⁵ Hosking D.: *The Awakening of the Soviet Union*, Cambridge (Mass.), 1990.; Eklof B.: *Soviet Briefing: Gorbachev and the Reform Period*, Boulder (Col.), 1989.

⁶ Reiman M.: *Peresztrojka i izucsenyie szovetszkaj isztorii*, Voproszi Isztorii, 1989, N°12; Nekrich A.: *Perestroika in History: The First Stage*, Perestroika, Current Trends and Soviet History, Survey, 1989., Vol. 30., N°4 (131); Geier D.: *Problemi i perszpektyivi szotrudnyicsesztva isztorikov Szovetszkogo Sojuza i FRG*, Isztorija SZSZSZR, 1990/2.

⁷ *The Soviet System in Crisis: A Reader of Western and Soviet Views*, Ed. A. Dallin, G. W. Lapidus, Boulder (Col.), 1991.

⁸ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, pp. 6-8.; Davies R. W.: I. m.: pp.129-130.

⁹ Wada H.: *Perestroika and the Rethinking of History in the Soviet Union, 1986-1988*, In: *Facing up to the Past*, pp. 36., 47.; Husband W.: *Rewriting Soviet History Texts: The First Phase*, In: *Ibid.*, p. 85.

¹⁰ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, p. 8.; Davies R. W.: I. m.: p. 135.

¹¹ Davies R. W.: I. m.: p. 135.

¹² Shimotomai N.: *New Interpretation of the NEP and the Stalinist System under Glasnost, Facing up to the Past*, pp. 188-190.; Wada H.: I. m. p. 47.

¹³ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, p. 7.; Davies R. W.: I. m.: p. 146.; Nove A.: I. m.: pp. 37-41.; Wada H.: I. m.: pp. 44-45.; Wheatcraft S. G.: *Glasnost' and Rehabilitation*, In: *Facing up to the Past*, p. 199.

¹⁴ Davies R. W.: I. m.: pp. 135., 137., 146., 149.; Burns R.: *Some Perspectives on the Soviet Ferment Concerning Soviet History*, In: *Facing up to the Past*, p. 18.

¹⁵ Davies R. W.: I. m.: p. 155.

¹⁶ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, p. 7.

¹⁷ Davies R. W.: I. m.: pp. 129, 135., 143., 154.; Nekrich A.: I. m.: p. 26.

¹⁸ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, pp. 9., 14., 18.

¹⁹ *The Soviet System in Crisis*, p. 278.

²⁰ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, pp. 9-12.; Reiman M.: I. m.: p. 145.; Davies R. W.: I. m.: p. 168.; Nove A.: I. m.: pp. 37-38.; Shiokawa N.: *Recent Rethinking of Collectivization in the Soviet Union*, In: *Facing up to the Past*, p. 151.; Wada H.: I. m.: pp. 37-39.;

²¹ Davies R. W.: I. m.: pp. 169-170.

²² A témáról ld.: Wada H.: I. m.: pp. 51-52.; Davies R. W.: I. m.: pp. 171-175.

²³ Reiman M.: I. m.: p. 148.

²⁴ Uo: p. 146.; Nekrich A.: I. m.: p. 28.; Davies R. W.: I. m.: p. 69.

²⁵ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, p. 13.; Coquin F-X.: *Comments on the Current „Ferment” and Revision of History in the Soviet Union: Stakes, Limits, Outlook*, In: *Facing up to the Past*, p. 22.

²⁶ Davies R. W.: I. m.: pp. 170-171.; Wada H.: I. m.: pp. 35.; Nekrich A.: I. m.: pp. 27-30., 37.; Nyekrics kritikával illeti Volbujev kijelentését, mely szerint „a szovjet nép hű maradt fontos történelmi választásához” (Nekrich A.: I. m.: p. 25).

²⁷ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, p. 18.

²⁸ Wada H.: I. m.: pp. 68-69.; Coquin F-X.: I. m.: p. 25.; Shiokawa N.: *Perestroika and the New Perspective on Soviet History on Industrialization* (a továbbiakban I. m.), In: *Facing up to the Past*, p. 153.

²⁹ Davies R. W.: I. m.: pp. 59., 74., 80.

³⁰ Shiokawa N.: I. m.: pp. 158-159., 161-164.

³¹ Davies R. W.: I. m.: pp. 1-5.; 47., 49., 55., 57.; Okuda H.: *Recent Rethinking of Collectivization in the Soviet Union*, In: *Facing up to the Past*, pp. 164-171., 173., 176-177.

³² Davies R. W.: I. m.: p. 28.; Shiokawa N.: I. m.: pp. 152-153.; Shimotomai N.: I. m. pp. 190., 192.

³³ Davies R. W.: I. m.: p. 31.; Shiokawa N.: I. m.: p. 152.; utalás Dmitrenko *Lavocska ili kooperatyiv* c. cikkére, In: *Izvesztyija*, 1987/10/30

³⁴ Shiokawa N.: I. m.: pp. 154., 155.; Reiman M.: I. m.: p. 155.

³⁵ In: *Pravda*, 1988/4/12, ill. Zarja Vosztoka, 1988/6/26.

³⁶ Takahashi S.: *The Reconsideration of History in Historical Perspective: „The Georgian Question” in Soviet Historiography*, In: *Facing up to the Past*, pp. 243-245.

³⁷ Ito T.: *Blank Spots in Polish-Soviet History: Pandora’s Box or Catharsis*, In: *Ibid.*, p. 259.

³⁸ Torke H-J.: *The History of Pre-Revolutionary Russia in the Current Debate of Soviet Historians*, In: *Ibid.*, p. 97.

³⁹ Kuryuzawa T.: *The Debate on the Genesis of Russian Feudalism in Recent Soviet Historiography*, In: *Ibid.*, pp. 111.

⁴⁰ Torke H-J.: I. m.: pp. 103-104., 106.; Davies R. W.: I. m.: p. 176.; Husband W.: I. m.: pp. 99., 101.

⁴¹ Davies R. W.: I. m.: pp. 11-15., 17-18., 23-24.

⁴² Ld.: Husband W.: I. m.: pp. 85-.; Davies R. W.: I. m.: pp. 182.

⁴³ Ld.: Kovalcsenko I. D.: *Issledovanyije isztyini szamo dolzsno bity isztyinno*, In: *Kommunyszt*, 1989/N°2, pp. 86-88., 90.; Ld. pl.: *Isztoriki i piszatyeli o lityerature i isztorii*, In: *Voproszi Isztorii* 1988/6; Kruglij Sztol: *Szovjetszkij Szozjuz v 20-e godi*, uo./N°9; *Kollektyivizacija: Isztoki, szuscnsoszty, poszledsztvija*, In: *Isztorija SZSZSZR*, 1989/N°3; Kljamkin I.: *Kakaja doroga vegyot k hramu*, In: *Novij Mir*, 1987/N°11; Subkin V.: *Trudnoje proscsanyie*, uo. 1989/N°4.; stb.

⁴⁴ Geier D.: I. m.: p. 208.

⁴⁵ Reiman M.: I. m.: pp. 153., 155.

⁴⁶ uo.: p. 157.; Nekrich A.: I. m.: pp. 35., 43.

⁴⁷ Reiman M.: I. m.: p. 146.

⁴⁸ *Soviet Scholarship under Gorbachev*, pp. 15., 19.;

⁴⁹ *Pravda*, 1988/8/26, 1988/9/16, 30, 1988/10/3, 21, 28; Gimpelson J. G.: *Vlijanyije grazsdanszkoi vojni na formirovanyije szovjetszkoi polityicseszkoi szisztjemi*, In: *Isztorija SZSZSZR* 1989/5; Buldakov V. P., Kabanov V. V.: *Voennij kommunyizm: igyeologija i obscsesztennoje razvityije*, In: *Voproszi isztorii*, 1990/3.; stb.

⁵⁰ Ld. pl.: *Oszmislzity kult Sztalina*, M., 1989.; Kruasvili Sz. P.: *Polityicseszkaja doktrina sztalinizma*, In: *Isztorija SZSZSZR*, 1989/N°5; *Totalitarizm kak isztoricseszkij fenomen*, M., 1989; Volkogonov D. A.: *Triumf i tragegyija. I. V. Sztalin. Polityicseszkij portret*, M., 1989; Medvegyev R.: *O Sztalinye i sztalinizme*, In: *Znamja*, 1989/1; Volkogonov D. A.: *Sztalinizm: szuscnsoszty, genyezisz, evoljucija*, In: *Voproszi isztorii*, 1990/3; stb. Sok szolgált e munkák közül egyes, már a 90-es évek elején megjelent monográfiái kutatások alapjául.

⁵¹ Ld. pl.: Borgyugov G., Kozlov V.: *Nyikolaj Buharin*, In: *Kommunyszt*, 1988/13; Skarenkov L. K.: *Nyikolaj Ivanovics Buharin*, In: *Voproszi isztorii*, 1988/7; Sztarcev V. I.: *Polityicseszkije rukovogyiteli szovetszkogo goszdarsztva v 1922–nacsale 1923 g.*, In: *Isztorija SZSZSZR*, 1988/N°5; Vaszeckij Ny. A.: *L. D. Trockij. Polityicseszkij portret*, Novejsaja Isztorija, 1989/3; Pancov A. V.: *Lev Davidovics Trockij*, *Voproszi isztorii*, 1990/5; stb.

⁵² Ld. pl.: Buharin Ny. I.: *Etyudi*. M., 1988; uo.: *Puty k szocializmu*, In: *Izbrannije proizvegyenyija*. Novoszibirszk, 1990; L. D. Trockij: *Isztorija russzkoj revoljucii* részletei, In: *Isztorija SZSZSZR*, 1990/3; stb.

A történelem új politizációja avagy tudományos pluralizmus?

(A XX. századi Oroszország történetét feldolgozó szakirodalom főbb tendenciáiról)

Oroszország XX. századi történelme már hosszú évtizedek óta a világ történetírásának kimeríthetetlen tudományos témája. Ez a történelem minden bizonnyal éppoly kimeríthetetlen, ellentmondásos és bonyolult, mint maga a tragikus sorsú ország. Hazánk XX. századi történelmét és annak különböző szempontú megközelítéseit nyilvánvalóan nem egyetlen orosz vagy külföldi történész nemzedék fogja újraértelmezni. Mert ennek a történelemnek mely az emberiség nem kevésbé nagyívű, ellentmondásos és vészterhes történelmének szerves részét képezi minden kétséget kizáróan tudományos igényű feldolgozása csak a nemzetek felett álló történelmi gondolkodás erőfeszítései által valósítható meg. Ennek a folyamatnak elengedhetetlen feltétele a tudomány szabad integrációja, valamint az, hogy a történettudomány felszabaduljon az ideológiai és politikai megfontolások pusztító súlya alól.

A tudomány ma megújult társadalmi viszonyok között folytatja Oroszország XX. századi történelmének kutatását. Szerves egésznek tekinti a korszakot, melyben az egyes részek az orosz és az egyetemes valóság egységes fejlődéséhez kapcsolódnak. Az orosz történelem legbensőbb eseményei olyanok, mint az 1905–1907-es forradalom, Sztolipin reformjai, a februári és az októberi forradalmak, a polgárháború, a NEP, a sztálinizmus kialakulása és fejlődése, a forradalmi totalitárius állam létrehozása, a totális szocialista rendszer liberálkommunista átalakítására tett kísérletek az 50-es évek közepétől a 60-as évek elejéig tartó időszakban, illetve a 80-as években nem egymástól elszigetelt dicsőséges vagy szégyenletes részletek, hanem láncszemei azon nagy eurázsiai ország egységes történelmének, mely kérlelhetetlen törvényszerűséggel kötődik Nyugat és Kelet közös történelméhez.

Korábban amint azt jól tudjuk ezen események értelmezhetőségi tartománya rendkívül szűk volt. Az elsősorban az 1917 utáni korszakkal foglalkozó szovjet történetírás tudományosan hiteltelen volt, az események értékelésében szigorú ideológiai és politikai szempontok domináltak.

A nyugati történetírás az eszközök, a gondolatok és az új megközelítési lehetőségek szélesebb tárházából válogathatott, ezeket vitára is bocsáthatta. És mégis. A 20-as évek közepétől a sztálinizmusnak mint társadalmi, politikai és ideológiai rendszernek a megerősödése, valamint a két rendszer szociális, gazdasági, politikai, ideológiai, és mindezek sajnálatos következményeként tudományos szembenállásának megfelelően a történettudomány nem annyira a kutatói dialógus, sokkal inkább az ideológiai harcok mezejévé vált. Mindez felmérhetetlen károkat okozott mindkét szembenálló fél számára, bár hazánkban és Nyugaton ebben az időben is számos érdekes munka született. Ezek elsőrendű forrásokon és eredeti kutatói ötleteken alapultak.

Eközben a nyugati, egyebek között az orosz emigráns történetírás – amelyet nem korlátozott az osztályharcos tételek kötelező érvényű elfogadása –, szabadon értékelhette a szovjet valóság tragikus oldalát. Ez gyakorlatilag lehetetlen volt a szovjet történettudomány számára, amely legnagyobb sikereit a forradalom előtti orosz történelem feldolgozása terén érte el. Amíg mi buzgón kérődzünk a *Kratkij kursz isztorii VKP(b)* [Az SZKP(b) rövid története] című klasszikuson, majd később a fejlődő szocializmus szuszlovi koncepcióján, a nyugati tudományos világ messze megelőzött minket a szovjet történelem tárgyalásában. Ezt nem pusztán a 20-as, 30-as évek Szovjetuniójának történetét feldolgozó munkák, hanem a 70-es évektől a 80-as évek elejéig tartó pangás időszakáról szóló elemzések is bizonyítják. Az USA-ban, Angliában és Németországban tekintélyes művek születtek, melyek a politikai berendezkedést, a gazdaságot, a kultúrát, az oktatást és a hadügyet vizsgálták, s amelyek arra a következtetésre jutottak, hogy a Szovjetunió súlyos válságban van.¹ Mi ezeket a munkákat vagy a történelem meghamisításaiként értékeltük, vagy egyszerűen tudomást sem vettünk róluk.

A 80-as és 90-es évek fordulóján az ország belpolitikai helyzete alapvetően megváltozott. A döntő év 1988 volt, amikor a tömegtájékoztatói eszközök, a publicisztika, a tudományos-népszerűsítő, illetve a tudományos folyóiratok aktív támogatásával társadalmunk a legfőbb gazdasági, politikai és társadalmi reformok területén maradva viszonylagos nyíltságra tett szert. Ez volt az az időszak, amikor az évtizedeken keresztül hallgatásra ítélt történelmi személyiségek, vagy a hamisan ábrázolt történelmi események egyre inkább a szabad történelmi diskurzus tárgyaivá váltak. A fény természetesen azokat a helyeket világította meg, ahol korábban sötétség honolt, vagy ahova árnyék vetült. E világosság hordozóivá elsősorban

a publicisták, a kultúra, az irodalom és a film képviselői, vagyis azok az emberek váltak, akik a leggyorsabban tudták mozgósítani alkotóerejüket a történelmi igazság feltárása érdekében. Gondoljunk csak M. Satrov darabjaira, vagy Tengiz Abuladze *Vezeklés* című művére.

Kik ragadtak elsőként tollat? A hatvanasok, illetve a hozzájuk közel állók, akik a hruscsovi olvadás időszakában a 20-as évek vége óta először léptek fel a történelmi, mindenekelőtt az antisztálinista, antitotalitárius történelmi igazság felkutatása érdekében. Megemlíthetném itt a *Novij Mir* című folyóirat publicisztikai írásainak egész sorát I. Kljamkin, A. Nujkin, V. Szeljunyin, V. Subkin és mások cikkeit, valamint az általános érdeklődést kiváltó írásokat a *Moszkovszkije novosztji*, a *Szovetszkaja kultura* című napilapok, illetve az *Ogonyok* és az *Argumenty i fakti* című hetilapok hasábjain. A *Pravda* pénteki cikkei a NEP, a kollektivizáció és az iparosítás problémáját érintették. Ide sorolhatók egyebek mellett azok a különböző tudományos, illetve tudományos-népszerűsítő kiadványokban megjelent írások is, melyek a csak később, a 80-as évek legvégén rehabilitált párt- és állami vezetőkkel N. I. Buharinnal, A. I. Rikovval, F. F. Raszkolnyikovval, G. E. Zinovjevvel, M. P. Tomszkijjal, G. L. Pjatakovval foglalkoztak, végül ide tartoznak még D. A. Volkogonov Sztálinról és Trockijról szóló írásai.

Ezek a munkák egyazon irányzatot képviseltek, lényegében a sztálinizmus leleplezését és a lenini idők „rehabilitációját” szolgálták. Mindazt, ami a sztálini diktatúra létrehozása, a pártapparátus egyeduralmának megteremtése után történt (és itt legfőképpen a „fordulat évét”, 1929-et emlegetik), negatív fényben tüntetik fel. Érdemes továbbá megemlíteni azokat az 1989-ben publikált dokumentumokat, amelyek a szovjet-német, majd a szovjet-finn kapcsolatokat taglalják, valamint a 30-as évek szovjet külpolitikájáról szóló leleplező cikkek sorát. Nem is beszélve például a *Kominternt* és a *Kominformot* érintő anyagokról. Gyökeret vert egy olyan nihilista szemlélet, amely az ország történelmét két, egymástól jól elkülöníthető részre osztja: a lenini, illetve a sztálini periódusra. A lenini korszak támogatást érdemel, tanulmányozásra és elismerésre méltó, míg a sztálini időknek az átok és a harag jut osztályrészül. Lenin bajtársait általános lelkesedés övezte, az ellenkező oldalt ezzel szemben kérlelhetetlen szigor sújtotta.

A „hatvanasok” koncepciója meghatározott időre uralkodóvá vált a liberalizálódó szovjet társadalomban. És ami teljesen törvényszerű, ugyanakkor merőben paradox, hogy ezek az elgondolások a Gor-

bacsov vezette liberális nómenklatúra ideológiájává lettek. A helyzet paradox volta abban állt, hogy a „hatvanasok” antitotalitárius eszméi képtelenek voltak szentesíteni az enyhén maszkírozott „peresztrojka” liberális nómenklatúra-rendszert.

Érdemes ehhez még hozzáfűzni, hogy az egymással szemben álló táborok tagjai a sztálini diktatúra idején a vesztes oldalon álltak: üldözöttek gyermekei és unokái voltak, olyan emberek, akik annak idején teljes joggal élhettek az író, Jurij Trifonov szavaival élve – a „rakparti házban”, és akik később, a megtorlások és az azokat követő üldözések során kizárattak e „házból” (a kifejezést itt jelképként használjuk). A hruscsovi olvadás időszakában nagyjából sikerült betagozódniuk a társadalomba, ám azután, a brezsnyevi „ellenreformok” következtében nem tudták érvényesíteni akarataikat, és képtelenek voltak megvalósítani a 20-as évek első felének ideáit.

A 80-as évek végétől a sztálinizmus és a szovjet totalitarizmus megítélését illetően közeledett egymáshoz a szovjet és a nyugati történetírás álláspontja. A szovjet sajtóban, illetve a könyvkiadásban olyan vezető nyugati ruszisták és szovjetológusok írásai láttak napvilágot, mint R. Tucker, S. Cohen, A. Rabinovics, S. Fitzpatrick, G. Hosking, R. Daniels, M. Raiman, D. Geier és mások. E munkák segítségével melyeket nemrég még a valóságot meghamisító művekként értékelték, s amelyek az antitotalitárius szemléletű hazai írásokhoz kapcsolódtak megérthetjük a szovjet rendszer fejlődésének lényegét a 20-as és a 80-as évek között. Az olyan mozgalmak fellépése, mint az *Aprél* és a *Memorial* mintegy megkoronázta ezeket a törekvéseket, mivel tökéletesen megfeleleltek a Gorbacsov vezette „áprilisi tavasz” irányvonalának, illetve az azt követő „glasznosztynak”. Utóbbi alighanem a fordulatot képviselő liberális pártnómenklatúra-szárny legjelentősebb vonása volt, mely társadalmi nyomásra valódi tartalmat nyert.

Az alapvető publicisztikai írásokban megnyilvánuló nihilista hangulatot a történészek feszülten fogadták. Ez nem pusztán abból fakadt, hogy a szakemberek, amint azt Nyugaton nem egyszer kijelentették², konzervatív, durván szólva sztálinistabarát nézeteket vallottak. Az igazság az, hogy a történészeknek nem állt rendelkezésükre megfelelő anyag ahhoz, hogy bekapcsolódjanak ebbe a polémiaiba. A téma publicisztikai szintű feldolgozásában mindössze néhányan vettek részt. A tudományos szinten való tárgyalás csak később valósult meg, amikor a tudósok egy része új forrásokra támaszkodva végezte kutatásait.

Az akkori helyzetet vizsgálva két következtetést vonhatunk le.

Egyrészt a kor publicistái által felvázolt történelmi kép meglehetősen egysíkú volt. Mindezt semmi esetre sem nevezhetjük szilárd alapokon nyugvó, objektivitásra törekvő történetírásnak. Pusztán elhamarkodott, politikai szempontból megfogalmazott válasz volt mindazokra a hamisításokra, elhallgatásokra és torzításokra, melyekkel a különféle politikai rendszerek Sztálin és epigonjai, valamint a „peresztrojka” szervezői elárasztották a történetírást. Igazságok helyett féligazságok születtek csupán, különösen a sztálinizmus történetére vonatkozóan. Mindez a történelem jellegzetes publicisztikai eszközökkel folytatott politizációja volt. A történész szakma tekintélyes része értetlenséggel és meglepetéssel fogadta az efféle történetírást. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a „történelemcsinálás” legyen bár szó féligazságokról egyéb módszerei nem léteztek ebben az időben. Az adott helyzet ugyanakkor szakmai aktivitásra ösztönözte a történészeket mind elméleti síkon, mind pedig a konkrét történelmi megértés terén.

Az események azonban hihetetlenül felgyorsultak.

Mindannyian tudjuk, hogy a történelem megszakítások nélküli folyamat. A publicisztikában, illetve a propagandisztikus írásokban el lehet határolni egymástól a különböző történelmi korszakokat. Sokkal nehezebb megtenni ezt a való életben, avagy a valóságot tükröző tudományos munkákban.

A liberális publicisztika, illetve az annak nyomán haladó történet-tudósok egy része úgy vélte, hogy az alapvetést elvégezte azzal, hogy az orosz történelem „lenini” és „sztálini” korszakát elkülönítette egymástól. Ez azonban óriási tévedésnek bizonyult, amire nyugati kollégáink és a hazai szerzők egyaránt hamar rámutattak.

Bizonyossá vált, hogy a történelmet nem lehet periódusokra bontani, különösen akkor nem, ha ezeket a periódusokat mindössze néhány év vagy néhány hónap választja el egymástól. A rendkívüli fordulatok és események, a paradox helyzetek, valamint a váratlanul feltűnő történelmi személyiségek mind az egységes történelmi folyamat részei, elválaszthatatlanok az egyes népek és az egész emberiség sorsától. Ugyanilyen jól ismert tény az is, hogy a „történelmi hézagok” felkutatása, az, hogy az egységes történelmi folyamat egy-egy szeletében lássuk a fejlődés meghatározó tényezőit, valamint hogy a különböző történelmi személyiségekre mint „földreszállt angyalokra”, vagy mint „isten átkaira” tekintsünk mindezek a törekvések alapvetően ideológiai és politikai erők hatásainak következményei.

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy az Oroszország 1917 és

1980 közötti történelmét tárgyaló nyugati történetírás nem pusztán antisztálinista és antitotalitárius. Ezzel együtt hazánkban is biztos jelei mutatkoztak annak, hogy az ország XX. századi történelmének újraértékelése nem tekinthető csupán a szocializmus megtisztításának a sztálinizmus mocskától, illetve a szocializmus ősi, úgynevezett „evangéliumi”, lenini elveihez való visszatérítésének.

1988 és 1990 között egy sor kiadvány jelent meg, amely Oroszország történelmének az 1917-es októberi forradalommal kezdődő korszakát olyan egységes egészként tárgyalta, amelyben a lenini időszakot nem választja el áthatolhatatlan fal a totalitárius sztálini rendszertől, s ez utóbbi szükségszerű következménye az őt megelőző periódusnak. Ez az irányvonal jutott kifejezésre A. Cipko írásaiban a *Nauka i zszizny* című folyóirat hasábjain, G. Popov tanulmányaiban, valamint a *Nas szovremennyik* című lapban publikált anyagokban, köztük V. Kozsinov cikkeiben.

Ezeket a munkákat egészen más felfogás jellemezte, mint a Gorbacsov névvel fémjelzett „áprilisi tavasz” szellemiségét tükröző írásokat. Szóltak a szocializmus építésének elméleti kérdéseiről, bemutatták a hasonló kísérletek állandó utópizmusát elméleti síkon és azok konkrét történelmi megvalósulási formáiban egyaránt. Megkísérelték a szovjet rendszer kezdeteitől feltárni annak totalitárius alapjait. Bebizonyították, hogy éppen Lenin volt az, aki szentesítette az új társadalom totalitárius modelljét, s lényegében ő nevelte ki Sztálint mint politikust. Lerántották a leplet Lenin makulátlanak hitt bajtársairól és Sztálin későbbi vetélytársairól. Megpróbálták bebizonyítani, hogy Trockij, Buharin, Rikov, Radek, Zinovjev, Kamenyev, Rudzutak, valamint a Sztálin által elnyomott fővárosiak egyetlen forradalmi gárdát alkottak azonos elméleti alapokkal, mentalitással és forradalmi világszemlélettel, s Sztálin csupán egy volt közülük. A totalitarizmus szovjet változatának specifikumára forradalmi rendszer népi formában, de lényegében népellenes jelleggel e sorok szerzője világított rá³.

Ugyanakkor a publicisztikában és a tudományos történeti irodalomban kezdett kikristályosodni az 1917 és 1980 közötti orosz történelem értékelésének egy harmadik iránya is. Nevezzük ezt ortodox-marxista vonalnak. Ez a nézetrendszer sem különíti el a lenini időket a sztálinizmus korától, ám a két rendszer közös vonásait az előbbi irányzattól eltérően nem negatívumként, hanem pozitívumként értékeli. A szovjet hatalom 1917 és 1924 közötti elméleti és gyakorlati tevékenységét szükségszerűnek és törvényszerűnek tartja, emellett úgy véli, hogy a későbbi rendszer a sztálinizmus minden

hibája ellenére megőrizte korábbi szocialista gyökereit. Leszögezi, hogy a szocializmus építésének egész periódusa olyan történelmi korszak az ország életében, amely különleges odafigyelést igényel, jóllehet a végeredmény egyáltalán nem felel meg annak, amit évtizedeken át elképzeltünk. Ezt az álláspontot véleményem szerint V. P. Dmitrenko fejtette ki a legteljesebb formában az *Oroszország, Szovjetunió a XX. században* című konferencián, melyre 1990 áprilisában került sor a Szovjetunió Történelmi Intézete szervezésében. Dmitrenko úgy gondolja, hogy a szocialista tanok az emberiség fejlődésének egyik fő irányát képviselik. Ez a tanítás, csakúgy mint maga a társadalom, változó, ám az orosz kommunisták Lenin ellenére képtelenek voltak ezt kihasználni, ehelyett utópiává, dogmává süllyesztették. Oroszországban pedig kialakult egy szocialista vonásokkal rendelkező, nem kapitalista jellegű társadalom, amely önmagában véve világméretű jelenségévé vált⁴.

Az utóbbi nyolcvan év történelmének értelmezésében kialakult irányvonalak, melyek kezdetben a publicisztikában, különféle konferenciákon és szimpóziumokon jelentkeztek, nem álltak meg a fejlődés adott szintjén. Minden valószínűség szerint ezek az irányzatok fokozatosan kikristályosodnak a komoly tudományos szakirodalomban is. Biztos vagyok abban, hogy kialakulásuk alapjául időnként az egyes szerzőknek az eseményekről alkotott tisztán politikai szempontú értelmezése szolgál. Ennek alapján beszélhetünk a történelem politizációjáról. Hiszen maga a politizált és publicizált történelem is tükrözi napjaink történelmi valóságát, a lakosság egyes rétegeinek érdekeit, társadalmi, politikai szimpátiáit és antipátiáit. Mindez szükségszerűen hatással van a történettudományra. Vagy talán a kadet Miljukov, a mensevik Rozskov, vagy a bolsevik Pokrovskij munkáinak történetiszemlélete tudományosan alacsony színvonalat képviselt? Egyáltalán nem. Egyszerűen arról van szó, hogy tisztában vagyunk ezen szerzők tudományos és politikai elkötelezettségével. S ők együtt a XX. század eleji orosz tudományos élet különleges szövetét: a koncepciók és a vélemények csodálatos pluralizmusát hozták létre.

Azt gondolom, hogy ma ugyanez a helyzet. Nem annyira a történelem politizációjával van dolgunk, mint inkább a politikai és tudományos megközelítések, hangulatok, vélemények sokszínűségével. Hátat fordítani mindennek, elutasítani az ilyesfajta megközelítéseket, s a történelem pusztá politizációjáról beszélni értelmetlen volna. Az egyetlen, amihez ragaszkodnunk kell, hogy forráskutatásokra alapozzuk vizsgálódásainkat, tökéletesítsük az érvelésünket

és fejlesszük irodalmi képességeinket. Ezenkívül szükség van természetesen az egyes munkák gondos módszertani megalapozására. Egyáltalán nem zárom ki annak lehetőségét, hogy a módszertani elvek eltérőek lesznek. A tudományban általában, beleértve a történettudományt is, aligha lehetséges, hogy a kutatás minden tárgyára és minden szerzőjére egyazon módszertani kulcs legyen érvényes. Kitűnően bizonyítja ezt a világ változatos módszertani alapokon nyugvó történetírása, amely nagy hatású munkákat eredményezett. Az egymásnak ellentmondó irányzatok ma a tudomány javát szolgálják. Összecsapásaik révén fejlődik az érvelés, a politizációt felváltja ebben biztos vagyok a XX. század történelmének plurális tudományos értelmezése.

Ebben az összefüggésben érdemes figyelmet fordítani arra a sokszínűsége, amely a nyugati történetírásnak is sajátja. Meglepő, hogy ott, az oroszországi társadalmi mozgalom, illetve az ezen társadalmi mozgalmat tükröző történettudomány fejlődése törvényszerűségeinek hatására ugyancsak nagyjából három irányvonal alakult ki. A skót történész, P. Dukes a fent említett konferencián az októberi forradalom lényegéről és következményeiről kialakult amerikai véleményeket vizsgálta. A tudós az álláspontok meglehetősen széles skáláját tárta fel kezdve attól az értelmezéstől, amely a forradalmat a nép bolsevikok általi becsapásaként értékelte (gondoljunk azokra a hazai írásokra, amelyek azt állítják, hogy Lenin a nép akarata ellenében ragadta magához a hatalmat), egészen addig az álláspontig, miszerint népi forradalom zajlott (emlékezzünk újra arra a hazai tudományos és publicisztikai irányzatra, amely a lenini elmélet és gyakorlat feltétlen igazságát hangsúlyozza).

A nyugati történetírásban makacs vita folyik az úgynevezett „szociális történelem” vagy ahogy Nyugaton nevezik a „revizionisták” az amerikai S. Fitzpatrick, A. Rabinovics, U. Rozenberg és sok más történész képviseli ezt az irányt és az „ortodox történészek” között. Utóbbiak tagadják a néptömegek forradalmi szerepét, Lenint és a pártvezetést pedig a demokratikus hatalom bitorlóinak tartják csupán. Az angol R. Servis, egy Leninről szóló alapvető munka szerzője a következőket mondta erről az *Oroszország, Szovjetunió a XX. században* című konferencián: „A lenini politika iszonyatos volt: koncentrációs táborok, a gazdaságot irányító állam, a rendszerre jellemző törvénytelenések, a kirakatpercek, s a Lenin vezetése alatt törvényerőre emelkedett elnyomó intézkedések terjedelmes listája.” Sztálin a 20-as évek végén és a 30-as években csak folytatta ezt a vonalat. A társadalmat elnyelő állam, illetve a pártállam megteremté-

sét a bolsevikok lenini szárnya kezdeményezte. Ám a lenini és a sztálini korszakok között különbségek is vannak. Lenin adminisztratív, parancsuralmi rendszere Sztálinéhoz képest gyenge és amorf volt. Servis úgy látja, hogy a bolsevizmus tekintélyvel alapuló fejlődése volt az egyetlen lehetőség, melyre még a „buharini út” sem kínált alternatívát⁵. Erről több ízben írt és beszélt P. Pipes amerikai tudós, aki ráadásul marxizmussal vádolta a „szociális” vagy „revizionista” történetírás képviselőit.

Egészen más álláspontot képvisel a lenini és a sztálini idők viszonyát illetően A. Tucker, aki számos könyvet írt Sztálinról, vagy S. Cohen, akinek nevéhez egy Buharin-monográfia fűződik. A szerzők osztják Trockij nézeteit, melyeket a politikus többek között a *Sztálin* című művében fejtett ki. Trockijnak az 1929-es évre alkalmazott „termidor” fogalmát mindkét történész elfogadhatónak tartja.

Bizonyos értelemben tehát a nyugati történetírásban is három alapvető szemlélet alakult ki, legalábbis ami az 1917 és az 1930 közötti évek megítélését illeti. Ezek az irányvonalak lényegüket tekintve meglehetősen közel állnak az utóbbi évek hazai tudományos és publicisztikai életében megfigyelhető értelmezésekhez.

Nemrég megismerkedhettem azonban egy újabb érdekes nyugati interpretációval Oroszország XX. század eleji történelméről. A *The Atlantic* című lapban jelent meg A. Gleason írása⁶, melyben a szerző összehasonlítja az angol, a francia és az októberi forradalom következményeit. A tudós arra a következtetésre jut, hogy hosszútávú hatásait tekintve az előbbi két forradalom már jogot szerzett a történelmi tiszteletre. Nem így az októberi forradalom, amely a szerző véleménye szerint egyetlen szempontból sem járult hozzá az orosz társadalmi fejlődéshez. A forradalom pusztító erejét és a társadalomra gyakorolt negatív hatását alapul véve Gleason az adott korszakot a XVII. századi zavaros időkkel állítja párhuzamba. Különböző változatokban mindkét jelenség évtizedeken keresztül fennmaradt. Oroszország csak az 1649-es Törvénykönyv után indult el a stabilizáció útján. Ez a koncepció nem kis részben politikai szempontú megközelítés, bár kétségtelenül jogosnak érezhetjük az összehasonlítás illetően formáját. Én mindenesetre ebben az esetben sem a történelem politizációját hangsúlyoznám. Inkább úgy fogalmaznék, hogy az adott történelmi esemény egy lehetséges értelmezésével van dolgunk.

A következőkben még egy jellemző példa segítségével szeretném felvetni a címben jelzett problémát: a történelem politizációja vagy tudományos pluralizmus? Arról van szó, hogyan értékeli a

nyugati tudósok az úgynevezett peresztrojkát. Nem kétséges, hogy a peresztrojkával és Gorbacsov személyével kapcsolatos politológiai irodalom bőségét valamiféle politikai eufória, a Gorbacsov iránti feltétlen imádat okozta. Ennek alapja a nyugati önzés volt, amely a peresztrojka idején aggódva figyelte, vajon mennyi hasznot remélhet. Nyugaton ekkor számos, e problémával foglalkozó írás látott napvilágot. Köztük olyan jeles szerzők művei, mint G. Hosking, R. Sakwa, S. White, M. Levin, V. Hasan, A. Nove, Ph. Hanson⁷. Más elemzők közös monográfiákat, cikkgyűjteményeket jelentettek meg, összefoglaló jellegű művek és forráskiadványok felelős szerkesztőiként dolgoztak. Ilyen volt S. Bialer, A. Dallin, G. Lapidus, G. Balzer és mások⁸. Ezenkívül megjelent egy speciális irodalom is, amely a peresztrojka idején működő hazai történettudománnyal foglalkozott⁹.

És vajon mit tapasztalunk e bőséges anyagot vizsgálván? Azt, hogy a peresztrojka és Gorbacsov felmagasztalása dominál benne még akkor is, amikor kudarcuk hazánkban már nyilvánvalóvá vált. A következőkben két jellemző példát idézek. 1989-ben látott napvilágot S. Bialera cikke, a *Jelcin-ügyirat: a baloldal dilemmája Gorbacsov forradalmában*. A tiszteletreméltó szerző ebben a következőket írja az SZKP KB 1987. novemberi plénumáról, amely minden tisztségétől megfosztotta Jelcint: „Így végződött hát a történet Borisz Jelcinnél, a gorbacsovi éra első stádiumának legszínesebb és legérdekesebb alakjáról.”¹⁰ Ez az írás 1989-ben jelent meg, amikor Jelcin meghökentető győzelmet aratott a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa választásokon.

Három év múlva, már 1989 augusztusa után a *Commentary* című folyóirat 1992. áprilisi számában egy olyan elmélyült és figyelmes szerző, mint M. Malia a *Jelcin és mi* című cikkében a következőket írta: „Amikor Jelcin ellenzéki szerepet töltött be, mi elítéltük mint „populistát” és „autokratát”, néhány washingtoni bürokrata pedig „vakmerő demagógnak” aposztrofálta... Ám az események más fordulatot vettek: miután Jelcin a demokrácia és a piacgazdaság védelmezőjeként csinált politikai karriert, Gorbacsov még az augusztusi fogságát követően is a jelicini reformokat kizárólag a Kommunista Párt szemüvegén keresztül volt képes szemlélni. A szerepcsere egyetlen oka a nyugati Gorbacsov-imádatban rejlik. Jelcin végeredményben megfosztotta trónjától kremlbeli barátunkat.”¹¹ Ugyanebben a szellemben íródott D. Morrison kitűnő könyve, melynek címe: *Borisz Jelcin. A bolseviktól a demokratáig*¹².

Élső látásra egy megszokott politikai vita bontakozik ki a szemünk

előtt. Az igazság az, hogy a nyugati történetírásban Oroszország XX. század végi eseményeinek értelmezését illetően két, egymásnak ellentmondó nézet alakult ki. Két különböző megítélése a 80-as, 90-es évek reformjainak, két eltérő vélemény az 1991 augusztusi eseményekről. Érdekes, hogy ezek az értékelések sokban megfeleltethetők, vagy éppenséggel szembeállíthatók hazai irodalmunk tendenciáival is. A publicisztikai és a politológiai, később pedig a történeti irodalomban jelentkező nyugati „Gorbacsov-imádat” tökéletesen egybevág a mi liberálkommunista gorbacsovbarát sajtónk, illetve a „kerekasztalok” szellemiségével. D. Morrison és M. Malia nézetei ezzel szemben J. Ny. Afanaszjev, G. H. Popov baloldali radikális szemléletű cikkeihez állnak közel.

Az idézett példák természetesen nem történeti kutatások. Mindez, ahogy mondani szokás, politizált történelem. Ám az effajta történelem egyfajta mentális állapot teremt Oroszországban és Nyugaton egyaránt. Meghatározza a jövő történetírásának alapelveit, hiszen a történészek élő emberek, és a XX. század mindannyiunk számára a tegnapot, a mát és a holnapot jelenti.

(*Rosszija v XX veke. Szugybi isztoricseszkoj nauki*. Moszkva, 1996. 11–12. l.)

Fordította: NÉMETH ESZTER

¹ Ld. pl: *After Brezhnev. Sources of the Soviet Conduct in the 1980s*. Bloomington, 1983. *The Soviet Union Today. An Interpretative Guide*. Chichago, 1983 Soviet Union in 1980s. N. Y., 1984.

² Ld: Nove, A.: *Glasnost' in Action*. London – Sydney – Wellington, 1989. *Facing up to Past. Soviet Historiography under Perestroika*. Ed. By T. Ito. Sapporo, 1989. 22., 35. l. Davies, R. W. *Soviet History in Gorbachev Revolution*. London, 1989. 69., 171–175. l. Davies, R. W. *Szovetszkaja isztoricseszkoj nauka v nacsalnij period peresztrojki*, Veszt. AN SzSzSzR. 1990/8.

³ Szaharov, A. N.: *Revoljucionnij totalitarizm v nasej isztorii*, Kommunyziszt. 1991/5.

⁴ Dimitrenko, V. P.: *Szovetszkaja model szocializma*. In: *Rosszija v 20. veke: isztoriki mira szporjat*. M., 1994. 533–547. l.

⁵ Servis, R.: *Partyija, goszudarsztvo i bolszevizm v rosszijszkoj grazsdanszkoj vojnje*. In: *Rosszija v 20. veke: isztoriki mira szporjat*. 264–265. l.

⁶ Gleason, A.: *The Meaning of 1917*. Atlantic, November, 1992. 30–34. l.

⁷ Hosking, G. *The Awakening of the Soviet Union*. Cambridge (Mass.) 1990. Sakwa, R.: *Gorbachev and His Reform*. 1985–1990. London, 1990. Hasan, B. A.: *Gorbachev and His Enemies*. Boulder – San Francisco – Oxford, 1990. White, S.: *Gorbachev in Power*. Cambridge, 1990. idem. *Gorbachev and After*. Cambridge, 1991. Levin, M.: *The Gorbachev Phenomenon*. Berkeley, 1991. Hanson, Ph.: *From Stagnation to Catastroika. Commentaries of the Soviet Economy, 1983–1991*. Washington, 1992 etc.

⁸ *The Soviet System in Crisis. A Reader of Western and Soviet Views.* Ed. by A. Dallin and G. M. Lapidus. Boulder (Colorado), 1991. *Five Years That Shook the World. Gorbachev's Unfinished Revolution.* Ed. by H. D. Balzer. Oxford, 1991, etc. Morrison, D.: *Boris Yeltsin. From Bolshevik to Democrat.* New York, 1991.

⁹ Ld.: Szaharov, A. N.: *Szovetszkaja isztoriografija v ocenkah zapadnih iszledovatyeljev.* // *Veszt.* AN SzSzSzR. 1991/3 Sakharov, A. N.: *Soviet Historiography: Modern Trends.* In: *Western and Russian Historiography Recent Views.* New York, 1993. Malia, M.: *Yeltsin and Us, Commentary,* 1992. April. 21. l.

¹⁰ Bialer, S.: *The Yeltsin Affair: The Dilemma of the Left in Gorbachev's Revolution – Politics, Society and Nationality inside Gorbachev's Russia.* Ed. by S. Bialer. Boulder – London, 1989. 91. l.

¹¹ Malia, M.: *Yeltsin and Us, Commentary,* 1992. April. 21. l.

¹² Morrison, D.: *Boris Yeltsin. From Bolshevik to Democrat.* New York, 1991.

Háború és szovjet diplomácia 1939–1945

A háborúk születését, menetét és valódi eredményeiket mindig titok övezte. A diplomácia feladata évszázadok óta nemcsak abban rejlett, hogy az államnak, a kormányköröknek és a népnek a háborúba lépéshez, annak lefolytatásához és eredményeinek maximális kihasználásához a legkedvezőbb feltételeket biztosítsa, hanem abban is, hogy ezt az eredeti titkot mindenáron elrejtse és megőrizze. Ez azért van így, mert az egyes államok geopolitikai, társadalmi, gazdasági, bel- és külpolitikai, valamint ideológiai céljai a háborúk során jelentek meg a legnyíltabban és legkövetkezetesebben, ekkor mutatkoztak meg a legcinikusabban és legféltelenebbül ezen államok uralkodó köreinek érdekei. Éppen ezek az alapvető célok és érdekek – amelyek igen mély ellentmondásba kerülnek a velük határos államok és uralkodó köreik, de gyakorta a saját népük érdekeivel is – követelték meg ezt a titkot.

A diplomácia mindig arra volt hivatva, és jelenleg is arra hivatott, hogy ezt a titkot megőrizze. Ezért olyan nehéz a történészeknek a háború előtti, alatti és utáni időszak diplomáciai titkaiba hatolni, ezért tartják fenn a különböző államrendszerek olyan következetesen a különféle hivatalos „füstfelhőket”, amelyek elfedik a valódi célokat és szándékokat. Az államok ezért titkosítják olyan gondosan a diplomáciai lépéseiket, és ezért rejtik el a nyomaikat zárt archívumokban. Minél hatalmasabb és tragikusabb volt a háborús küzdelem, annál több látható tanúságot hagyott maga után, és a világháborús drámákért, emberek millióinak haláláért felelős politikusok annál lelkesebben tüntették el ezeket a nyomokat, arra törekedve, hogy elrejtse őket mind a kortársak mind az őket követő nemzedékek elől.

Mindez teljes egészében a „Nagy Honvédő Háború és diplomácia” problémájára is vonatkozik. Itt is, mint más analóg esetekben, az a törekvés jelenik meg, hogy állami és ideológiai mitológiákat hozzanak létre és erősítsenek meg, anathémával sújtsák azokat, akik megpróbálják felfedni, vagy legalább körülbelül kideríteni a 30-as évek végén és a 40-es évek első felében zajló események igazi

értelmét, valamint megőrizték rajtuk az államtitok leplét, ez pedig teljességgel elfogadhatatlan egy történész számára.

Ezért teljesen logikus, hogy például az angol hatóságok visszatartották Hitler pártbeli helyettesének, Hessnek az angliai megjelenéséről és 1941. májusi – egy hónappal Németországnak a Szovjetunió elleni támadása előtti –, ottani tárgyalásairól szóló anyagokat. Meg lehet érteni a Szovjetunió volt külügyminiszterét, V. M. Molotovot, aki szem előtt tartva az államérdekeket – és a pártfegyelmet –, egészen a haláláig tagadta a befolyási övezetek felosztásáról (gyakorlatilag Kelet-Európa felosztásáról) 1939. augusztus 23-án, Németország és a Szovjetunió által aláírt „Titkos jegyzőkönyv” létét még azután is, hogy az széles körben ismertté vált Nyugaton, a Reich levéltárainak elfoglalása után.

Láthatólag itt kell keresni a korabeli diplomáciai dokumentumok mai napig tartó titkosításának okait Oroszországban, és ebből fakad az a türelmetlenség is, ahogy egy sor, a problémával kapcsolatos régi állami felfogást valló történész kritikával illeti azokat a kutatókat, akik megpróbálják fellebbenteni az ideológiai fátylat a korábbi államtitkokról. A tudományos kutatásba fokozatosan bevont, ránk maradt dokumentumok, memoárok és levelek azonban megengedik, hogy minél sikeresebben fejtsük meg a háború és a diplomácia összefüggéseinek rejtett oldalait.

Sok régebbi tudományos munkában és újonnan megjelent kiadványban az 1939–1941 évek szovjet diplomáciája rendszerint közvetlenül összekapcsolódott a Honvédő Háború és általában a második világháború eseményeivel, bár véleményem szerint ilyen közvetlen kapcsolat nem létezik. A valódi népi háború korszakában kifejezésre jutó diplomáciai törekvéseknek – amikor Oroszország állami léte és a Szovjetunió keretein belül élő szláv népek túlélése volt a kérdés – kevés közülük volt azokhoz a diplomáciai erőfeszítésekhez, amelyeket a sztálini vezetés 1939–41 során foganatosított. Mindemellett a Honvédő Háború hazafias hevületét, a kivívott Győzelem miatt érzett büszkeséget és az áldozatok szentségét gyakran összefüggésbe hozzák ezen vezetés háborút megelőző diplomáciai lépéseivel, ami aligha helyes. Mind a mai napig úgy vélik, hogy gyalázatos a szovjet vezetés leleplezésével foglalkozni abban a hangnemben, ahogy ezt a nyugati kritikusok teszik, mivel ez árnyékot vethet a nép hőstettére, amely a háborút nagyon súlyos küzdelmek árán, éppen ezzel a vezetéssel az élen nyerte meg. Az ehhez hasonló megközelítésnek a tudományhoz semmi köze ugyanúgy, mint például sok nyugati történész, valamint hazai pub-

licista és történész azon próbálkozásainak sem, hogy az események alakulásáért a felelősséget csak a Szovjetunióra hárítsák.

Emellett maga a háború az azt kutatók értékelésében hagyományosan egy egységes egésznek képez a kezdetétől, 1941. június 22-től Németország kapitulációjának napjáig, 1945. május 8-ig, ami tudományosan aligha igazolható. Ideje szólni arról, hogy maga a népi háború addig tartott, amíg a szovjet hadsereg (először 1944 márciusának végén) átlépte a szomszédos államok határát. Azután a szovjet hadsereg jelentős része már idegen területen harcolt. Elkezdődött a szovjet csapatok európai hadjárata. Ezt a népet is nagyon jól megérezte. A szovjet városok felszabadítása miatt érzett örömmámor nyugodt megelégedéssel és büszkeséggel cserélődött fel, amikor megérkeztek a hírek Budapest vagy Königsberg bevételéről. A sztálini vezetés Európa felé tekintett, a népet viszont már a saját problémája foglalkoztatta. Ezt értette a szovjet vezetés is, amely ennek a háború menetében bekövetkező fordulatnak az ideológiai, propaganda és diplomáciai biztosítékát adta.

1812-ben, azután, hogy az orosz hadsereg Kutuzov vezetésével Oroszország határain túlra űzte a napóleoni hadsereg maradványait, I. Sándor karácsony napján, 1812. december 25-én kiadta Manifesztumát, amelyben hírül adta az országnak, hogy a Honvédő Háború véget ért, és az orosz hadsereg Európába tart, hogy felszabadítsa Napóleon igája alól. Európai háború, európai politika kezdődött. Mindez Európa felosztásához és a Szent Szövetség megalakításához vezetett. Itt más hősökre, más politikusokra volt szükség. Valami hasonló zajlott le 1944–45-ben. Ettől az időtől kezdve a népi háború már a múlté. Egyre inkább európai és világháború – a politika kerül napirendre, Európa és a világ újrafelosztása zajlik. Mindegyik harcoló ország igyekszik kijátszani politikai aduit, amelyek közül a legfontosabbak a katonai győzelmek. Életek százezreivel fizetnek mind a pillanatnyi, mind a háború utáni első időszak diplomáciai sikereiért.

Ezért teljesen megalapozatlan a háború egész szakaszát népi, honvédő háborúként értékelni. Ilyen csak 1944-ig volt, de ennek megfelelően tovább változtak a szovjet állam külpolitikai és diplomáciai feladatai is. Ugyanakkor a háború egyes szakaszai között láthatólag nem léteznek nagy törések, amennyiben az 1944–45 évi európai hadjárat a szovjet népet a háború áldozatainak, veszteségeinek és kitartásának törvényszerű következménye volt. Az ellenség oly erős, kíméletlen és álnok volt, hogy maguknak a küzdelmeknek a katonai, politikai és ideológiai logikája, továbbá a szövetségesekkel fennálló bonyolult kapcsolatok diktálták a Szovjetunióknak, hogy

verje szét a hitleri Németországot a maga és csatlósai területén, nyomuljon előre egészen a náci Reich szívéig.

A háború szovjet diplomáciájáról szólva feltétlenül tisztában kell lenni azzal, hogy milyen állammal, milyen társadalmi berendezkedéssel van dolgunk, és hogy ennek az államnak és társadalmi berendezkedésnek a jellemzői hogyan hatottak a Szovjetunió geopolitikai és külpolitikai céljaira, valamint azok diplomáciai biztosítására. Az októberi forradalom után néhány évtized alatt hozták létre a Sztálin személyes diktatúrája által megkoronázott forradalmi-totalitáriánus rezsimet. De ez nem az a mitikus, adminisztratív-parancsuralmi rendszer volt, amiről ma könnyedén beszélnek egyes publicisták és kutatók, és amelyen a sztálini vezető elitnek a párttal és a néppel való szembenállását kell érteni.

Természetesen, mint bármelyik autoriter államban, itt is hihetetlenül erősek voltak az adminisztratív-parancsuralmi alapok (akár csak Európa abszolutista államaiban, a császári Kínában, a hitleri Reichben). Ennek a társadalmi berendezkedésnek, ennek a totalitárius rezsimnek a központi elemévé mégis a korábban elnyomott, a sors által kismimizett félanalfabéta vagy analfabéta alsóbb rétegek a történelemben soha addig nem tapasztalt szerepének a megnövekedése vált. A szegénység, a proletár vagy kisparaszti-paraszti származás a társadalomban a minőség jelei lettek, s ezek váltak dominánssá a társadalom minden sejtjében. Ezt a szerkezetet a rendszer által megteremtett értelmiség is a magáévá tette. Ezért a totalitarizmus Oroszországban igazi népi jelleget öltött, és mindent átfogóan kifejeződött a személyiség atomizálódásában és a kollektívumnak való teljes alárendelődésében, az ember iránti tömeges megvetésben és könyörtelenségben.

A totalitarianizmus, mint olyan, nemcsak Sztálin és harcostársai személyes tulajdonságainak köszönhetően alakult ki, hanem azért is, mert mindegyikük többszörösen kifejezte a mentalitásában, a külsejében, a társadalmi gyakorlatában a nép azon rétegeinek jellemző vonásait, amelyek a társadalom felszínére kerültek a forradalom után, különösen a 20-as, 30-as években. A totalitárius államot felépítő tömegek mentalitása többszörösen tükröződött vezéreinek mentalitásán és viselkedésén. Ezek a vezetők azokat győzték le, akik társadalmi helyzetük, anyagi körülményeik, képzettségük stb. alapján felettük álltak. A legyőzött ellenség iránt táplált gyűlölet hosszú években át a tömegek és vezetői pszichológiájának domináns eleme volt, ami nagymértékben meghatározta a sztálini elit által létrehozott „a nép ellensége” képet.

A burzsoá világ a tömegek és vezetőinek felfogásában is a munkásság megátalkodott ellensége volt. Ezt a világot át kellett alakítani a saját képükre és hasonlatosságukra. Ezért a rezsim megszilárdításának mértékében formálódott a megideologizált külpolitika, amelynek alapja a világforradalom ideálja és a munkások világméretű felszabadítása volt a kizsákmányolás alól, bár ezeket az ideálokat taktikai megfontolásokból elkendőzték. A saját burzsoáziával és más birtokos rétegekkel szembeni harcban elért eredmények, a Vörös Hadsereg növekvő katonai ereje, úgy tűnt, hogy teljes egészében hozzájárulnak ehhez. Több meggyőző példát lehetne hozni arra, hogy a sztálini vezetés a pártkongresszusokon és más társadalmi fórumokon nyíltan, és mély meggyőződéssel deklarálta külpolitikájának hosszú távon elérendő céljait. Ezeket még, a Honvédő Háború kitörésekor is hangoztatták, amikor már nem hagyhatták figyelmen kívül a kezdődő világméretű vérfürdőt.

1939. augusztus 19-én, nem sokkal a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása előtt, Sztálin a Politbüro és a Komintern ülésén elhangzott beszédében a következőket mondta: „az elmúlt húsz év tapasztalata megmutatja, hogy az európai kommunista mozgalom békeidőben nem olyan erős, hogy segítségével a bolsevik párt átvehesse a hatalmat. Ennek a pártnak a diktatúrája csak egy nagy háború eredményeként valósulhat meg”. Aláhúzta, hogy a Szovjetunió kívárja a megfelelő pillanatot, és közre fog működni az egymás ellen harcoló kapitalista országok kimerítésében.¹ 1940 júliusában Molotov a litván külügyminiszterrel, V. Kreve-Mickeviciusszal folytatott megbeszélésén kijelentette: „Lenin zseniális volt, és nem tévedett, amikor arról biztosított bennünket, hogy a II. világháború majd lehetővé teszi számunkra átvenni a hatalmat egész Európában, mint ahogy az I. világháború lehetővé tette a hatalom átvételét Oroszországban.”²

Ezek az eszmék kifejeződtek a hadsereghez, a párt és a komzszomol aktivistáihoz intézett propagandisztikus dokumentumokban, valamint a párt és a kormány más vezetőinek beszédeiben 1941 május-júniusában, vagyis éppen a háború előestéjén. Az egyikben a következő állt: „...háború idején a dolgozó tömegek előtt világosabban kirajzolódik és gyorsabban el is jut a tudatukig a kapitalisták egoizmusa... A dolgozó tömegek osztályöntudatának növekedése kétségtelenül nagyobb mértékben gyorsul, mint a tőke diktatúrájának növekedése.” Az írás feltételezi, hogy ezt a háborút aligha úszszák meg büntetlenül Európa kapitalistái, mivel „...éreződik, hogy a dolgozó tömegek számára az hasznos iskola lesz, és nem múlik el

hiába...”, ők „...tanulnak a szükséges leckéből, és a burzsoáziára zúdítják haragjukat”.³

Így, a szovjet állam külpolitikájának alapjául, a konkrét taktikai elképzeléseken kívül a világburzsoázia legyőzéséért vívott forradalmi háború stratégiai koncepciója is szolgált – különösen a kapitalista országok elleni küzdelem során –, amelyet a forradalmi-totalitáriánus rezsim rövid, húszéves fennállása idején dédelgettek. Természetesen ennek akkor is és később is rajta kellett hagynia a bélyegét a Szovjetunió diplomáciáján. Az alsóbb néprétegek győzelmes forradalmából kinövő akkori társadalom és az akkori szovjet vezetés számára ez a megközelítés teljesen természetes és logikus volt. Ismeretes, hogy ugyanezeket az eszméket nemcsak azok a fanatikus, műveletlen emberek vallották, akik a 20-as évek végén, a 30-as évek elején átvették a hatalmat, hanem felvilágosultabb elődjek, harcostársaik, sőt, ellenlábasaik is, olyanok, mint Lenin, Trockij, Buharin, Saposnyikov, Tuhacsevszkij.

Az akkori szovjet állam jellegéről szólva meg kell jegyezni, hogy a forradalmi-totalitárius tartalom mellett az ország külpolitikájának központi eleme volt az Oroszországban hagyományos autoriter-állami, geopolitikai jelleg. A 20-as, 30-as években szovjet Oroszország egyik legkiválóbb szakértője és ismerője, E. Carr jegyezte meg, hogy minél távolabb került az ország a forradalom idejétől, annál kevésbé érződött az eleinte annyira erőteljes szakítás Oroszország örökségével, és annál inkább érezhetővé váltak politikájában a hasonló vonások, az „új” és „tartós szintézis” a régi Oroszország vonatkozásában. Előtérbe kerülnek az ország örökös „nemzeti érdekei.”⁴ Erről több szó esett egy sor külföldi munkában is. Ezt a tudományos verziót a szovjet történészek teljes egészében tagadták, hamisnak és neotrockistának tartották. Ugyanakkor ma, az új történelmi körülmények között, és új történelmi ismereteinkkel, úgy vélem, ismét vissza kell térnünk ehhez az állásponthoz.

Oroszország történelme úgy alakult, hogy az évszázadok során az ország egymást váltó állami központjai, és az őket képviselő állami struktúrák egészen hasonló külpolitikai funkciókat láttak el. A bolsevikok, akik egy hatalmas ország vezetői lettek, nagyon hamar alárendelték külpolitikájukat az ország geopolitikai érdekeinek. A forradalmak, a régi hatalmi rendszer bukása, a polgárháború, a központi hatalom nagyarányú meggyengülése nagyon gyorsan meghozták gyümölcsüket. Oroszország szétesett azon erők csapásai alatt, akikkel az elmúlt két évszázadban még sikeresen harcolt. Feléledt a független Lengyelország, és elfoglalta azokat a területeket, amelye-

kért már régóta harcban állt Oroszországgal. Külföldi támogatással és kihasználva Oroszország gyengeségét, 1918-ban Finnország kivált a fennhatósága alól. Ugyanabban az évben Románia elfoglalta Besszarábiát. Az északi háború, és a nystadti béke eredményei ezekben az években semmisültek meg. A Baltikum is kikerült Oroszország fennhatósága alól. És ahogy történelmileg ez lenni szokott az ilyen szituációkban, az újonnan alakult államok egy ellenséges gyűrűvel vették körül Oroszországot. Ez volt a történelmi válasz I. Péter hódításaira, a Rzeczpospolita felosztására, a lengyel felkelések leverésére 1794-ben, 1830–31-ben, 1863–64-ben. Megpróbáltak elszakadni a kaukázusi köztársaságok, felszakadtak a kaukázusi háború régi politikai sebei.

Mire Sztálin megszervezte az ország feletti feltétlen ellenőrzést, vagyis új életre keltette azt az autoriter hatalmat, amely az évszázadok során rendszerint kolosszális külpolitikai előnyökhöz juttatta Oroszországot, a Szovjetunió elvesztett mindent, amit Oroszország évszázadok szenvedései és hőstettei során megszerzett. Az ország külpolitikailag izolálódott és diszkriminálódott. Az új rezsimet – amelyet olyan fiatal, becsvágyó és öntelt győztesek képviseltek, akiket a saját messianisztikus forradalmi eszméik kábítottak el – nem ismerték el. Az országon belül képviselt erejük és teljhatalmuk, valamint az új társadalmi és ideológiai egysége által megerősödött egyeduralkodó állam megszületése kontrasztban volt azzal a gyűlölettel, gyanúval és megvetéssel, amelyet a világ legtöbb országa táplált egy ilyen állammal szemben.

Ugyanakkor ez a hatalmas ország ugyanazokkal a geopolitikai elképzelésekkel élt tovább, mint addig. A bolsevikok, Oroszországban korlátlan hatalomra téve szert, azzal együtt örökölték a korábbi nagyhatalmi ambíciókat, a korábbi külpolitikai célokat is, amelyek jelentősen megrendültek 1918–20-ban. Ilyen körülmények között a revansvágy, amelyet az ország új vezetői tápláltak, teljesen természetes érzés volt. Ez az érzés nyíltan felszínre tört már a háború után, amikor az ország vezetői a győzelmet ünnepelték, de világossá vált, hogy az éppen arra az időre érett be, amikor az ország megerősödött és stabilizálódott, új nehézipart teremtett, létrehozta a világ egyik legerősebb, ha nem a legerősebb hadseregét. Ez volt a külpolitikai revansvágy, amelynek logikusan követnie kellett a társadalmi és politikai revans vívmányát és végül kioltani azokat a komplexusokat, amelyek hatással voltak Sztálinra és harcostársaira.

Sztálin az 1945. szeptember 2-i, a néphez szóló beszédében Japán kapitulációja kapcsán nem véletlenül sorolta fel mindazokat

a súlyos katonai és politikai veszteségeket, amelyeket Oroszország Japántól szenvedett el 1904-től. „Az orosz csapatok veresége 1904-ben, az orosz-japán háború idején – jelentette ki – súlyos nyomokat hagyott a nép emlékezetében. Fekete árnyként telepedett országunkra (Sztálin itt összekapcsolta a régi Oroszországot a szovjet Oroszországgal – A. Sz.). Népünk hitte és várta, hogy eljön az a nap, amikor Japánt megverjük, és ezt az árnyat likvidáljuk. Negyven évig vártuk ezt a napot mi, az idősebb nemzedék tagjai. És most eljött ez a nap...ez azt jelenti, hogy Dél-Szahalin és a Kuril-szigetek a Szovjetunióhoz kerülnek...”⁵

A geopolitikai revans iránti vágy fogalmazódott meg két hónap múlva Molotov felszólalásában is a Moszszovjet ülésén: „a Lengyelországgal kötött egyezmény szerint új szovjet-lengyel határ jön létre... Mint köztudott, a Csehszlovákiával megkötött egyezmények értelmében Kárpát-Ukrajna is végre államunk részévé válik... a Romániával kötött egyezmény alapján Szovjet Moldávia is teljességgel egyesítette a moldovánok által lakott területeket... Országunk nyugati határai kitolódtak Königsberg területének a Szovjetunióhoz való csatolásával... Így rajzolódik ki mostani nyugati határunk, ami a Szovjetunió biztonságának megóvása szempontjából nagy jelentőséggel bír. Észak-keleten a Finnországgal közös határt az 1940. évi szovjet-finn békeegyezménynek megfelelően határoztuk meg. Azon kívül, északon visszakerült a Szovjetunióhoz Pecsenga (Petsamo) vidéke...”⁶

A szovjet vezetés így megerősítette, hogy a Honvédő Háború és a II. világháború alatt a Szovjetunió mindent visszaszerzett, amit a meggyengült Oroszország elvesztett 1918–20 során, és revansot vett Japánnal szemben a mandzsúriai dombokon, a csuzimai öbölben, és a Port Arthurnál 1904–1905-ben elszenvedett vereségeért.

A világon csak egy államot lehetett összehasonlítani a Szovjetunióval a nemzeti megaláztatás, diszkrimináció és az olthatatlan revansvágy érzése alapján. Németország volt az, ahol a 30-as években szintén erős vezetés került hatalomra egy diktátorral az élen, aki totalitárius rezsimit hozott létre az országban, az „új rend” és a világország messianisztikus elképzeléseitől áthatva, amelyek az ország külpolitikai törekvéseinek alapjává váltak. A hitleri vezetés készülődése a világ felosztásáért vívott háborúra – amely a német nép ismert együttérzését és támogatását élvezte – nem hiába folyt a „versailles-i láncok” alóli felszabadulás jelszavával.

Ennek a két rezsimnek a szociális és ideológiai természete ellentétes volt, de geopolitikai, hadi-stratégiai céljaik sokban hasonlítot-

tak egymásra. A történelmi fejlődés logikája – előbb vagy utóbb – ezt a két államot egymás ellenségévé kellett hogy tegye, egy olyan küzdelemben, amely nem a létért, hanem a halálért folyt. A két hatalmas totalitárius, ideologikus, a világ másik része által megalázott állam a világtörténelem fejlődésének egész menetében a számukra előírt úton haladt. Láthatólag ebből a pozícióból kell értékelnünk a két ország küzdelmét az európai és világpolitika keretei között. Ennek megfelelően kell értékelni továbbá a diplomáciai erőfeszítéseiket is, amelyeket ennek a politikának a biztosítása érdekében tettek.

1939-ben a Szovjetunió nehéz külpolitikai helyzetbe került. Az európai nagyhatalmak müncheni egyezménye után egyre nyilvánvalóbbá vált az ország diplomáciai elszigeteltsége. Továbbra is ellenséges maradt vele szemben Lengyelország, Finnország, Románia, nem beszélve Angliáról és Franciaországról. Németország is fokozatosan érlelte nagyravágyó keleti hódító terveit. Ilyen körülmények között a külpolitikai kezdeményezés folyamatosan Németország részéről indult ki. Agresszív követelései, külpolitikai komplexusai és ambíciói, később pedig nyíltan militarista hódító kurzusa az európai és világpolitika állandó tényezőivé váltak, amelyekhez másoknak is alkalmazkodni kellett – a nagyhatalmaknak és a kisállamoknak egyaránt.

Az angol-francia blokk, Németország és a Szovjetunió alkotta azt a háromszöget, amely az akkori Európa sorsáról döntött. Ennek a külpolitikai háromszögnek a leggyengébb pontja a Szovjetunió volt, folyamatosan erősödő hadserege, valamint geopolitikai igényei és globális ideológiai céljai ellenére. A Szovjetunióknak ezt a gyengeségét és elszigeteltségét hangsúlyossá tették a tavaszi-nyári angol-francia-szovjet tárgyalások, amelyeken Németország is részt vett, és amelyek gyakorlatilag megszakadtak, mivel sem az egyik, sem a másik félnek nem volt hasznára az alku Hitlerrel szemben.

Ez az alku megsértette volna azt a kialakulófélben lévő erő- és érdekegyensúlyt, amely erre az időre már körvonalazódott, és amely egyrészt az eredendő geopolitikai, és ideológiai angol-francia szovjetellenességben, másrészt abban a törekvésben rejlett, hogy Németországot a Szovjetunió ellen fordítsák. De kifejeződött ez a szovjet vezetésnek az angol-francia blokk iránt táplált mély bizalmatlanságában, sőt gyűlöletében is, valamint abban a szándékában, hogy nem kívánta a számára kijelölt marionettbábu szerepét játszani a kibontakozó nagy európai háborúban. Ezen elég nyilvánvaló történelmi feltételek mellett a Szovjetunió és Németország közeledése az adott időszakban természetes volt. Persze itt nem a

Szovjetunió „biztonságáról”, békeszeretetről és a háború kezdetének a késleltetéséről vagy hasonló ideológiai klisékről volt szó.

Természetes, nagy horderejű és bizonyos mértékben kockázatos választás volt ez, amely lehetővé tette a Szovjetuniónak, hogy sikeresen realizálja geopolitikai, és részben messianisztikus ideológiai céljait. Angliával és Franciaországgal szövetkezve ez lehetetlen volt. A Németországgal való szövetség viszont nyújtott ilyen lehetőséget, mivel megfelelt a német geopolitikai és messianisztikus ideológiai érdekeknek is. A háború késleltetése a Németországgal kötött paktum révén ennek a politikának csak másodlagos, úgymond ezzel együtt járó eleme volt. Sztálin irányzata határozott volt: kibújni abból a csapdából, amelyet az angol-francia blokk készített a Szovjetuniónak; kívül maradni a kibontakozó európai háborún; elősegíteni saját potenciális vetélytársainak az összecsapását; szabad kezet kapni Kelet-Európában és a Távols-Keleten; és távolabbi perspektívában gondolkodva nemcsak a már elért geopolitikai előnyök megerősítéséért lépni háborúba, hanem a forradalmi expanzió megvalósításáért is.

A tárgyalássorozat megszakadása az angol-francia delegációkkal és a Németországgal 1939. augusztus 23-án megkötött meg nem támadási egyezmény, és különösen az 1939. augusztus 23-án és szeptember 28-án aláírt titkos jegyzőkönyvek, úgy tűnik, teljességgel alátámasztották a szovjet vezetésnek ezeket a geopolitikai és messianisztikus forradalmi elképzeléseit. Valóban, a szovjet diplomácia nemcsak a Szovjetunió elleni német támadás átmeneti elhalasztását érte el, nemcsak sikerült kivezetnie a Szovjetuniót a kibontakozó világégésből, hanem utat nyitott ahhoz is, hogy visszaszerezze mindazt, amit 1918–20-ban elvettek Oroszországtól. A *Titkos jegyzőkönyv* értelme, mint ismert, hivatalosan „a kelet-európai érdekszférák kölcsönös elhatárolásában” rejlett. A valóságban mindkét fél, ahogy az azt követő események és egyezmények megmutatták, a befolyási övezetek felosztása felé haladt, még pontosabban mondva afelé, hogy *carte-blanche*-t biztosítsanak egymásnak bizonyos területek elfoglalására Kelet-Európában. A szovjet étvágy pontosan alkalmazkodott a XVIII–XIX. századi Oroszország geopolitikai hódításaihoz.

Németország elismerte a Szovjetunió érdekszféráját a Baltikumban (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia), Lengyelországban a Narev, Visztula, Szan folyók mentén haladó határig (szeptember 28-án ezt a demarkációs vonalat módosították) és Besszarábiában. Németország hangsúlyozta érdektelenségét ezeken a területeken, de mindkét állam aláhúzta, hogy az érdekek konkrét érvényesülése

„a további politikai fejleményektől” függ majd, és „egy területi-politikai átrendeződés esetén” fog megvalósulni. Egy hét múlva a felek titokban megállapodtak a szovjet „befolyási övezetben” élő német állampolgárok státuszáról és áttelepítésük rendjéről, valamint arról, hogy pontosabban meghatározzák a demarkációs vonalat Litvániában, „amint a szovjet kormány litván területen különleges lépéseket foganatosít érdekei védelmében”.⁷ Szó esett a saját területeken lehetséges lengyel agitáció elleni küzdelemről is az események továbbfejlődése esetén, az augusztus 23-i *Titkos jegyzőkönyv* és szeptember 28-i kiegészítései szellemében.

Az 1939. augusztusi és szeptemberi szovjet-német dokumentumok így lényegében a szovjet diplomácia, és személyesen Sztálin sikerét jelentették, amelyet a Szovjetunió egész vezetésének diplomáciai erőfeszítései tettek lehetővé. A Szovjetunió azáltal, hogy 1939 szeptemberének elején Németországot Anglia és Franciaország ellen fordította, szabad kezet biztosított magának a lengyel területek visszaszerzésére, Finnország, a Baltikum és Besszarábia elfoglalására. Egyúttal meghíusult az új München politikája, semlegesítették Japánt, amelynek látóköre ezután nagyon határozottan Dél-Nyugat-Ázsia és a Csendes-óceán medencéjének irányába fordult. Ehhez a Szovjetunióknak meg kellett szüntetnie Csang Kaj-sek Kínájának politikai támogatását, bár még folytatódott a neki nyújtott katonai és anyagi támogatás, a Szovjetunió és Japán közötti távol-keleti érdekellentétek tartóssága miatt.

Németország, miután biztosította magának a hátszázgot keleten, 1939. szeptember 1-jén megtámadta Lengyelországot, ezt követően az európai nagyhatalmak beléptek a II. világháborúba. A Szovjetunió ezalatt nyugodtan és viszonylag biztonságosan végrehajthatta a *Titkos jegyzőkönyv*ben foglalt megállapodásokat. Gyakorlatilag nem volt senki, aki megzavarhatta volna ebben, mivel nem vett részt a háborúban. Most a diplomaták és a katonák láttak munkához.

Szeptember 17-én a szovjet csapatok lengyel területre léptek, és elfoglalták a Szovjetunió számára kijelölt Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorusziát, és már itt, a Narev folyónál megszólalt az első vészcsengő, amely a közelgő német-szovjet érdek-összeütközésről adott hírt: német egységek átlépték a korábban megállapított határvonalat. De ekkor még nem érkezett el az egymás elleni harc ideje, a német vezetés megígérte, hogy visszavonja csapatait. Az ezt követően, szeptember 28-án, a demarkációs vonalakról megkötött titkos megállapodás megszüntette a születőfélben lévő ellentéteket. Hozzájárult ehhez a lengyel agitáció elleni küzdelemről szóló megállapodás is.

A Baltikumra került sor. A *Titkos jegyzőkönyv* Észtországot, Lettországot és Litvániát érintő pontjának megvalósításáért a szovjet vezetés egy sor kombinált, tisztán a diplomáciai nyomás eszközeit használó csapást mért ezekre az országokra. Először kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket kötött velük, amelyek tartalmazták a szovjet csapatok állomásoztatásának jogát a balti államokban, majd a Szovjetunió mozgósította ottani kommunista híveit, és erőteljes társadalmi-politikai nyomás alá helyezte a balti államok burzsoá vezető rétegét. Ezt követően a kérdést katonai-politikai úton oldotta meg: ultimátumot intézett, lecserélte a helyi kormányokat, és szovjet csapatokat irányított ezekbe az országokba. Mindezt a balti államok Szovjetunióhoz való hivatalos és legitim csatlakozása koronázta meg. A Baltikum Szovjetunióval való egyesítésének befejező szakasza abban az időben zajlott le, amikor 1940 tavaszától Németország nagyméretű támadó hadműveletekbe kezdett Európában, okkupálta Hollandiát és Belgiumot, és térdre kényszerítette Franciaországot.

Természetesen a világháború feltételei mellett semmiféle hadi-stratégiai motívumról, avagy a nyugati határok leendő agresszorral szembeni védelméről valójában szó sem lehetett. Az ilyen magyarázatok csak ködösítésnek bizonyultak, amelyek megpróbálták elfedni a leginkább kedvező külpolitikai körülmények között megvalósított geopolitikai revans tényét. Ezzel együtt mind Nyugat-Beloruszsiában, mind Nyugat-Ukrajnában és a Baltikum országaiiban olyan átalakításokat hajtottak végre, amelyek megfelelték a tőke igája alól felszabaduló munkásokról szóló doktrínának. A Szovjetunió forradalmi befolyásának kiszélesítését a szomszédos területeken – amire több ízben utalt a kommunista párt, a szovjet kormány vezetősége és maga Sztálin is – sikerrel valósította meg a szovjet diplomácia és a hadsereg vezetése.

Egy hónappal a Baltikum államainak a Szovjetunióhoz való csatlóása előtt a Szovjetunió Besszarábia visszaadását követelte Romániától. Ezt a követelést kielégítették. Románia, amely e krízis során Németország felé sodródott, hideg elutasításban részesült, bár a jövőbeni támogatással kapcsolatban reménnyel kecsegtették. Ekkor szólalt meg a második vészcsengő a Németország és a Szovjetunió közötti kapcsolatokban felgyülemlett feszültségek miatt.

1939 októberében a Szovjetunió nyomást kezdett gyakorolni Finnországra. Ugyanakkor az események itt más forgatókönyv szerint bontakoztak ki. A dolog háborúval végződött, de nem gyors és győzelmet hozó háborúval, ahogy azt tervezték, hanem elhúzódó, súlyos háborúval, kétes katonai, és ami a fő, kétes politikai következmé-

nyekkel. Ez a háború, amely abban az időben valóban fokmérője lett a Szovjetunió külpolitikai stabilitásának, megmutatta, hogy Sztálin számításai arra a rövid időtartamra helyesek voltak. Még a Szovjetunió számára legsúlyosabb hadi helyzet idején sem akadt Európában olyan erő, amely megakadályozta volna a szovjet vezetést, hogy előbbre jusson geopolitikai céljai megvalósításában. Ahogy ezt a legutóbbi kutatások megmutatták,⁸ Anglia és Franciaország azon próbálkozásai, hogy a helyzetet kiélezzék, és intervenciót szervezzenek a Szovjetunió ellen egy széles fronton az északi határoktól egészen a Kaukázusig, gyakorlatilag semmivé foszlottak. Németországnak az angol-francia blokkal folytatott küzdelme mellett, Németország jóindulatú semlegessége folytán a Szovjetunió érinthetetlennek tűnt.

Finnország azonban nem osztotta a balti államok, Lengyelország és Besszarábia sorsát, amit csak saját magának és kitartó ellenállásának köszönhetett. Még az 1939–40. évi téli hadjárat után, a német vezetőkkel folytatott tárgyalásain Molotov többször kért segítséget a Finnországgal szembeni, még nem realizált szovjet igényekkel kapcsolatban, de a helyzet 1940 tavaszától kaleidoszkopikus gyorsasággal változott, és a finnek ellenálltak. Bár köztudott, hogy a már ismert politikai forgatókönyv alapján a Finnországra nehezedő szovjet katonai nyomás idején, O. Kuusenen vezetésével úgynevezett finn népi kormány alakult, amelyet Sztálin más bábkormányokhoz hasonlóan, és azok mintájára, finn földön kívánt felhasználni. Ez a kormány azonban mindvégig a szovjet hadsereg árnyékában maradt. Itt a forradalmi szindróma nem érvényesült.

Ugyanakkor a Szovjetunió diplomáciai lépéseket tett annak érdekében, hogy megtartsa azt, amit már elfoglalt. Ennek megfelelően dezavualták Anglia új moszkvai nagykövetének, R. S. Crippsnek azokat a próbálkozásait, amelyek arra irányultak, hogy a Szovjetuniót szorosabb együttműködésre bírják Angliával, és a Németország körüli blokád politikájához kössék. A Szovjetunió elállt attól a lehetőségtől, hogy kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kössön Bulgáriával, mivel a Balkán-félsziget Németország érdekszférájába tartozott.

A Szovjetunió ezt követő diplomáciai lépései korántsem biztonságának megóvására, hanem elsősorban az 1940 tavaszára-nyarára érvényesített geopolitikai előnyök megőrzésére irányultak. Természetesen lehetséges, hogy az új területi szerzeményekre támaszkodva könnyebben meg tudta oldani a saját hadi-stratégiai problémáit (bár ez a kérdés vitatható is, mivel a Szovjetunió ezeknek a területeknek a hozzácsatolásával elvesztette a buffer zónáját), de a

lényeg mégis abban rejlett, hogy diplomáciai, és ha kell, katonai eszközökkel szavatolják a Szovjetunió új határvonalait. A háború előtti években ez volt a szovjet diplomácia tevékenységének a lényege.

Az események ilyenfajta menete teljesen megfelelt a német vezetésnek is, amely szabad kezet akart magának Európában, és München után már Közép-Európa, a Balkán-félsziget és Skandinávia maradék részének az elfoglalását célozta meg. A Szovjetunióval 1939 augusztusában-szeptemberében kötött egyezmények ezt a lehetőséget nyújtották Németországnak. Mindazonáltal mindkét fél nagyon is jól értette ezeknek a megállapodásoknak a törekvését. Németország étvágya gyorsan nőtt, a fasiszta Reich „új rendet” kívánt létrehozni Európában. Európa keleti régiói (a Baltikum, Ukrajna, a Kaukázus, a tisztán orosz lakosságú területek) az ő érdekszférájába tartoztak. A Szovjetunió viszont nem érte el a kívánt eredményeket a Finnországgal szembeni háborújában, a Balkán-félsziget és a tengerszorosok pedig az évszázadok során az orosz politika befolyási övezetei voltak. Ezért a Németországgal 1939-ben megkötött egyezmények nemcsak hogy kielégítették a Szovjetunió bizonyos geopolitikai érdekeit, nemcsak kompenzálták az állami revans forradalmi retorikával elkendőzött, mélyen elfojtott vágyát, hanem megmutatták a szovjet expanzió további irányait is.

Ráadásul mindkét leendő ellenfél saját ambíciózus, ideológiai tervei megvalósításának az útján haladt. A hitleri vezetés az „új rend” egész Európában való megteremtéséről álmodott. Sztálin és harcostársai egyre gyakrabban beszéltek arról, hogy a világháborús terheket ki kell használni a kapitalista rendszer válságának elmélyítése és a kommunizmus befolyási övezetének az egész burzsoá világra való kiterjesztése érdekében. A két globális ideológiai stratégia szembekerült egymással. Nem véletlen, hogy az egyik, 1941 nyarán keletkezett irányadó szovjet ideológiai dokumentum arról szól, hogy bár a Szovjetunió és Németország közötti megneemtámadási paktumot megkötötték, „...nagy hiba lenne illúziókat táplálni ezen paktum iránt, és azt hinni, hogy lehetetlen a Szovjetunió és Németország közötti összecsapás, és hogy a német nemzetiszocialisták lemondtak szovjetellenes terveikről. Nem szabad elfelejteni, hogy az összes kapitalista állam kivétel nélkül a Szovjetunió potenciális ellenfele. A Szovjetunió külpolitikája osztálypolitika.”⁹

Sem a német, sem a szovjet vezetés nem gondolkodott el azon, hogy a távoli jövőben milyenek lesznek egyik vagy másik rezsim győzelmének a következményei Európára nézve, milyen új válság-gócok keletkeznek a világban, milyen lesz a reakciója ezekre a le-

hetséges sikerekre egyik vagy másik országnak és a világgözösségnek, és milyen kollíziók várnak a világra ennek következtében. Ez a totalitárius államfők mentalitásának bizonyos korlátoltságáról árulkodik, és arról, hogy csak viszonylag kis előrelátással voltak képesek gondolkodni.

Ilyen módon az 1939-ben megkötött szovjet-német egyezmények mindkét államnak segítettek megoldani a legsürgetőbb geopolitikai feladatokat, de nehezen leküzdhető akadályok elé állították őket a későbbiekben. Addig viszont mindegyikük gondosan lakhatóvá tette az elfoglalt házat, és arra törekedett, hogy garanciákat kapjon rá a közeljövőben. 1940 tavasza és nyara azonban gyökeresen megváltoztatta az európai helyzetet. Franciaország bukása és Közép-Európa elfoglalása után a Balkán-félsziget és más, Németországgal határos területek következtek. Németországban elkezdik kidolgozni a Szovjetunió elleni támadás tervét. Német csapatokat küldenek Románia és Finnország területére, német hadosztályokat vonnak a keleti határokhoz. Az 1940 szeptemberében Németország, Olaszország és Japán között megkötött Háromhatalmi Egyezmény még hangsúlyosabbá teszi Németország európai politikájának általános agresszív jellegét.

A Szovjetunió előtt újra megjelennek a kétfrontos háború kontúrjai. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy míg Sztálin számára az augusztus 23-i jegyzőkönyv az Oroszország számára évszázadok óta bizonyos geopolitikai előnyöket biztosító, régóta óhajtott területek stabil birtokbavételének alapja volt – az új szovjet rendszerek bevezetése mellett –, addig Hitler számára ez csak ideiglenes alkut, taktikai engedelményt jelentett azzal a céllal, hogy később ő uralja ugyanezeket a területeket, és bevezesse ott „új rendjét”. 1940 tavaszától ezt már Moszkvában is kezdték érteni.

Molotov 1940. évi őszi berlini tárgyalásain követelte a német csapatok kivonását Finnországból, még mindig a *Titkos jegyzőkönyvre* hivatkozva, amelyben Finnországot a Szovjetunió érdekszférájába sorolták. Tiltakozott a német csapatok romániai megjelenése ellen is. A tárgyalások éles hangnemben zajlottak. Molotov még erőpozícióból beszélt, de ez az idő már végérvényesen a múlté volt. A német vezetés válaszában demagóg módon felkérte a Szovjetuniót, hogy csatlakozzon a Háromhatalmi Egyezményhez, s javasolta az érdekszférák további, ezúttal már világméretű felosztását, a „melegtengeri kijáratok”, a Perzsa-öböl, és India iránti érdeklődéssel ösztönözve a Szovjetuniót, megpróbálva ezáltal összecsapásra kényszeríteni Angliával. Megvitták a fekete-tengeri szorosok kérdését is.

Nyilvánvaló külpolitikai abszurditásuk ellenére Molotov megvitatta ezeket a javaslatokat Berlinben, megmutatva ezzel, hogy a szovjet vezetés teljes egészében az akkori imperialista normák szintjén állt. Úgy látszik, M. M. Priszvinnek, az oly tisztességes és éles elméjű írónak igaza volt, amikor naplójába a következőket jegyezte: „két vadállat harcához hasonlítható politika kezdődik. A rendkívüli aljasság, de a diplomáciai, harci és vadászati fortélyok is teljesen általános jelenség a vadállatok körében”.¹⁰ Ebbe az állatkertbe teljességgel besorolható az ellenségei által becsapott, 1940 tavaszán a politikai kezdeményező szerepét elvesztő, egy ideig-óráig rejtőzködő angol-francia blokk is. Ide tartozhat a Dél-Kelet-Ázsiában és a Távol-Keleten ugrásra készülő Japán is.

1940 ősztől a szovjet vezetés már teljesen Németország törekvéseivel szemben kezd cselekedni. Bulgáriának kölcsönös segítségnyújtási egyezményt javasolnak. Molotov 1941. január 17-én közli a moszkvai német követtel, hogy Bulgária és a tengerszorosok Oroszország biztonsági övezetébe tartoznak. Válaszul Németország márciusban Bulgáriába vonja csapatait, amit Moszkvában „a Szovjetunió biztonságának megsértéseként” értékelnek. A valóságban a *Titkos jegyzőkönyv* Németország számára már betöltötte biztonsági szerepét, és nem érdekelté többé a hitleri vezetést.

A Szovjetunió ebben az időben közeledik D. Simovic németellenes jugoszláv kormányához, de csak annyira, hogy teljesen meg ne rontsa a viszonyát Németországgal. Ennek eredménye csak az 1941. április 5-én aláírt barátsági és megneemtámadási egyezmény lett. Rögtön ezután a semmit nem érő formális megállapodás után német csapatok hatoltak be Jugoszláviába.

Tárgyalások folynak Törökországgal is, amelyet Anglia és Németország is felbujtanak a Szovjetunió ellen, a török kormány háta mögött a Szovjetunió és Németország a tengerszorosok problémáját vitatja meg. 1940 őszi és 1941 tavaszi hónapjaiban a Szovjetunió geopolitikai és hegemonisztikus forradalmi elveihez híven, a Balkán-félszigeten csak saját egoista érdekeit követi: stabilizálni igyekszik a helyzetet az általa már megszállt, hozzá közel eső területeken, és új hódításra készül.

Ebből a nézőpontból kell megvizsgálni a Japánnal 1940. októberében kezdődő, egy semlegességi paktum megkötésére irányuló tárgyalásokat. A tárgyalások folyamán Molotov felvetette a Kuril-szigetek és Dél-Szahalin Szovjetunióhoz csatolásának kérdését. Ezekben a tárgyalásokon a szovjet vezetés „méltónak bizonyult” J. Macuoka japán külügyminiszter javaslatára, amely az 1939. évi

szovjet-német egyezményekhez hasonló, a keleti érdekszférák felosztásáról szóló titkos jegyzőkönyvek megkötésére irányult. Japán ezzel arra törekedett, hogy szabad kezet biztosítson magának a távol-keleti régióban. Mindazonáltal a szovjet vezetés kitért a javaslat elől, mivel féltette a Kínával, Angliával és az USA-val fennálló kapcsolatait. A semlegességi egyezményt végül megkötötték Japánnal, ezzel megszilárdították a nyugati hódításokat, amelyeket így könnyebb volt megvédeni az egyetlen – nyugati – fronton. Úgy tűnik, az USA geopolitikai érdekei és a keleti agresszonnal, Japánnal való küzdelem a Kremlben senkit nem érdekelt.

A szovjet diplomácia első szakasza 1941 áprilisának végére, a második világháború kitörésekor lezárult. Ez az eseménysor semmilyen kapcsolatban nem áll a két hónap múlva meginduló népi, Honvédő Háborúval. Az 1941. június 22-én kezdődő népi háború szemszögéből lehetetlen értékelni az 1939–1941 évek szovjet diplomáciáját. Ez pragmatikus, globális diplomácia volt, amely a régi Oroszország által követett politika folytonosságának az elvén alapult, ráadásul a bolsevik vezetés bizonyos forradalmi-ideológiai számításaival párosult. Védeni és igazolni, ahogy ezt hosszú éveken keresztül tette a szovjet történetírás, vagy megfeddni és leleplezni, ahogy mondjuk V. Szuvorov tette a könyveiben, teljesen értelmetlen. Az erkölcs itt nem számít. A politikában csak eredmények vannak – győzelmek vagy vereségek. Ilyen volt az akkori évek szovjet diplomáciája és politikája is.

A háború kezdetén ez még egyszer igazolódott. Franciaország szétverése és a Balkán megszállása után egyre nyilvánvalóbbá vált a Németország politikájában bekövetkező fordulat a Szovjetunióhoz fűződő viszonyában. Németország és a Szovjetunió geopolitikai érdekei most szinte minden területen összeütközésbe kerültek. Mindehhez hozzájárult a két politikai és ideológiai rendszer ellenséges szembenállása. Ilyen feltételek mellett a szovjet vezetés arra törekedett, hogy diplomáciai eszközökkel tartsa meg a megszerzett pozícióit, és valóban késleltesse a háborús fenyegetést, amire az ország 1941 nyarára láthatólag még nem volt felkészülve. A Szovjetunió elébe megy Németország egyre növekvő provokatív, néha szemtelen követeléseinek a határok új demarkációs vonala, a Szovjetunióból történő szállítások növelése és a Szovjetunióknak Belgiummal, Hollandiával, Norvégiával és Jugoszláviával fennálló kapcsolatai megszakítása tekintetében.

Tudósaink az utóbbi időben kimutatták, hogy milyen abszurd formákat öltött néha Németország megbékéltetésének politikája,

egészen 1941 tavaszáig; hogyan változott meg a náciellenes propaganda egész rendszere, ami dezorientálta a már forradalmi antisziszta elveken nevelkedett szovjet népet.¹¹ Ennek a teljesen elvtelen, abszolút pragmatikus politikának az apoteózisa az 1941. június 14-én kiadott TASZSZ jelentés lett, amelyben a két állam között kitörő háborúról szóló minden híresztelést alaptalannak minősítettek.

De már 1941 tavaszától a Szovjetunió és Németország kapcsolataiban egyre nyilvánvalóbban nyomom követhető egy másik vonal is. Arról a fordulatról van szó, amelyet Németország hajtott végre Franciaország szétverése után, és amelynek fontos szakasza lett a „Barbarossa-terv” kidolgozása. Ez a fordulat a Szovjetunió részéről is megvalósult: az ország minden vonalon erőteljesen készülődött a Németországgal megvívandó háborúra. 1941 májusában–júniusában az irányelvű ideológiai dokumentumok éppen a Németországgal való háborúra irányították a figyelmet. Erről beszélt Sztálin 1941. május 5-én a Kremlben, a hadi akadémiák végzősei számára tartott fogadáson. Az egész szovjet külpolitikai propaganda fordulata következett be.¹²

Itt is az a kardinális kérdés merül fel, hogy milyen háborúra készülődött a Szovjetunió – védelmi, vagy támadó háborúra. Teljesen nyilvánvaló, és ez a nagyszámú szovjet iratból is következik, hogy Sztálin támadó háborúra készült, az ellenség területén megvívott háborúra, ami, bár ezt a verziót sem lehet teljesen elvetni, egyáltalán nem ugyanazt jelenti, mint az első koncepció, a megelőző csapás terve. Erről tanúskodnak a párt és a szovjet kormány ideológiai dokumentumai is, amelyek a forradalmi eszmék összes többi országban való előretörésének a szükségességéről szólnak. Ezt hangsúlyozták az 1941 májusában–júniusában született ideológiai dokumentumok, s ez tükröződik az 1941. május 7–15-re datált „Tervek a Szovjetunió fegyveres erőinek stratégiai felfejlődéséről egy Németország és szövetségesei elleni háború esetére” című iratban is.¹³ A dokumentumot tanulmányozó tudósok úgy vélik, hogy egy akkor érvényben lévő iratról van szó, vagyis éppen ennek megfelelően történt 1941 tavaszától a szovjet csapatok átcsoportosítása és stratégiai felfejlődésük, valamint a tartalékosok behívása. Egy sor szovjet tudós véleménye szerint a Politbüro ülésén, a legmagasabb szintű politikai és katonai vezetők jelenlétében, a szovjet csapatoknak éppen egy Németországra és csatlósaira mért támadó csapásáról esett szó.¹⁴ Annál inkább, mivel az összes objektív adat alapján 1941 közepeire minden paraméteren a Szovjetunió volt erőfölényben.¹⁵

A Szovjetunió 1941. évi nyári támadó terveiről és a szovjet csa-

patok Németországra mért csapásának valószínűségéről szóló kérdést sok tudós erkölcsi-politikai síkra tereli. Maga a gondolat is sokkolja őket, hogy ebben az értelmezésben a Honvédő Háború idején hatalmas és tragikus veszteségeket szenvedett Szovjetunió és a szovjet nép a háború elején az agresszor szerepében tűnhetett fel. De megjegyezzük, hogy ezeknek a terveknek – mint ahogy a szovjet vezetés egész politikájának, amely a Szovjetunió geopolitikai érdekeit védte 1939–41-ben – semmi közük ahhoz a hamarosan elkezdődő valódi népi háborúhoz, amely az ország megmaradásáért folyt.

1941 tavaszára teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a Kelet-Európát egymás között felosztó két ország érdekei éles ellentétben állnak egymással a Balkán-félszigeten, Finnországban, a Közel-Keleten és a tengerszorosok kérdésében. Mindkét fél a régi módon, a saját feje szerint cselekedett, ahogy azt Molotov novemberi (1940) berlini tárgyalásai megmutatták. De Berlin egyre inkább előnyre tett szert. A Szovjetunió 1940 őszén, telén és 1940 tavaszán, a súlyos német követelések elől lépésről lépésre hátrálva igyekezett biztosítani a maga számára néhány, Németország által elfoglalt ország kormányának a támogatását.

Kapcsolat létesül a lengyel emigráns kormánnyal, alakulnak a kapcsolatok a csehszlovák emigráns kormánnyal is. Románia biztosítékokat kapott a Szovjetunióval szembeni területi követeléseinek kedvező elbírálására abban az esetben, ha támogatja a szovjet politikát. 1941 májusában Sztálin még a finn követtel is szóba állt a szovjet-finn baráti kapcsolatok helyreállításáról. Ennek megfelelő szellemben tevékenykedtek a szovjet diplomaták Törökországban és Irakban. Ebből a szemszögből kell megvizsgálni az 1941. április 13-án Japánnal megkötött semlegességi egyezményt is.

Sztálin mindent megtett annak érdekében, hogy megtartsa 1939 és 1940 szerzeményeit, hogy még a Németországgal folytatott háború körülményei között is biztosítsa az aktív diplomáciai és katonai védelmet. Ebben az időben nem annyira a Szovjetunió határainak a biztonságáról volt szó, mint inkább a Kelet-Európában elért geopolitikai előnyök megtartásáról. A Németországgal szembeni háború késleltetése az egyik taktikai fogása volt ezeknek a céloknak a megvalósítása érdekében. Pontosan ugyanúgy, mint ahogy ebben az időben az angol diplomácia célja egyre nyilvánvalóbban az lett, hogy kijátszva a német-szovjet ellentéteket, Németországot és a Szovjetuniót végül minél hamarabb összecsapásra kényszerítse, és lélegzethez jusson a Reich-hel folytatott kimerítő küzdelmében.

Ebben az összefüggésben Sztálin számára maga a gondolat,

hogy védje a szovjet határokat, teljesen természetellenesnek tűnt. Éppen ellenkezőleg, a szovjet vezetés számára az Európában megszerzett területek megtartása és növelése – a kommunista doktrínának megfelelően, az 1939–1940. évi akciókhoz hasonlóan, a „szocializmus frontjának” kiszélesítése Finnország, a Balkán és Kelet-Európa más országai felé – volt logikus. Erre irányultak Saposnyikov marsall elméleti szakmunkái és a Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségének irodáiban kidolgozott stratégiai tervek, amelyeken a tehetséges G. K. Zsukovnak és A. M. Vasziljevskijnek, a megelőző csapás mestereinek a kézjegye nyugodott.

A legutóbbi publikációk (dokumentumok, cikkek) elemzése megmutatja, hogy a szovjet vezetés, miközben titkos diplomáciai játékot űzött Hitlerrel – elkerülve ezzel az angol diplomácia azon próbálkozásait, hogy egymásnak ugrassza Németországot és a Szovjetuniót, a Szovjetunió kedvezőtlen időpontban –, aktív támadó stratégiát dolgozott ki. A tőkés világ elleni támadó doktrína mindig is a szovjet ideológia része volt. Ez, közvetlenül Németországnak címezve, 1941 tavaszán konkrét formát öltött. A doktrína mindkét aspektusa hangot kap a már említett, 1941 májusi-júniusi irányadó ideológiai anyagokban. Az egyikben a következő állt: „A hadi cselekmények tapasztalata megmutatta, hogy a védelmi stratégia a főlényben lévő (német – A. Sz.) motorizált egységekkel szemben nem vezethet sikerre, és vereséggel végződné. Következésképpen Németországgal szemben ugyanazt a nagy teljesítményű technikával megerősített támadó stratégiát kell alkalmazni.”¹⁶

1941 tavaszától az egész szovjet propaganda apparátusa az ellenséges területen vívott támadó háború gondolatát igyekezett a szovjet emberek fejébe táplálni. A sztálini diplomácia egész 1939–40. évi logikáját követve, a Németországgal szembeni megelőző csapás gondolata volt az egyetlen reális és indokolt elképzelés. A lehetőség, hogy ezáltal jelentősen ki is szélesíthetik a „szocializmus frontját” egy olyan fékevesztett, agresszív és aljas ellenféllel szemben, mint Hitler, ilyen körülmények között az egyetlen természetes alternatívája volt nemcsak az elfoglalt területek megtartásának, hanem a hadászati-stratégiai előnyök biztosításának is az erős és kegyetlen ellenséggel való összecsapás előtt.

Ez a hozzáállás rámutatott, hogy a szovjet vezetés teljesen időszerűen cselekedett, határozottan, kezdeményezőképpen és erőteljesen. Sztálinnak hazájával szemben elkövetett alapvető hibája és bűne ebben a korszakban és ilyen körülmények között nem az volt, hogy az ország nem készült fel a szükséges mértékben a védelem-

re (nem is készült rá egyáltalán), hanem az, hogy a szovjet politikai és katonai vezetésnek nem sikerült pontosan meghatározni azt a pillanatot, amikor a háború kezdetének a késleltetése a szovjet támadó erők teljes harckészültségbe helyezéséig már lehetetlen volt; és nem fogantatosított rendkívüli intézkedéseket az ország és a hadsereg mozgósítására és teljes készültségbe helyezésére. A megelőző csapás életek millióit mentette volna meg hazánk számára. Sokkal korábban, és ugyanazokhoz a politikai eredményekhez vezetett volna, amelyeket a tönkrement, éhes, fagyoskodó, a nemzet legjavát elvesztő ország elért 1945-ben, kitűzve a Győzelem zászlaját a Reichstagra. Sztálin egyik alapvető történelmi tévedésének tűnik, hogy nem mért ilyen csapást Németországra, és hogy a Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségében gondosan kidolgozott, és 1941 májusában–júniusában megvalósíthatónak tűnő támadó doktrína nem realizálódott.

A német csapatok szovjet területre való benyomulása gyakorlatilag érvénytelenítette az egész háború előtti szovjet diplomáciát. Összeomlottak a régi geopolitikai kombinációk, érvényét veszítette a *Titkos jegyzőkönyv*. A hitlerizmus már a háború első napjaitól megmutatta, hogy a szovjet geopolitikai érdekek számára biztosított engedményei csak átmeneti és elterelő jellegűek voltak. Valójában a szovjet vezetés nem számította el magát, amikor diplomáciai és katonai eszközökkel próbálta meg a *Titkos jegyzőkönyv* érvényességét Kelet-Európa területi felosztásának állandó tényezőjévé tenni. De ezek a próbálkozások nem sikerültek. Azt a pillanatot, amikor a látszólagos stabilitás egy üres papírdarabbá kezdett átváltozni, végérvényesen elszalasztották. A német vezetés a diplomácia eszközeivel éppen ebben az értelemben tudta kijátszani Sztálint.

1941. június 22-én lezárult a szovjet diplomácia első, háború előtti szakasza. Az ország olyan háborúba lépett, amely az első napjától kezdve valóban egy tragikus és hősies népi háború lett, olyan háború, amelyben a nép és az állam a függetlenségéért és a létéért harcolt. Ilyen körülmények között magának a kibontakozó háborúnak a jellege sugalmazta a lefolytatásához szükséges diplomáciai eszközöket is. A múlté lettek a geopolitikai játékok, az utópisztikus forradalmi illúziók. A létért folyó elkeseredett küzdelem kezdődött. Éppen ez változtatta meg az ország egész külpolitikai kurzusát. A szovjet vezetés most teljesen Nagy-Britannia és az USA felé orientálódott, amelyeket tegnap még Franciaországgal együtt, nem is ok nélkül, az ellenségei között tartott számon. Ez a váltás nem zajlott le egyszerűen, de akkor szervesen megfelelt mindkét fél érdekeinek.

Churchill segédje, Thompson főparancsnok így emlékezett vissza: „Nehéz lesz megérteni annak a rendkívüli megkönnyebbülésnek az érzését, ami a nyomás alóli váratlan felszabadulást jelentette”, és amit az angol vezetés átélt, amikor értesült Németország Szovjetunió elleni támadásáról.¹⁷

1941 nyarától a legfőbb tényező, ami hatott az új szovjet és a leendő Hitler-ellenes koalíció diplomáciai stratégiájának kidolgozására, az a szovjet nép elkeseredett ellenállása és a szovjet hadsereg hihetetlen helytállása volt a német agresszióval szemben. Mindez annak ellenére történt, hogy a szovjet katonai és politikai vezetés kolosszális stratégiai és taktikai hibákat követett el; az egykori tekintélyes vezetők teljesen képtelenek voltak a csapatok irányítására extrém helyzetekben. A hadsereg jelentős része demoralizálódott és terjedt a pánikhangulat a hadseregen belül, ami valóban drákói intézkedéseket követelt. Ehhez kell hozzátenni a háború első heteiben elvesztett területeket, hadfelszerelést, gazdasági-stratégiai és anyagi értékeket. Nemhiába Rooseveltt és Churchill 1941. augusztus 14-én a new-foundland-i találkozójuk idején azt írták Sztálinnak: „Teljesen tisztában vagyunk azzal, hogy milyen nagy jelentőséggel bír a hitlerizmus megsemmisítésében a Szovjetunió kitartó és hősi ellenállása, ezért úgy véljük, hogy a jövőben közös erőforrásaink szétosztását illetően, bármilyen körülmények között, gyorsan és késedelem nélkül kell cselekedni.”¹⁸

Működésbe léptek a háború örökké érvényben lévő tényezői – a Szovjetunió területének nagysága, a háború előtti években megteremtett hatalmas hadigazdasági-ipari potenciál, új tehetséges katonai és hadiipari vezetők egész seregének a feltűnése, a Vörös Hadsereg alapját képező szláv népek kitartó jelleme, és az ellenállás egész jellegét mélyen befolyásoló, hagyományos orosz hazafisággal párosuló forradalmi-szocialista népi értékek (amiket manapság elhallgatunk).

Ezekben a hónapokban, aztán a háború éveiben is, ezek a tényezők gyakorlatilag elnyomták más tendenciák hatását, amelyek kedvezőtlenül befolyásolták a hadi események egész kimenetelét. Ezek a régi katonai káderek elpusztításának, az erőszakos kollektivizációnak, az országot szétverő súlyos represszióknak a következményei is voltak, amelyek életre hívták az azt követő szovjetellenes, antikommunista mozgalmakat a németek által megszállt szovjet területek egy részén, különösen az ország egy sor, nemzetiségek által lakott körzetében, ahol évszázadok óta erősek voltak az oroszellenes érzelmek. A sztálini vezetés kénytelen volt mindenekelőtt az

orosz hazafiság, a demokratizálás irányába fordulni, a hitleri fasizmus és az „új rend” ellenében.

1941 nyarára és őszére estek nemcsak a Vörös Hadsereg óriási vereségei, hanem a breszti erőd védőinek hőstette – megghiúsítva a Wehrmacht támadó terveit a szmolenszki ütközetben –, a jelnjai csata, Leningrád hősi védelme, az Odesszáért, Hankoért, a Moonsund-szigetekért folytatott makacs küzdelmek, a Murmanszk elfoglalására irányuló hitlerista tervek megghiúsulása, Szevasztopol védelmének kezdete is. A háború népi jellegének napról-napra való erősödése mellett a szovjet diplomácia magáévá tette a népi háború magasztos céljait, éltető erejét, a történelem logikáját és annak racionális törvényszerűségeit. A háború előtti diplomáciai cinizmus, hazugság, csalárdság, a nép feje fölött hozott politikai kombinációk, a külpolitikai propagandában az ország számára érthetetlen cikk-cakkok a múlté lettek. Ez az időszak nem volt hosszú, de mégis csak létezett. Enélkül a nép ellenállására támaszkodó világos és egyszerű diplomácia nélkül lehetetlen lett volna legyőzni az ellenséget.

A Szovjetunióknak szövetségesekre volt szüksége, a hitleri Németország összes ellenségére – országokra, politikai pártokra, társadalmi mozgalmakra. Ezért a szovjet diplomácia természetes feladatává vált a hadi-stratégiai elszigeteltségből való kitörés, a fasiszta blokkal háborúban álló államokkal való katonai-politikai szövetség létesítése, a Nyugat meggyőzése az agresszorral szembeni ellenállás össznépi jellegéről, és ezáltal külföldön határozott közvélemény kialakítása, amelyet a Szovjetunió a maga hasznára tudott fordítani. Mindez nem volt olyan egyszerű a Szovjetunióknak Hitlerrel megkötött kétes alkuja után. A Szovjetunió meg akarta akadályozni a Németországgal való különbéke vagy fegyverszüneti egyezmény megkötésére irányuló minden próbálkozást, és megkísérelt hadianyagi segítséget szerezni a potenciális szövetségesektől. Ezekhez a feladatokhoz tartozott a diplomáciai viszony rendezése – immáron nem forradalmi-kommunista, hanem demokratikus és antifasiszta alapon – Lengyelország és Csehszlovákia emigráns kormányaival, valamint az Iránon átvezető déli hadászati-stratégiai utánpótlási vonalakat is biztosítani kellett.

Ezek a feladatok Anglia érdekeinek is megfeleleltek, hiszen a Wehrmacht hadosztályainak keleti irányba fordulásával az ország gyakorlatilag megmenekült. A Szovjetunió előtt álló feladatok megfeleleltek a Németország globális-hódító terveitől tartó USA érdekeinek is. Ugyanakkor aláhúzzuk, hogy ezeket a célokat csak abban az esetben lehetett megvalósítani, ha a nyugati nagyhatalmak meggyő-

ződtek arról, hogy a Szovjetunió nemcsak egy kartonból készült házikó, amely összeomlik a Wehrmacht vasöklének első csapására. A nyári és őszi hónapok meggyőzték a világot arról, hogy a Szovjetunió a súlyos vereségek ellenére erős, egységes, ütőképes, és kompromisszumok nélkül, a végsőkig fog harcolni az emberiség leggonoszabb ellenségével.

Ilyen módon, a háború első szakaszában végrehajtott diplomáciai fordulatot a szovjet nép és hadserege határozta meg, és a politikusok váltották valóra. Ebben az értelemben jellemző Churchill 1941. július 8-án Sztálinhoz írott levele, amelyben megígérte: „Minél tovább folytatódik a háború, annál nagyobb segítséget tudunk nyújtani.”¹⁹ A szovjet nép és hadsereg lényegében választ adott erre a levélre, lefektetve a Hitler-ellenes koalícióhoz vezető utat.

1941 nyarán a Hitler-ellenes koalícióhoz vezető út fontos állomásai lettek a szovjet vezetés első kontaktusai Anglia és az USA vezetőivel, és a közöttük lezajlott levélváltás az egymásnak nyújtandó segítség kölcsönös kötelezettségéről. Ide sorolható a Csehszlovákia és Lengyelország emigráns kormányaival felállított diplomáciai viszony és katonai szövetség (bár a lengyel kormánnyal zajló tárgyalások idején rögtön felmerült Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia Lengyelországhoz való visszaadásának problémája), később a közös angol-szovjet garancianyújtás Iránnak, szovjet és angol csapatok Iránba vonása, a Szovjetunió beleegyezése az Atlanti Charta alapelveibe, és végül az 1941. szeptember végén és október elején Moszkvában aláírt, a kölcsönös hadiszállításokról szóló háromoldalú egyezmény.

Nevezetessé vált a szeptemberi londoni szövetségközi konferencián a szovjet képviselő kijelentése arról, hogy a Szovjetunió „védelmezi minden nép állami függetlenséghez és területi sérthetlenséghez való jogát, azt a jogát, hogy olyan társadalmi berendezkedést valósítson meg és olyan kormányzati formát válasszon, amelyet célszerűnek és szükségesnek vél országa felvirágoztatása érdekében”.²⁰ A Szovjetuniónak a demokráciáért, a szuverenitásért és a népek szabad fejlődéséért folytatott harcáról szóló kijelentések ismeretében kell megvizsgálni a Komintern felosztatásáról szóló döntést. Sztálin 1943. május 28-án a Reuters tudósítójának kérdésére válaszolva aláhúzta, hogy ez a döntés arra hivatott, hogy leplezze „a hitleristák hazugságait arra vonatkozóan, hogy Moszkva be akar avatkozni más államok belügyeibe, és bolszevizálni akarja őket”.²¹ Ugyanakkor, ahogy az azt követő események megmutatták, ez a döntés a továbbiakban elvesztette eredeti értelmét, és csak ha-

tározott taktikai lépés volt a világforradalmi kezdeményező szerep hagyományos szovjet politikájában.

1942 elején folytatódott ez a pozitív, hazánk és az egész világ sorát tekintve olyannyira fontos diplomáciai munka. A diplomácia támaszai, a keleti fronton bekövetkező – fordulatnak látszó – események voltak: a német „Blitzkrieg” bukása, a németek veresége 1941–42 telén, jelentős területek felszabadítása a Moszkva felé vezető úton, továbbá a szovjet csapatok ellentámadása Tyihvin és Rosztov térségében, sikeres harcok Kercsnél és Feodoszijánál. A szovjet-német fronton a Wehrmacht nagy vereségeket szenvedett. A háború malomkövei itt teljes erővel őröltek, amire sem a német stratégiák és politikusok, sem a Szovjetunió angol-amerikai szövetségesei nem voltak felkészülve. Japán támadása az USA ellen 1941. december 7-én véglegesen meghatározta Amerika álláspontját a világméretű konfliktusban.

1942-ben a népi háború és a szovjet diplomácia új fordulata további impulzusokat kapott. A szovjet katonai vezetés hibái az 1942-es téli hadjárat idején és a szovjet csapatok ez évi tavaszi és nyári hatalmas vereségei ellenére – Kercsnél, Harkovnál, a második csapásmérő hadsereg pusztulása a volhovi fronton; a német seregek behatolása Rosztovba, Kubányba, az Észak-Kaukázusba, és kijutásuk a Kaukázus fő gerincéhez – a küzdelem egyre elhúzódóbb és egyre makacsabb jellegűt öltött. Az 1942. évi nyári-őszi hadjárat apoteózisa a sztálingrádi csata volt. A Donnál és a Volgánál folyó harcokat az egész világ feszült figyelemmel kísérte. A szovjet csapatok 1942. november 19-én kezdődő, és 1943. február 2-án befejeződött ellentámadása, az ellenség 330 ezres körbekerített hadseregcsoportjának a megsemmisítésével kijelölte a fordulat kezdetének időpontját a háború menetében, a stratégiai kezdeményezés a szovjet vezetés kezébe került. Ez a nagy jelentőségű esemény döntő hatással volt Japán és a 25 hadosztályt a Szovjetunió ellen készenlétben tartó Törökország álláspontjára.

Éppen az 1942. év volt a Hitler-ellenes koalíció létrehozásának időpontja. A világ 26 államának a „tengelyhatalmak” elleni feltétel nélküli harc folytatásáról szóló deklarációja és a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Irán szövetségi szerződésének megkötése után került sor 1942 nyarán a Szovjetunió és Anglia között a Németország és csatlósai elleni katonai szövetség aláírására Londonban, továbbá a háború utáni együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló egyezmény megkötésére. Júniusban Washingtonban aláírták az USA-val „Az agresszió elleni hadviselésben nyújtott kölcsönös segítség alapelveiről” szóló megállapodást, majd közös szovjet-

angol-amerikai kommunikét adtak ki a hitleri Németország elleni háborúban való együttműködésről, amelyben arról volt szó, hogy 1942-ben a szövetségesek egyik elodázhatatlan feladata a második európai front megnyitása.

Ugyanakkor másfél hónappal később, az USA és Nagy-Britannia megváltoztatták ezt a megállapodást, és a szövetségesek észak-afrikai partraszállásának tervét fogadták el. Moszkvában az augusztusi tárgyalásokon Churchill – bár kifejezte a szovjet csapatoknak a nyári offenzíva idején tanúsított hősi ellenállása iránti elragadtatását – kijelentette, hogy a második európai frontot 1942-ben nem nyitják meg. Ilyen módon, a hitleri Németország Szovjetunió elleni támadása, valamint a szovjet hadsereg és az egész nép agresszonnal való szembenállása szabta meg az ország külpolitikájában bekövetkező fordulatot, és arra készítette a nyugati nagyhatalmokat, hogy saját közvéleményük nyomására aktívan támogassák a Szovjetuniót és egy Hitler-ellenes koalíció megalakítását, ami a sztálini vezetés nagy sikerét jelentette.

Lényegében a sztálingrádi csata volt a vízvonalzó a Szovjetunió és szövetségeseinek diplomáciai erőfeszítéseiben. 1941-ben az az összetartó erő, amit a Németország gyors győzelmétől való félelem és a világméretű antifasiszta társadalmi mozgalmak fellendülése váltott ki, még éreztette hatását, de már megszólalt a elkövetkező „hidegháború” vészcsengője, amely minden egyes háborús hónap elteltével egyre hangosabban szólt.

Az 1943. év végleg világhossá tette a hadi és politikai helyzetet. Ez a Szovjetunió hatékony győzelmeinek az éve volt. Januárban szét-törték a Leningrád körüli blokádot, elkezdődött a Kaukázusért folytatott csata támadó szakasza, ami őszre hatalmas megszállt területek felszabadításával fejeződött be. Az év központi hadi eseményei a kurszki csata és a Dnyeperen való átkelés voltak. Ezek az ütközetek azt eredményezték, hogy a Wehrmacht véglegesen elvesztette a stratégiai kezdeményező szerepét és a légi fölényét, az egész fronton védelembe kellett vonulnia, elvesztette a Donyec-medencét, a Balparti-Ukrajnát, Kijevet, az OSZFSZK nyugati területeit, Belorusszia keleti körzeteit. A szovjet csapatok harci erejének növekedése, a hadsereg vezetőinek és irányítóinak harci szelleme, a partizánmozgalom fellendülése, a parasztok és munkások hősi hátszínházi munkája hatalmas nemzetközi visszhangot váltottak ki. A nyugati országok közvéleménye egyre hangosabban követelte a második front megnyitását Németország mihamarabbi megtörése és a véres háború befejezése érdekében.

Ezt a világos népi logikát azonban egyáltalán nem osztották a szövetségesek uralkodó körei. A Németország és a Szovjetunió háborúban való kimerítésére irányuló politikájuk ezekben az eseményekben csak pótlólagos argumentációra talált. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió felülkerekedik, és ez visszatérítette a nyugati nagyhatalmakat 1938–39 kiinduló politikai játékaihoz. Ők már kezdték jóslgatni Európa további sorsát, és működésbe hozni azokat a hajtóerőket, amelyek megvalósították volna ezeket a jóslatokat. Természetesen az egyik legerősebb ilyen hajtóerő a második front megnyitására szóló kérdés lett. Ennek a feladatnak a megvalósítását most 1944-re halasztották. Az angol-amerikai csapatok mozgásának elsődleges iránya a Földközi-tenger, Tunisz, Szicília, az Appenninek lett, ahol jelentős erőket vetettek be, és ahol hatékony sikereket értek el. Végül ez a nyugati érdekek számára életbevágóan fontos zóna a szövetségesek kezébe került.

1943-ban a maga részéről a sztálini vezetés is a Németország elleni háborúban az egyre növekvő harci sikerekre, a nép és a hadsereg töretlen hősiességére támaszkodva a szövetségesektől nemcsak aktív katonai segítséget követelt a nyugati fronton, hanem már a jövőre gondolva visszatért a háború előtti geopolitikai és ideológiai sztereotípiáihoz. 1943-tól kezdve a szovjet diplomácia ismét fokozatosan változtatja vonalait és irányait, egy nagyhatalom hagyományos diplomáciájává változik, amely legalább Európának megpróbál diktálni.

1943 áprilisában a szovjet kormány megszakítja kapcsolatait a lengyel emigráns kormánnyal, a Szovjetunió területén a Lengyel Hazafiak Szövetsége kezdi meg tevékenységét, amely egy lengyel hadosztályt is alakít. A korábbihoz képest ez már egy más társadalmi és politikai berendezkedés lengyelországi meghonosításának a prologusa volt. Ez év októberében az USA, a Szovjetunió és Nagy-Britannia külügyminiszterei, elfogadva az általános biztonságról, Ausztria és Olaszország háború utáni sorsáról és az elkövetett gaztettekért a hitleristák felelősségéről szóló deklarációt, hasztalanul próbáltak megegyezni a második európai front megnyitására. Ugyanakkor elismerték, hogy elsődleges céljuk „a háború végének felgyorsítása”.

A Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA kormányfőinek ezt követő teheráni konferenciája lényegében hozzáfogott a háború utáni Európa berendezkedésével kapcsolatos problémák megoldásához. Megvitaták Németország felosztásának és a Dunai Föderáció kialakításának kérdését. Lényegében folytatódott a háború előtti

küzdelem az európai befolyási övezetek felosztásáért, de ezúttal az alkudozás nem Németország és a Szovjetunió között folyt, hanem az angol-francia-amerikai blokk és a Szovjetunió között. Nyugati demokraták léptek a fasiszta Reich helyébe az európai hegemoniáért folytatott küzdelemben, és saját társadalmi-politikai értékeik védelmében. Jellemző, hogy az első és második esetben is az Európa sorsát eldöntő egyik partner a Szovjetunió marad. Ez sok mindent elárul. Természetesen, ezeknek a politikai alkudozásoknak a kulisszái mögött, a régi időkhöz hasonlóan geopolitikai igények és társadalmi-ideológiai változások fenyegető árnyéka magasodik az európai kontinens fölé. Ezekre a változásokra aktívan törekedett a sztálini vezetés a 30-as évek végétől, és aktívan próbálta megakadályozni azokat Anglia és Franciaország, sőt a hitleri vezetés is, amely – saját feltevése szerint – csak egy időre hagyta, hogy a Szovjetunió befolyása érvényesülhessen Kelet-Európa egyes körzeteiben.

Ugyancsak Teheránban a szövetségesek – láthatólag elszámítva magukat a szovjet hadsereg megjelenését illetően Európa központjában – kijelentették, hogy 1944 májusában készek megnyitni a második frontot Nyugaton. Sztálin a maga részéről kötelezettséget vállalt, hogy Németország kapitulációja után belép a szövetségesek oldalán a Japán elleni háborúba, bár ez a Japánnal 1941 áprilisában aláírt semlegességi paktum durva megsértése lett volna, amely garanciákat nyújtott a Szovjetunióknak egy Távols-Keletről jövő támadással szemben.

1944 lett a közvetlenül népi, Honvédő Háború befejezésének az éve: az élethalál-harc befejeződött, a nép megvédte földjét és államának függetlenségét. Márciustól decemberig a szovjet csapatok nemcsak hazánk egész területét szabadították föl, és állították vissza a Szovjetunió állami határait, hanem a hadműveletek során szünet nélkül támadták a minden irányban hátráló német hadsereget és szövetségeseit. Szovjet csapatok jelentek meg Romániában, Lengyelországban, Bulgáriában, Németországban, Magyarországon, Ausztriában, és elérték a norvég határt. A szövetségesek most siettek a második front megnyitásával. Június 6-án elkezdődött az „Overlord” hadművelet, augusztus 15-én pedig az angol-amerikai csapatok partraszálltak Dél-Franciaországban a „Dragoon” fedőnevű hadművelet keretében. Június 4-én a szövetségesek elfoglalták Rómát.

A nyugati front azonban nem volt sétágalopp számukra. A Wehrmacht ellentámadása az Ardenneknben és Elzászban nehéz helyzetbe hozta a szövetségeseket, ami miatt Churchill pánikszerű segítségkéréssel fordult Sztálinhoz. Észak-Itáliában a német csapa-

tok új frontot nyitottak, ahol egészen 1945 májusáig tudták magukat tartani. A németek a legelkeseredettebb ellenállást a keleti fronton tanúsították, ahol a Wehrmacht a legjobb és legnagyobb létszámú erőit csoportosította. Éppen itt dőlt el magának a háborúnak és a háború utáni Európának a sorsa. Ezt megértette egyrészt a szovjet vezetés is, amely arra törekedett, hogy a támadó hadműveletek fokozásáért cserébe a legtöbb politikai előnyre tegyen szert, és tudták a szövetségesek is, akik Európa közepe felé tartottak, arra törekedve, hogy kitöltsék azt a hatalmas vákuumot, ami ott Németország kapitulációja után keletkezhet.

Németország ilyen körülmények között sajátos karmesterré vált. Megosztotta ellenállásának mértékét Nyugaton és Keleten, és megpróbálta vagy az angol-francia blokk, vagy a Szovjetunió uralma alá kerülő területének nagyságát szabályozni. A sztálini vezetés az ismét érvényre juttatott geopolitikai és ideológiai koncepciója miatt nem érthetett egyet az események ilyen menetével, és újabb és újabb hadosztályokat vetett a háború lángjába, nemcsak azért, hogy végleg legyőzze az esküdt ellenséget, és megsemmisítse háborús gépezetét, hanem azért is, hogy legalább Európa háború utáni sorsát megszabhassa.

1944-ben a szovjet vezetés már jóelőre gondoskodott a Szovjetunió befolyási övezetének háború utáni kiszélesítéséről, még néhány szovjet köztársaság nemzetközi porondra való (az egységes szovjet állam keretei között csak formális) kilépése árán is. 1944 januárjában az ÖKP KB plénumán döntést hoztak a szövetséges köztársaságok jogainak kiszélesítéséről, a diplomáciai kapcsolatok és a honvédelem területén kezdett kibontakozni az az irányvonal, amelyik lehetővé tette volna részvételüket a leendő Egyesült Nemzetek Szervezetében és más nemzetközi szervezetekben. Amikor szovjet csapatok léptek más országok területére, a Szovjetunió deklarációkkal fordult a világközösséghez, amelyek szerint ezeket az akciókat tisztán hadászati megfontolások, és nem idegen területek elfoglalásának, vagy valamely államrend megváltoztatásának célja diktálja.

Ugyanakkor már a szovjet csapatok uszályában voltak ezeknek az országoknak a leendő kommunista vezérei, akik óriási munkát végeztek a „népi demokrácia” majdani intézményének meghonosításában Kelet-Európában. Ezt a tevékenységet végezték a felszabadított területeken a demokrata és más antifasiszta szervezetekkel szoros együttműködésben (akikkel egyelőre együtt lépnek fel a reakciók és kollaboránsok ellen) a népi tömegek sűrűjében.

A szovjet vezetés ugyanakkor Németország szövetségeseihez

fordul azzal a javaslattal, hogy szüntessék be a háborút Hitler oldalán, és fogjanak fegyvert Németországgal szemben. Szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, ami egy tisztán szimbolikus akció volt. Folytatódott az ENSZ megalapításának előkészítése, amiről a három nagyhatalom képviselőinek Dumbarton-Oaks-ban tartott konferenciája tanúskodik. Szeptemberben a Szovjetunió egy egyezményt ír alá az USA-val és Nagy-Britanniával Németország megszállt övezeteiről, amely azt feltételezte, hogy az országot először Berlinnel, mint különleges övezettel három zónára osztják, később, miután ebbe a nagyhatalmi koncertbe bekapcsolódott Franciaország is, négy zónát terveztek. Azután aláírják az e szerződések betartásának ellenőrző mechanizmusáról szóló jegyzőkönyvet.

Ahogy a szovjet csapatok egyre beljebb hatolnak Európába, úgy kezd a szovjet diplomácia hangneme és stílusa egyre inkább a győztesek diplomáciájához hasonlítani. Fegyverszüneti egyezményt kötnek Finnországgal, Moszkvában megtárgyalják Nagy-Britannia képviselőivel a Balkán és Lengyelország jövő sorsát. Ez a gyakorlat megmarad 1945-ben is. A szovjet és angol-amerikai csapatok Németország mélyébe való nyomulásának időtartama és tempója nagymértékben meghatározta a szövetséges államok tárgyalóasztalnál elfoglalt pozícióját. Ezáltal a fasiszta csapatok ellenállása a Reich területén, és különösen a keleti fronton a végletekig kitartó, fanatikus jelleget öltött. A döntő diplomáciai győzelmek érdekében meg kellett törni ezt a katonai ellenállást.

A szövetségesek gyors nyugati előrenyomulása ellenére, éppen a keleten zajló véres ütközetek határozták meg a háború kimenetelét és a diplomáciai tárgyalások eredményét. Bátran állítható, hogy a szovjet fél sikereiért – Sztálin jaltai és potsdami tárgyalásain, a Lengyelországgal és Jugoszláviával megkötött barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési egyezmények, valamint az Ausztria szövetségi ellenőrzésének felállításáról szóló egyezmény aláírásakor – több százezer szovjet katona ontotta vérének.

Bár a szövetségesek formálisan nem ismerték el a balti köztársaságok Szovjetunióhoz csatolását, a jaltai konferencia eredményei, Európa jövőbeni politikai térképének kirajzolódó kontúrjai lényegében visszajuttattak a Szovjetunióknak mindent, amit a *Titkos jegyzőkönyv* értelmében megszerzett, sőt még annál többet is, például Kelet-Poroszország egy részét Königsberggel. Szovjet csapatok maradtak egy sor kelet-európai országban, ez a gyakorlatban a forradalmi társadalmi és politikai fordulat továbbvitelét jelenti. Emellett Lengyelország határa nyugati irányba tolódott, az Odera és a Neisse

folyók mentén haladt, ami a Szovjetunió befolyását jelentette Európa szívében.

A Szovjetunió lényegében kitört abból a külpolitikai elszigeteltségből, amelybe a II. világháború kezdetén került, és megalapozta a határai mentén azt a baráti államokból álló körsávot, ami később a „szocialista tábor” elnevezést kapta. Ezen államok között volt Kelet-Németország is, ami ugyan természetellenes volt, de tökéletesen beleillett Kelet-Európában a háborút követő években lezajlott, sorsdöntő jelentőségű társadalmi és politikai változások menetébe. Egyúttal egészen világos, hogy a Szovjetunió 1943–1945-ben kivívott katonai és diplomáciai győzelmei egyáltalán nem feleltek meg a szövetségesek érdekeinek. Már 1943-ban, a háború menetében bekövetkezett gyökeres fordulat után megjelentek a Nyugat hagyományos politikájának jelei, ami a Szovjetunióval szembeni ellenséges viszonyon alapult.

1945-ben a katonai és diplomáciai győzelmek mámorában kevesen gondoltak a Szovjetunió égisze alatt összekovácsoló katonai és politikai blokk eljövendő sorsára, e győzelmeknek a világtörténelemre gyakorolt hatására, és az ezen a tömbön kívüli világnak a győzelmekre adott reakciójára. A történelem menetének egyúttal amortizálnia kellett ezeket a geopolitikai és forradalmi-ideológiai hódításokat. A hamarosan fellángoló „hidegháború” és a szovjet totalitarizmussal szembeni hatalmas felkelések az 50-es, 60-as években Kelet-Németországban, Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában ezt élesen megmutatták. A „szocialista baráti együttműködés” teljes csődje 1990–91-ben, a Szovjetunió szétesése és az Oroszország határain ismét megjelent ellenséges külpolitikai gyűrű még inkább rámutattak azoknak a nagy birodalmaknak az efemer jellegére, amelyek erejükön felül vállaltak terhet. Nyilvánvalóvá vált a nyugat országainak makacssága, geopolitikai érdekeik és saját társadalmi-politikai értékeik védelmében tanúsított elszánt-sága is.

(*Voproszi isztorii*, 1995/7, 26–45 l.)

Fordította SERES ATTILA

¹ *Novij mir*, 1994/12, 230. l.

² Idézi: M. I. Meljtyukov: *Szpori vokrug 1941 goda*. Otyecsesztvennaja isztorija, 1994/3., 9. l.

³ Idézi: uő. *Igyeologicseskijje dokumenti maja-ijunya 1941 goda*. Otyecsesztvennaja isztorija, 1995/2, 76. l.

⁴ Car, E. N.: *A History of Soviet Russia*. 1. kötet, Leningrád, 1958, 4. l.

⁵ Sztalin, J.: *O Velikoj Otyecsesztvennoj vojnye Szovjetszkogo Szozjuza*. Moszkva, 1951, 205–206. l.

⁶ Voennaja miszl, 1945/ 10–11, 15. l.

⁷ *Szovjet–német dokumentumok, 1939–1941*. CK KPSzSz archívuma. Novaja i novejsaja isztorija, 1993/1, 89–90., 92. l.

⁸ Szípolsz, V. Ja.: *Tajnije dokumenti „sztrannoj vojni”*. Novaja; novejsaja isztorija, 1993/2, 100. l. 1993/3, 119–120. l.

⁹ Idézi: Meljtyuhov, M. I.: I. m., 77. l.

¹⁰ Prisvin, M.: *Dnyevnyki*. Moszkva, 1990, 276–277. l.

¹¹ Ld. Nyevezsin, V.: *Metamorfozi szovjetszkaj propagandi v 1939–1941 godi*. Voproszi isztorii, 1994/8

¹² Uo., 169. l.

¹³ Gorkov, A.: *Gotovil li Sztalin uprezsdajuscij udar protyiv Gitlera v 1941 g.* Novaja i novejsaja isztorija, 1993/3, 40–45. l.

¹⁴ Petrov, B.: *O sztratyegicseszkom razojortivanyii Krasznoj Armii nakanunye vojni*. In: *Gotovil li Sztalin nasztupatyelnuju vojnu protyiv Gitlera?* Moszkva, 1995, 66–70. l.; Kiszeev, U.: *Uprjamie fakti nacsala vojni*. Uo. 77–80. l.; Danyilov, V.: *Gotovil li Genyeralnij stab Krasznoj Armii uprezsdajuscij udar po Germanyii?* Uo. 85–88. l.; Meljtyuhov, M.: *Szpori vokrug 1941 goda*. 7–9. l.

¹⁵ Vasziljev, A.: *Imelisz li objektyivnije pricsini porazsenyija Krasznoj Armii v 1941 g.* Voproszi isztorii, 1994/4, 197–188. l.; Meljtyuhov, M.: *Igyeologicseszkije dokumenti maja-ijunya 1941 goda*. 82. l.

¹⁶ Idézi Meljtyuhov, M. I. I. m.: 82. l.

¹⁷ Truhanovszkij, V. G.: *Winston Churchill. Polityicseszkaja biografija*. Moszkva, 1977, 333. l.

¹⁸ *Perepizska Predsztavityelja Szovjeta Minyisztrov SzSzsZR sz Prezigyentami SzSA i Premjerminyisztrami Velikobritanyii vo vremja Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*. I. köt. Moszkva, 1957., 16. l.

¹⁹ Uo., 17. l.

²⁰ *Vnyesnyaja polityika Szovjetszkogo Szozjuza v period Velikoj Otyecsesztvennoj vojni*. I. köt., Moszkva, 1946, 163–1164. l.

²¹ Lebegyev, N. – Narinszkij, M.: *Rozszpuszk Kominterna v 1943 godu*. Mezsdunarodnaja zszizny, 1994/5, 85–86. l.

Oroszország: múlt, jelen, jövő

Sokakat foglalkoztat manapság a kérdés, Oroszország határain mind belül, mind kívül, mi is történt, mi történik és mi fog még történni Oroszországgal. Persze a kérdést feltevők többsége meg van győződve arról, hogy az országban valami elkerülhetetlen, valami különleges, no és persze sorsszerű zajlik. Ezért hát bűnbakokat keresnek, az ország esküdt ellenségeit. A megváltásnak igen ellentmondásos, extravagáns, sőt kockázatos receptjei merülnek fel. Sötét próféciaíkból is akad elég. Ezzel együtt, történelmi szemszögből nézve, Oroszország ugyanazon az úton halad, melyet a történelem megszabott számára – saját gazdaságának, szociális kapcsolatainak és népe műveltségi színvonalának, saját gondolkodásmódjának, hagyományainak és népéből származó vezetőinek megfelelően. Ez az út mutatja, hogy az ország a XIX. század második felétől (és a XX. században folyamatosan) törvényszerűen és rendíthetetlenül a modernizáció korába lépett: a középkori közösségi életformákból létező korszerű, civilizált formája alakult ki.

Oroszország jelentős késéssel egyszerűen az evolúciónak azokon a civilizációs fokain megy keresztül, mint más fejlett országok, és méghozzá minden – gazdasági, társadalmi, etnikai, kulturális és más egyéb – téren.

Az 1861-es jobbágyfelszabadítás óta mindössze 134 év telt el. Mi az a száz-egynehány év a történelemben, még inkább az a 75-80, vagyis a szovjet állam létezésének ideje? Ez három-négy nemzedék élete. Elég arra gondolni, hogy az angol (jellegét tekintve polgári) forradalom után mintegy száz évvel kezdődött csak meg az ipari forradalom, amely megteremtette Anglia számára az előbbi forradalom által hirdetett eszmékkel összeegyeztethető gazdasági alapokat. A polgári viszonyok és a demokratikus rend alapjai csak bő száz évvel a nagy francia forradalom után körvonalazódtak többé-kevésbé az országban. De úgy Nagy-Britanniában, mint Franciaországban, az Egyesült Államokban és Németországban, csak a XX. században, az első és második világháború szörnyű drámája, emberéleteket követelő válságok és kielezett társadalmi összecsapások

után alakultak ki véglegesen a polgári társadalomnak, a jogállamnak, az emberi szabadságjogoknak, a csökkent képességűek (ennek fejleményeként a nincstelenek és a lecsúszottak) szociális védelmének azon elemei, amelyek, a polgári demokrácia komoly és szembezőkő hiányosságai ellenére, ma az egész világ számára vonzóknak látszanak. A gyakorlatban ezt legvilágosabban napjaink népvándorlásai igazolják: Latin-Amerika, Ázsia, Afrika, Kelet-Európa, a volt szovjet tagköztársaságok lakossága tömegesen vándorol a fejlett nyugati országokba. Ellenkező irányú mozgást nem figyelhetünk meg.

Ehhez a viszonylag elfogadható állapothoz a Nyugat keservesen nehéz úton jutott el – ugyanúgy keresztülment jobbágyfelszabadításon, abszolutizmuson, forradalmakon, véres, többek között etnikai háborúkon, az egyén és a másképpgondolkodás könyörtelen elnyomásán, inkvizíciókn stb. De mindez ma már a múlté, jóllehet a hajdani tüzek néha ma is felkavarják a Nyugat kedélyét (a quebeci ellenállás, az ír kérdés, az USA fekete lakosságának sorsa stb.).

Oroszország egy sor történelmi oknál fogva az európai világ peremére került (földrajzi és éghajlati adottságok, hihetetlen távolságok, valószínűtlen soknemzetűség, vég nélküli belső viszályok, a világ legnagyobb civilizációs központjaitól és a kedvező tengeri kijáratoktól való nagy távolság, a kapcsolat hiánya, az e körülmények között nyomasztó állami szerep, az egyén szerepének gyakorlatilag nullára csökkentése). Ugyanakkor, az egyetlen eurázsiai birodalomként, Oroszország nemcsak a dinamikusan fejlődő Európa, hanem a fejlődésében lelassult Ázsia vonásait, történelmi tapasztalatait is magáévá tette. Oroszországban a modernizáció csak a XIX. század második felében indult meg, vagyis pár száz évvel a vezető nyugati országok után. Ez aksióma, bármennyire szomorú is beismerni. Oroszország a modernizáció útjára lépett, de a maga külön útját járta, saját történelmi tapasztalataihoz, az országot lakó népek alkotához igazodott. Azoknak adok igazat, akik Oroszországot az ókori Rómához, Bizánchoz, Indiához, Kínához hasonlóan külön civilizációként látják.

Hagyományosan úgy tartják, a modernizáció főbb vonásai a csúcstechnológia átvétele, a társadalmi érintkezés megvalósítása, a társadalom politikai és általános, többek között mindennapi kultúrájának fejlődése. Ez rendben is van. Ugyanakkor úgy gondolják, hogy az európai (és persze ázsiai) világban a középkori szabályok ellen-súlyozására kifejlődő folyamatok a társadalom fokozatos demokratizálódásából erednek, éspedig nem állami szinten, hanem az egyén társadalmi önmeghatározásának léptékében, a széles néptömegek

csatlakozásával a „köztorta” szétoztásához. A történelmi folyamatokat mindig egyéni emberi érdekek mozgatták. A nyugati világban a forradalmi események utáni nagy változásokat követő társadalmi modernizáció sajátos vonásait is ezek az érdekek határozták meg. Nyugaton már túl vannak az önmeghatározáson, tetszik, nem tetszik, a „tortát” felosztották, és e felosztás szabályait rögzítették. Az egyén és a közösség érdekei többé-kevésbé ki lettek egyenlítve.

Az önmeghatározásra és a közösségi vagyontól járó jussra irányuló emberi érdek a XIX–XX. században jelent meg Oroszországban. Társadalmi drámákban, érdekellentétekben, vérben nyilvánult ez meg, mivel szembekerült más emberek, rendek, osztályok egyéni érdekeivel. A nagy reformok, a XX. századi orosz forradalmak, a véres polgárháború, a forradalmi-totalitárius társadalom megerősödése lépésenként vonták be a népet ebbe a társadalmi körforgásba. A XX. századi oroszországi társadalmi megmozdulások mindenek előtt népi megmozdulások voltak és maradnak. És ezek a megmozdulások a modernizáció kezdeti stádiumában lévő nép vonásainak tragikus nyomait viselik magukon. Történelmünk átveszi annak a népnek a vonásait, amely e történelem tárgya, fejlődési sajátosságait és fejlettségi szintjét, gondolkodásmódját, hagyományait, történelmi tapasztalatait. Amilyen a nép, amilyen az egyén, olyan önmeghatározásuk formája is. A nép arculatának változásával ezek a formák is átalakulnak. Ebben az értelemben az Oroszországban az októberi forradalom után, de különösen a 20-as évek második felétől, Sztálin hatalomrakerülésével megszilárduló rendszer a szó szoros értelmében népi volt, mivel éppen ennek a népnek kínálta az önmeghatározás módjainak, a demokratizálódásnak, a „torta” felosztásának azon lehetőségét, melyek közeli és érthetőek voltak számára. A nép aktívan részt vett a falugazdaságok kollektivizációjában és az ország iparosításában, aktívan kivette részét a sztálini tisztogatásokból, harcolt a „nép ellenségei” ellen, gyűlölte a világtótkét, gyanakodva figyelt mindenkit, aki az ő szintje fölött állt. A kollektívizmus, a közösségi összetartozás, a forradalmi kizárólagosság, a társadalmi egyenlőség a nincstelenségben és a nélkülözésben erős támasza volt a korlátolt, műveletlen, kulturálatlan egyénnek, akinek hatalmas komplexusai és a forradalom és az új társadalmi retorika által felélesztett mérhetetlen ambíciói voltak. Oroszországban éppen ebben a formában, a forradalomban győztes nép vonásainak megfelelően valósult meg a demokratizálódás, az egyén önmeghatározása. És ez Földünk életének nagy eseménye volt, akár tetszik, akár nem. És éppen ez a körülmény vonzotta és vonzza hozzá, a to-

talitárius rendszer minden vadsága ellenére, a társadalom alsó rétegeinek milliós tömegeit. Egyébként a párt, a bürokrácia, az elit, a vezetők – mind ennek a bizonyos győztes népnek a szerves részei, annak színvonalával és komplexusaival. És mind a mai napig valamennyien október gyermekei vagyunk, szellemi és történelmi gyermekei, bár sok minden megváltozott azóta. Az élet, természetesen, nem áll meg. A társadalom változik. Hazánk történelmének átmeneti időszaka folytatódik. Az ország mind jobban és jobban idomul a világtörténelem, napjaink civilizációjának normájához, melyben az első helyen az egyén áll, aki meghatározott helyet vívott ki magának a társadalom életében. Idomul a peresztrojkával, a végrehajtó és törvényhozó hatalom vitáival, a szovjet múlt iránti nosztalgiával, a nemrég megtagadott értékek egy részének valószínű restaurációjával, a szolgálatteljesítés felszabadításával.

Sok millió ember fájdalmasan éli meg a történelem menetét, a játékszabályok megváltozását. De leginkább mégis az sokkolja ma őket, hogy új elvek szerint kell meghatározniuk magukat, amelyek nem a kollektíva és az állam erős védelme, nem az egyéni tehetlenségüket eltakaró hatalmas kiegyenlítő törekvések alapján állnak, hanem a személyes képesség, munka, érdeklődés alapján. Ma éppen ez jelöli a minőséget, nem pedig a szegénység, a zselléri származás stb. Éppen ez, a régi középkori kollektivizmus határait átlépő, napjaink civilizált egyénébe való átvedlés elviselhetetlen számunkra, még ha nem is vagyunk ennek mindig tudatában. De a világtörténelem éppen ebben az irányban halad, és mi csaknem nyolcvan év után újra visszatérünk ebbe a történelmi kerékvágásba, igaz, egy másik, a Nyugat számára ismeretlen közösségi, és, mint kiderül, édes társadalmi tapasztalattal gazdagabban. Ezért tűnik úgy, hogy a világ összeomlik, bár történelmileg minden törvényszerűen halad, a közösségi világ megszokott törvényei szerint. Az embereknek ettől persze nem könnyebb.

Amit a ma történésze, valószínűleg, határozottan kijelenthet, az, hogy Oroszország jövőjét sokban a múltja határozza meg. Oroszország lassú és keserves útját járja az új társadalmi állapot felé. Oroszország drámai érdekellentétekkel, a bűnözés tömegessé válásával halad a polgári társadalom felé; folyik a nyugati tapasztalatokat és a szovjet hagyományokat egyesítő új társadalmi sztereotípiák kialakítása. Egyidejűleg folyik a középkori orosz barbárság újrafőzése a XX. század végének és a XXI. század elejének üstjében, az emberek mind jobban megváltoznak majd, és a bűnözőkké lett, meggazdagodott mai vezetők, a megvásárolható köztisztviselők, az

ipari és pénzügyi rablók, a „törvényes bűnözők” gyerekei és unokái, miután végeztek Moszkvában, a Sorbonne-on vagy Oxfordban, már nem kifosztani jönnek majd Oroszországunkat, hanem építeni. A „főzés” során folyamatosan kiegyenlítődnek a régióink és népeink gazdasági és kulturális szintjei közötti nagy különbségek, amikor félvad hegyiemberek vagy szarvastenyésztők törzsszövetségei a nagy központok intellektuális elitjének szomszédai lehetnek. E szintek kiegyenlítése (ami évtizedekbe telik majd) ugyancsak az ország összpolgári fejlődését fogja szolgálni, függetlenül attól, melyik párt vagy milyen politikai beállítottságú elnök lesz hatalmon. Valamilyen mértékben mindannyian a történelem „társadalmi igényét” fogják kielégíteni.

Ugyanakkor eljövendő történelmünkben elkerülhetetlenül ki fognak ütközni az ország ezeréves fejlődésének főbb jellegzetességei a kelet-európai síkság végtelen térségein. Az útválasztás, a társadalmi orientáció, Oroszország Nyugat és Kelet közötti helyének problémája létezett a XI., a XVI., a XIX. és a XX. században is. A geopolitika törvényei (Oroszország közeli és távoli szomszédainak elkeseredett erőfeszítése, hogy az ellenséges gyűrűt szorosabbra vonják, és a Rusz, a Moszkvai cárság, Oroszország hasonlóan elkeseredett erőfeszítése e gyűrű szétfeszítése, hogy eljusson a Balti- és Fekete-tengerhez, és aztán térdre kényszerítse szomszédait) feltartóztathatatlan következetességgel hatottak ugyanezen századok során. Az orosz „zavaros idők”, majd az ország úgymond, az autoritárius rendszerek útján való csodálatos feltámadásai ugyanilyen feltartóztathatatlanul ismétlődtek a századok során. Ide sorolhatók az orosz forradalmak is. Még az orosz nacionalizmus sajátosságai, a XIV–XVII. századi szenvedő-védekezőből a XVIII–XX. századra agresszív, támadó jellegűbe való alakulásával együtt is az oroszországi történelem állandó vonásai. És minden új szakaszban történelmünk örök Igazságai új tartalommal teltek meg, újféle társadalmi festékekkel festették ki, új közösségi ideálok vitték tovább, új vezetők és próféták vezették őket. Az „örök” és „mai” ilyen összhangja jelentette és jelenti majd, vélhetőleg, a jövőben is történelmünk értelmét.

Milyen körülmények lehetnek hatással Oroszország jelenkori fejlődésére? A polgári társadalomba tartó ország összfejlődését természetesen a civilizációs tényező határozza meg, vagyis azon technológiai, gazdasági, társadalmi-szellemi hatások összessége, melyek hazánkat a világ civilizációjának elválaszthatatlan, orosz színezetű részévé teszik, és melyek a megtorpanások és meghátrálások elle-

nére évtizedről évtizedre Oroszország egyre szervezettebb részévé válnak. Ami az ország belpolitikai helyzetét illeti, azt valószínűleg, bármilyen politikai erők vezessék is Oroszországot, továbbra is a geopolitikai tényező fogja meghatározni. Teljesen nyilvánvaló, hogy Oroszország visszatérése a Péter előtti, azaz a XVII. század végének határaihoz, amivel elvesztette a kényelmes tengeri kijáratokat, a történelmi területeket és ezzel együtt huszonötmillió honfitársat a FÁK országaiban – ez az a történelmi nonszensz, amit minden orosz ideiglenes állapotnak fog tekinteni. A geopolitikai tényező valószínűleg új energiával tölti fel az ország történetét, új dinamikát, lelkesedést, álmokat ad neki. Hogy oldódnak meg ezek a problémák? Ez a körülmények összjátékától függ: a világpolitika erőinek egyensúlyától, magának Oroszországnak és szomszédainak az állapotától, kölcsönhatásaiktól. De az bizonyos, hogy ezen tényező hatása évről évre egyre nagyobb követelményeket támaszt, és ennek tudatában mind Oroszországnak, mind szomszédainak inkább a fejlődő polgári társadalommal, az emberi jogokkal kell összeegyeztetniük lépéseiket, mintsem az újabb véres drámákat kiváltó etnikai és geopolitikai ösztönzésekkel. A XXI. század lesz az a század, amelyik megoldást talál az orosz történelem „örök” problémáira, egy új, remélem, civilizált alapon. Bár a vezetők butasága és bűnöző hajlama „hadiösvényre” terelhetik e problémák megoldását.

Továbbra is működni fog az Oroszország polgári társadalom felé haladását önnön sajátosságaival bővítő etnikai tényező, és a vallási és demográfiai tényezők is.

Ezeket a tényezőket pedig valószínűleg maga a nép kezdi majd érvényesíteni, nem „érdekeinek képviselői”, a nép, amely a kialakuló polgári társadalom korával összhangban, igazán szabad körülmények között, társadalmi szervezetei és közvetve a választásokon való részvételével, csekély demokratikus tapasztalata, tradicionalizmus, vezetésbe vetett hite, egészen különleges, a totalitárius rendszer éveit alább egyébként háttérbe szorított orosz gondolkodásmódja ellenére képes egészségesen, őszintén és tevőlegesen hatni az ország történelmére, ahogy azt az embereknek a csecsenföldi eseményekhez való viszonya megmutatta. Ez a képessége valószínűleg az évek során csak erősödni fog.

Oroszországban ma azon bánkódnak, hogy az ország elvesztette egységes ideológiáját. Ez a bánat érthető, hiszen Oroszország az az ország volt, ahol a történelmi út ideologizálása mindig óriási szerepet kapott. Ennek magyarázata, azt hiszem, nemcsak az orosz

történelem egyedi jellemzői, az útválasztás folytonos és kiélezett dilemmája Róma és Bizánc, Nyugat és Kelet, közösségiség és autokrácia, reformok és forradalmak között, de az orosz gondolkodók földi léptékű világszemléleti általánosításra való hajlama is, fantasztikus képességük, hogy Oroszország és az orosz nép helyét mind a földi világ, mind az orosz társadalmi értékek rendszerén belül meghatározzák, amilyen mesterien ezt még a régi orosz évkönyvek szerzői művelték. A „Moszkva: harmadik Róma” gondolata a XVI. században, a „Pravoszlávia, önkényuralom, népiség” elmélete a XIX. században, a „Szent Oroszország” eszme a századfordulón, a szovjet időszak „Hűség a párthoz, az eszméhez, a néphez” sarktétele, és végül a gorbacsovi reformok idejének „új gondolkodás”-konceptiója, mind az orosz ideológusok, e veszedelmes ármánykodók leleményes és nyughatatlan elméjének szüleménye, akik hosszú évszázadok alatt hozzászoktatták a népet a szellemi, ideológiai elnyomáshoz, de nem váltották meg a nincstelenségtől, a szolgaságtól, az egyén megalázásától. Úgy alakult, hogy az ideológia mintegy kárpótolta az összes többi emberi érték hiányát. És amikor a totalitárius rendszerrel együtt az utolsó ideologikus közhely is összeomlott, kiderült, hogy a népet immár semmilyen utópia nem védi önnön szerencsétlenségétől. Talán most először nem játszik az ideológia domináns szerepet az ország történelmében, bár helyi politikai szinteken mindegyik politikai erő saját ideológiai értékekkel fegyverzi fel magát, melyeket ismét csak alapvető értékeként tüntet fel a társadalom egésze számára.

Úgy látszik, az emberek végre felismerték a kiagyalt ideológiai sémák mulandóságát és veszélyét, a saját bőrükön tapasztalták meg, hogy minden ideológiát fanatizmus, türelmetlenség, harc és vér kísér. Az ország lakói mégis szenvednek az ideológiai vákuumtól. Sokaknak úgy tűnik, hogy valami hihetetlenül fontostól, alapvetőtől fosztották meg őket, ami valami fensőséges útmutató tartalommal töltötte ki életüket. Egyébként ugyanígy éreztek az októberi forradalom után a forradalmat megelőző régi rendszer hívei, így érzik ma a régi szovjet rendszer beavatottjai.

A történelmi tapasztalatokat figyelembe véve, azt hiszem, nehéz lesz ilyen vákuumban élni Oroszországban. Az embereknek szükségük van ideológiai kábítószerre. Nehéz róla leszokni. Az úrt hamarosan kitöltik, mivel nemcsak Oroszországban, de minden magára adó államban van valamilyen uralkodó nézet, és nagyon fontos, hogy ez a szer ne romboló hatású legyen, hanem, ahogy általában a demokráciákban lenni szokott, gyógyító. Milyen lesz az ország

ideológiája a közeljövőben? Remélem, hogy okulva a történelemből, az utópikus társadalmi és gazdasági elképzeléseket valós, jelentős össznemzeti értékek váltják fel, elsősorban az orosz hazaszereget, de nem a nacionalista, fenyegető jellegű, hanem a demokratikus és humanisztikus, a Haza és annak sokat szenvedett népe iránti szeretettel átitatott, éltető hazaszereget, amely tettekben nyilvánul meg és nem szavakban, amely hatalmas erőt ad a virágzó, büszke, kulturált, békeszerető Oroszország építéséhez, amilyen az USA-ban és Angliában, Franciaországban és Németországban, Szingapúrban és Japánban fűti az emberek lelkét. És persze remélnünk kell, hogy történelmünk az egyén, az emberi jogok, a polgári társadalom tisztelete felé halad. Szerintem, a demokratizmus és a patriotizmus ilyen szintézisére lenne most a népnek szüksége.

Történelmünk még egy törvényszerű vonását emelném ki: a társadalom felépítésének politikai formájától függetlenül az orosz politikai rendszerek mindig vonzódtak az autoritarizmushoz.

Őszintén be kell vallanunk, Oroszország eddigi történelmi tapasztalatainak leginkább éppen a tekintélyuralom felelt meg, egy erős hatalom, olyan hatalom, melyben az állam és annak feje minden, az egyén pedig semmi volt. Csak ebben, az orosz lét egész rendszerének megfelelő minőségében tudta Oroszország leküzdeni a legkegyetlenebb történelmi válságokat, biztosítani egységességét és függetlenségét, legyőzni a belső ellenségeket. A régi Rusz zavargásai, viszálykodásai, dinasztikus háborúskodásai általában egy erős, határozott vezető megerősödésével értek véget, aki a leghatásosabb politikai eszközt vetette be: I. Vlagyimir, Bölcs Jaroszláv, Vlagyimir Monomah. A későbbiekben a feudális széttagoltság, a feudális zavargások és viszálykodások történelmi felszámolását, a moszkvai székhelyű egységes állam létrehozását az autoritárius rendszer vonásainak megerősödése kísérte (III. Iván, III. Vaszilij, IV. Iván). A XVII. század elejének zavaros időszakát és következményeit Oroszország az abszolutista hatalom létrehozásával hagyta maga mögött (Mihail, Filaret és Alekszej Mihajlovics Romanov rendszere). Egészében nézve, amikor a Rusz, a Moszkvai állam, Oroszország ezt az utat járta, mind európai, mind ázsiai egyetemes politikai mintákat követett. De később, a több más kelet- és délkelet-európai államra is jellemző általános civilizációs elmaradás miatt, Oroszországban egyre inkább rögzültek az archaikus politikai vonások, archaikusak, összevetve a forradalmakat átélte, élenjáró európai országokkal, de teljesen törvényszerűek, az orosz élet jellegéből fakadóak. Az autoritárius hatalom hatékony eszköze volt az óriási, tár-

sadalmi-gazdasági, politikai, kulturális fejlettségi szintjükben hihetetlenül változatos orosz messzeségek, a több száz különböző, saját hagyományokkal, történelmi tapasztalattal és történelmi ideálokkal rendelkező nép által lakott régiók egységben tartásának. Kiválóan fogalmazta meg az oroszországi autoritárius vezetés szükségességét egy okos, előrelátó és felettébb felvilágosult uralkodó, II. Katalin, aki azt mondta: „Egy Oroszországhoz hasonló nagy birodalom összeomlik, ha az önkényuralmitól eltérő rendszert honosít meg, mivel egyedül ez tudja megfelelő gyorsasággal szolgálni a távoli területek igényeit, minden más mód a lassú intézkedések miatt csak végzetes lehet.” Katalin persze eközben ismerte az állami be rendezkedés olyan formáit is, mint a demokrácia, a köztársaság, kiválóan ismerte Montesquieu és Rousseau humanisztikus, szabadságszerető alapokon álló munkáit, sőt követőjük volt, csak nem Oroszország tekintetében. A birodalom saját törvényeit diktálta. És a parlamentáris Angliáért, a demokratikus Svájcért lelkesedő, a törvényeknek feltétlenül engedelmessé, és a közjóért dolgozó, felvilágosult monarchiáról álmódó egyik első orosz értelmiségi, a felejtetetlen Nyikolaj Mihajlovics Karamzin, ezt írta: „Mi más tarthatná egységben a tevékenységeket egy ilyen gépezetben a korlátlan egyeduralmon kívül?” Különböző változatokban, az alkotmányos monarchistától a proletár-kommunistáig különböző csomagolásokban végig ezt a gondolatot hangoztatták Oroszországra vonatkozva a XIX–XX. század folyamán.

A történelmi tapasztalat megmutatta, hogy a tekintélyuralom meggyengülése, és akár a középkori demokrácia (a XVII. század elejének zavaros időszak), akár annak késői, polgári demokratikus változata (az 1917-es februári forradalom) hatalomra kerülését jellemzően az ország felbomlása, egyes területek és népek központtól való leválása követte. E tekintetben az 1917–18-as évek a legszemléletesebbek, amikor, már az októberi forradalom után Finnország, Lengyelország, Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán, a Baltikum népei, Ukrajna, Besszarábia kiléptek Oroszország kötelékéből, sőt 1918-ban a Krim (amelyre nem annyira Oroszország, mint a különvált Ukrajna fente a fogát) is független köztársaságnak kiáltotta ki magát. A késői totalitárius rendszernek, amelynek középpontjában Sztálin autoritárius, sőt diktatorikus hatalma állt. Sztálinnak erős kézzel sikerült újra összeraknia az országot, és 1940-re, majd 1945-re, vagyis a hitleri Németország legyőzésének idejére a forradalom előtti Oroszország határait visszaállítani. És minden alkalommal, minden történelmi fordulatkor az autoritarizmus újabb és újabb

arcaival találkozunk, amit talán így lehetne felosztani: kora középkori autoritarizmus, a központosított állam korának autoritarizmusa, cári autoritarizmus, forradalmi-totalitárius autoritarizmus (Lenin), a sztálini diktatúra, mérsékelt-totalitárius autoritarizmus (Hruscsov), konzervatív-kommunista autoritarizmus (Brezsnyev), mérsékelt kommunista autoritarizmus (Gorbacsov), végül, a radikális-demokratikus, később konzervatív-demokratikus autoritarizmus (Jelcin elnöki hatalma).

Létezhetett-e volna Oroszország más, nem autokrata hatalmi modellben? Természetesen igen, de az már egy másik Oroszország lett volna, birodalmi vágyak, hatalmas távlatok, nagyhatalmi ambíciók, és az orosz nép és más népek érdekeinek elfojtása nélkül. Mert az autoritarizmus Oroszországban mindig rendet feltételezett, a rend pedig mindenekelőtt a személyiség ellen elkövetett erőszakot jelentette. Korábban ez így volt. De a világ változik, és Oroszország ma a középkori hagyományoktól való szabadulás keserves útját járja (megszabadulhat-e egyáltalán tőlük?). Nyilvánvaló, hogy a XX. század vége és a XXI. század eleje olyan határ lehet, melytől fogva saját állami és népeinek érdekei végre a polgári társadalom, a jogi demokrácia, egy erős demokratikus állam létrehozásának útján tudja tartani Oroszországot.

(*Rosszija i szovremennij mir*. Moszkva, RAN, 1995, 23–34. l.)

Fordította KÓSA GERGELY, MOLNÁR ANGELIKA, SCHAREK MÓNIKA

Tartalom

Előszó. Zavaros idők krónikása (SZVÁK GYULA)	5
Az orosz civilizáció (<i>Fordította</i> CZÉH ZOLTÁN)	8
Az orosz nacionalizmus alapvető szakaszai és jellegzetességei (<i>Fordította</i> NÉMETH ESZTER)	18
A „zavaros időszak” és a tekintélyuralom Oroszországban (<i>Fordította</i> ABONYI RÉKA)	30
A demokrácia és a „volja” hazánkban (<i>Fordította</i> MOLNÁR ANGELIKA és SAROVECZKI ANNA)	49
A forradalmi totalitarizmus történelmünkben (<i>Fordította</i> KÓSA GERGELY)	67
Szembenállás a civilizáció felé vezető úton (<i>Fordította</i> BALOGH EDINA)	85
Az orosz reformmozgalom röögös útja (<i>Fordította</i> TAUSZIK VIKTOR)	95
A hazai történetírás: a Nyugat értékelése és a helyi valóság (<i>Fordította</i> KÓSA GERGELY)	124
A történelem új politizációja avagy tudományos pluralizmus? (<i>Fordította</i> NÉMETH ESZTER)	149
Háború és szovjet diplomácia 1939–1945 (<i>Fordította</i> SERES ATTILA)	161
Oroszország: múlt, jelen, jövő (<i>Fordította</i> KÓSA GERGELY, MOLNÁR ANGELIKA, SCHAREK MÓNICA)	193

Ruszsztikai Könyvek

I. ZSIDÓK OROSZORSZÁGBAN 1900–1929

(Szerk.: Krausz T.-Szilágyi Á.)

Dokumentumok és Sz. Bíró Zoltán, Bebesi György, Buzás Mária, Halász Iván, Kolontári Attila, Víg Enikő, Pusztai Viktória tanulmányai

II. Krausz Tamás: SZOVJETSZKIJ TYERMIDOR (1997)

III. 1917 ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT.

Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből

(Szerk.: Krausz Tamás, 1998)

IV. RUSSZKAJA LITYERATURA MEZSDU VOSZTOKOM

I ZAPADOM. Szbornyik sztatyej (Szerk.: Szilárd Léna, 1999)

V. MESZTO ROSSZII V JEVROPE / The Place of Russia in Europe

(Szerk.: Szvák Gyula, 1999)

(orosz, ill. angol nyelvű tanulmányok, előadások)

VI. Bebesi György: A FEKETESZÁZAK.

Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn (1999)

A kötet fordítását támogatta a Soros Alapítvány

ISBN 963 7730 5

Felelős kiadó az ELTE Ruszisztikai Központ vezetője és a
Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
A kötet kiadásában részt vett a Pannonica Kiadó
Felelős szerkesztő: Schiller Erzsébet

Tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Printer Art Gmk.
Felelős vezető: Némedy Jenő
Tel./Fax: 4000 920